БР. 1. — БЪЛГАРСКА БИБЛИОТЕКА — БР. 1.

Д-РЪ Л. МИЛЕТИЧЪ

Miletich, Liubomir

СТАРОТО БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ

ВЪ

ѢВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

1902.

Р. 1. — Българска Библиотека — Бр. 1.

Д-ръ Л. Милетичъ

Miletich, Liubomir

СТАРОТО БЪЛГАРСКО НАСЕЛЕНИЕ

въ

ЗЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Издава Българското Книжовно Дружество въ София
отъ фонда „Напрѣдъкъ“

Ж. М. Попов.
София, 1927.

СОФИЯ
ДЪРЖАВНА ПЕЧАТНИЦА
1902.

Съдържание.

Уводъ.

Прѣгледъ на старото българско население и на пришелцитѣ по околии.

(Споредъ административното раздѣление на Княжеството отъ 1893 г.)

Приложение.

Старото българско население въ сѣвероизточна България.

Въпрѣки постоянното изселване на турцитѣ изъ сѣвероизточна България и въпрѣки усилената българска колонизация въ сжщитѣ области отъ послѣдната освободителна война насамъ, пакъ българскиятъ елементъ тукъ и сега още сравнително е твърдѣ слабъ. А какъвъ ще да е билъ тукъ процентътъ на българщината въ надвечерието на войната, можемъ приблизително да прѣсмѣтнемъ по резултатитѣ отъ първото редовно статистично прѣброяване населението въ Княжеството, което стана на 1881 година, когато турцитѣ вече бѣха поспрѣли да се изселватъ и когато новата българска колонизация въ тия области тъй сжщо бѣше вече въ по-голѣмата си часть привършена. Отъ реченото първо прѣброяване се указа, че въ сѣвероизточната часть на Княжеството, като се смѣта за западна граница рѣката Янтра включително и съ тогавашния Търновски окржгъ и Севлиевския, на 1. Януари 1881 година е имало 477,132 д. българи спроти 482,349 д. турци, а то ще рече, че процентътъ на турцитѣ е възлизалъ тукъ до 49·6% отъ цѣлото население, докато процентътъ на българитѣ е билъ за $^{2}/_{10}$ по-малъкъ (49·4%). Наопаки тогава въ западната часть на Княжеството е имало само 7·3% турци отъ цѣлото население. Ала ако оставимъ настрана Севлиевския и Тър-

новския окржгъ и ако съпоставимъ процентнитѣ числа и на двата народни елемента — турци и българи — както излизатъ по отдѣлни околии отъ окржзитѣ Русчукъ, Силистра, Варна, Шуменъ и Разградъ, виждаме не само, че турскиятъ елементъ съ малки изключения всжду е прѣобладавалъ, но че дори нѣкои околии сж били, речи, съвсѣмъ турски области, а именно околията Хасково (Силистр. окр.), гдѣто българското население е достигало само до 8·6%, Османъ-Пазаръ — 12·5%, Базауртъ — 14%, Кеманларъ — 17·9%, Балбунаръ — 17·8%, Шуменъ — 24·3% и пр. Най-голѣмиятъ процентъ достигало българското население въ околията Кесарево — 59·1%, сетнѣ въ Русчукъ — 59%. (вж. подробно у М. Сарафовъ, Народноститѣ въ източната часть на Княжеството, печ. въ сПер. Сп. V кн., и Народноститѣ въ запад. ч. на Княж., печ. въ VIII. кн.). Отъ сжщитѣ резултати на статистиката се установи, че въ нѣкои отъ тия източни околии повече отъ половината отъ малочисленото българско население живѣе по градоветѣ, като напр. въ Шуменъ, Ески-Джумая и Османъ-Пазаръ, подобно на малочисленото турско население въ западна България, което тъй сжщо се указа заседнало повече по градоветѣ.

Тѣзи резултати на статистиката доказаха надъ всѣко съмнѣние, че въ сѣвероизточна България се извършили прѣзъ първитѣ вѣкове на турското иго много важни, недотамъ забѣлѣзани отъ историята етнографични сътресения, поради които старото българско население, което турцитѣ завариха въ тия области, толкова се е разрѣдило и отстжпило мѣстото си на своитѣ завоеватели. Тоя фактъ толкова биеше на очи, че веднага още подъ прѣсното впечатление на добититѣ резултати отъ първото прѣброяване населението въ сѣвероизточна България проф. М. Дриновъ се опита въ статията „Исто-

рическо освѣтление върхъ статистиката на народноститѣ въ източната часть на българското Княжество“ (вж. сПер. Спис. кн. VII—VIII) да го обясни чрѣзъ данни отъ политическото минало на тая областъ. Дриновъ си бѣ поставилъ задача да отговори на слѣднитѣ въпроси: „Кога, какъ и отъ що сж се размножили тука турцитѣ? Защо въ тия именно области они сж се развъдили до толкова, когато по другитѣ части на Княжеството броятъ имъ е съвсѣмъ нищоженъ? Какво е станало съ българското население въ ония старобългарски области, които сега, токо речи, съвсѣмъ сж населени съ турци?“

За жалость Дриновъ не успѣ да довърши статията си, така че особено послѣдниятъ многоинтересенъ въпросъ, какво е станало съ старото българско население въ реченитѣ области, остана непълно освѣтленъ. Дриновъ посочи нѣкои исторични докази, съ които подкрѣпи мисъльта си, че прѣзъ XV. вѣкъ българското население въ сѣвероизточна България още било значително по-многочисленно отъ турското. Така напр. между друго Дриновъ изтъкна като важенъ доказъ факта, какъ прѣзъ 1444 год. войската на маджарско-полския краль Владиславъ, не по-голѣма отъ 20 хиляди душъ, вървѣла накъмъ Варна все прѣзъ най-гжсто населенитѣ сега турски околии, безъ да е срещнала нѣйдѣ виденъ отпоръ отъ страна на гжсто турско население и безъ да е забѣлѣжила такъво по пжтя. За кжсо врѣме, за единъ мѣсецъ, достигналъ Владиславъ отъ Никополь до Варна, като освоилъ не само тоя градъ, но и много други турски градове и крѣпости, между които и Шуменъ. Споредъ заключението на Дринова турското господаруване по онова врѣме, именно прѣзъ XV. в., въ крайдунавска България изобщо е приличало на една още не яко осигурена окупация. Ала колкото се отнася до слѣдния — XVI. вѣкъ, вече

не може да се каже същото, защото и отъ даннитѣ, които привежда Дриновъ, се вижда, че турскиятъ елементъ е билъ прѣзъ втората половина на XVI. в. разпространенъ по цѣла сѣвероизточна България, именно въ областитѣ ‚Добруджа‘, ‚Делиорманъ‘ и ‚Горилово‘, за които по-подробни свѣдѣния по нашия въпросъ дава отъ онова врѣме дубровчанинътъ Павелъ Джорджичъ. Споредъ него тогава най-гъсто е била населена съ християни областьта ‚Горилово‘, подъ която се разбира Тузлукътъ заедно съ сегашното краище ‚Герлово‘, между Османъ-Пазаръ и Върбица. Въ южнитѣ части на сѣвероизточна България, именно тия, що сѫ близу до сѣвернитѣ склонове на Стара Планина, още и прѣзъ XVI. в. се е държало доста плътно и твърдѣ „войнствено“ българско население, между което турскиятъ елементъ тогава ще да е билъ количествено слабъ. Сѣверната граница на туй многочислено още старобългарско население, ако сѫдимъ по указанитѣ отъ Джорджича села, които посочва като чисто български, напр. Девна, Мънастиръ, Добрина, Кривна, Равна, Неново, Нѣвша (Gniauscia), Гулица (Guglie), Калугерица, Янково, Ново-село, Мостъ, Ченге (Cenga), Дивдѣдово (Divdeo), съвпада горѣ-долу съ сегашната сѣверна граница на запазенитѣ до днесъ стари български села въ сѣвероизточна България, именно приблизително съ долината, прѣзъ която е прокарана желѣзницата между Русе и Варна (вж. по-долу). Колкото се отнася до Делиорманъ и Добруджа, самъ Джорджичъ забѣлѣзва, че тѣ не били тъй гѫсто населени както Горилово, нито че тукъ християнскиятъ елементъ прѣобладавалъ, освѣнъ въ градоветѣ Силистра, Червенъ (Cirvenigi), Разградъ, Шуменъ и Прѣславъ, за които казва, че били населени „повечето съ християни, нежели съ турци“ (сПСп. VII. 18). Много е вѣроятно, че и прѣди да се настанятъ турцитѣ въ Добруджа

и въ Делиорманъ не ще да е имало въ тия страни твърдѣ гѫсто българско население, понеже тия мѣста сѫ били изложени прѣди турското завоевание на по-голѣми опустошения, отколкото по-защитенитѣ балкански и прибалкански области. За мѣстностьта между Варна и Дунава, именно за добруджанската степь единъ свидѣтель на Варненската битка, Андрей Палацио, изрично казва, че по рѣдката си населеность приличала на пустиня (desertum) (вж. C. Jireček, Ethnographische Veränderungen in Bulgarien etc. въ Ungar. Revue 1890, 173—192, българ. прѣводъ въ Мин. Сбор. V. 501; — Княжество България I. 57, бълг. прѣв.). Понеже се знае, че турцитѣ отнайнапрѣдъ въ по-голѣмо количество се настанили въ рѣдко населенитѣ открити равнини, каквато е била напр. горнята тракийска равнина (вж. ор. с.), не е чудно да прѣдположимъ, че именно веднага слѣдъ Варненската битка, която ще да е показала на Турция, каква опасность я чака въ бѫдеще отъ едно подобно ненадѣйно нахлуване на християнска войска, да е била набързо усилена и завършена турската колонизация въ Делиормана и само отъ часть въ ,Горилово'[1]). Пълното потурчване на подирнята область се е извършило постепенно и главно прѣзъ XVII. в. По-напрѣдъ ще да сѫ били потурчени именно по-западнитѣ прибалкански мѣстности, тъй наречениятъ Тузлукъ, и най-подирѣ, докждѣ половината на XVIII. в., селата въ ,Герловското' поле както и селата по източна Стара Планина и по долното течение на Камчията.

[1]) Въ отчета на Варненската гимназия за 1896 год. братя Шкорпилови изказаха едно твърдѣ смѣло по оригиналностьта си мнѣние, а именно че делиорманскитѣ турци може да сѫ прѣми потомци на доведенитѣ отъ Аспаруха прабългари, които може да сѫ спазили турскиятъ си езикъ до падането на България подъ турцитѣ.

Това свое мнѣние господа авторитѣ обѣщаха да подкрѣпятъ съ подробни данни, които се очакватъ съ голѣмо любопитство.

По главния въпросъ, какво е станало съ старото българско население въ реченитѣ области, досега се изказаха само вѣроятни догадки. Нѣма съмнѣние, че първомъ трѣбва да допустнемъ, че една часть отъ това население, което е било въ състояние да се опре на потурчването, ще да се е изселила въ съсѣднитѣ по-спокойни за българина области. Че множество отъ старото българско население въ Делиорманъ и ‚Горилово' ще да е прѣминало въ Влашко, можемъ да приемемъ, понеже знаемъ отъ по-нови врѣмена за много случаи отъ масови забѣгвания въ тая намъ съсѣдна страна. Ала нѣма съмнѣние, че е имало разселване и вжтрѣ, въ сама България, особено на югъ, въ Стара Планина и прѣко нея въ южна България. И Иречекъ, като си задава въпроса: „кждѣ се е оттеглило българското население отъ Тузлука, Дели-Орманъ и пр.", допуща, „че може да стои нарастването на българския елементъ на югъ отъ Балканската верига въ нѣкаква свръзка съ станалото му намаление на сѣверъ" (ор. с., Сбор. V. 507, Княжество България, 59). Въ тракийската равнина се е живѣло въ послѣднитѣ три столѣтия по-спокойно отколкото въ крайдунавската область. Иречекъ чулъ въ с. Девня (Провад. окол.) прѣдание, което загатвало за нѣкакво врѣменно избѣгване на населението въ ‚долния вилаетъ' при Ямболъ. По-долу ще посоча факти, които напълно доказватъ, че такава емиграция отъ сѣверъ на югъ наистина е станала. Колкото за самия Балканъ, Иречекъ мисли, че той е давалъ прибѣжище на мнозина, тъй като въ срѣднитѣ вѣкове надали е билъ той така гжсто населенъ, както е сега. Това е приемливо по отношение и къмъ източния Балканъ, ала само за по-стари врѣмена, докогато не е била прокарана и тукъ турска колонизация, поради която една часть отъ българското население и тукъ

се е потурчила, а друга навѣрно е забѣгнала на югъ прѣзъ Балкана. За потурчване българския елементъ по източния Балканъ и по долното течение на Камчията има и сега още, ако и доста смѫтни, прѣдания, които хронологически се свързватъ съ подобни прѣдания въ Герловската область. И Иречекъ, когато пѫтувалъ на 1884 год. прѣзъ Котленско, чулъ за такива прѣдания (вж. ор. с. МСб. V. 505, 507, Княж. Бълг. 59). Като пѫтувахъ прѣзъ 1897 и 1898 г. по диялектологични изслѣдвания по сѣвероизточна България, и менѣ на два пѫти се падна случай да минавамъ прѣзъ Герлово и прѣзъ нѣкои отъ прибалканскитѣ села по Камчията, та и азъ поразпитвахъ гдѣто можехъ, за да узная нѣщо повече върху миналото на турското население въ тия области. Герловскитѣ турци, които населяватъ около трийсеть села въ Османпазарската околия, не се отличаватъ отъ тузлушкитѣ турци по нѣкой външенъ етнографиченъ бѣлѣгъ. И у герловчанитѣ, както изобщо у турцитѣ, по-старото минало никакъ не се помни, а изобщо и не обичатъ да имъ загатва човѣкъ за българско потекло и за потурчване. Затова и много мѫчно може да се издирва историята на герловчани на самото мѣсто, врѣдъ турското население, особено пъкъ отъ непознатъ човѣкъ, пѫтникъ. Затова можахъ само нѣкои малки данни да събера главно изъ областьта на топографичната номенклатура, личнитѣ названия и езика на герловскитѣ турци, чрѣзъ които изобщо се потвърдяватъ досегашнитѣ извѣстия за сравнително късното потурчване на нѣкогашнитѣ български села по Герлово.

По́-старата българска форма на областьта ‚Герлово', е гласѣла ‚Гери́лово', а жительтъ на тая мѣстность се казвалъ ‚гери́лецъ' (вж. у Иречека, Cesty 650). Потурчването тукъ ще да се е завършило, както се каза,

около половината на пó-миналия, именно XVIII. в., съ което се съгласявать и мѣстнитѣ прѣдания, които все сочатъ къмъ врѣмена „отъ прѣди 150 години“. Види се, че още прѣди тая дата потурчването на Тозлука, което може да е започнало къмъ края на XVI. вѣкъ, да е било напълно прокарано, та дошло редъ и на останалата източна часть отъ старото ‚Горилово‘, както я нарича Джорджичъ. Като се вземе прѣдъ видъ, че сега турцитѣ въ Герлово говорятъ чисто турско нарѣчие, каквото е и това въ Тузлука, и отъ друга страна, че потурчването сравнително не отколѣ е станало, трѣба да се прѣдположи, че сѫщо такива анадолски турци, съ каквито е билъ заселенъ Тузлукътъ, ще да сѫ били настанени размѣсомъ съ българитѣ по герловскитѣ нѣкогашни български села, поради което българитѣ се принудили да говорятъ турски и часъ пó-скоро да промѣнятъ и вѣрата си. Извѣстно е, че съвмѣстно сѫжителство на турци и християни, поради обичая на турскитѣ жени да се забулватъ прѣдъ мѫжетѣ, е изобщо твърдѣ неприятно на турцитѣ, а въ онѣзи усилни врѣмена, особено тамъ, гдѣто турцитѣ сѫ били много, то се е завършвало обикновено или съ изселването на християнитѣ изъ смѣсенитѣ села, или съ потурчването имъ. Не е чудно, тогава да сѫ избѣгали много българи кое накъмъ източния Балканъ, кое накъмъ западъ. Споредъ едно прѣдание, отбѣлѣзано у Иречека (Ист. Болг. 589), повечето отъ днешнитѣ жители на селото Арбанаси при Търново били по потекло отъ Герлово. За прѣселенци отъ Герлово има прѣдания и по турскитѣ села по долня Камчия и въ самия източенъ Балканъ. Така напр. въ сегашното турско село Сарѫ-Куванлъкъ (Провад. околия), надъ Карнобатската планина въ Балкана, има прѣдание, че то е било българско и че се е потурчило прѣди „150 години“, когато дошли „турци отъ

Герлово.“ Споредъ свѣдѣния, които лично е събралъ г. Шкорпилъ въ това село, тамъ и сега още се виждали развалини отъ стара черква. Сѫщо такова прѣдание има и въ съсѣдното, пакъ сега чисто турско село Бекчи. И въ близскитѣ села Айваджикъ и Лопушна турцитѣ знаятъ по прѣдание, че произхождатъ отъ Герлово. Това се сгажда и съ съобщеното у Иречека (Cesty 634.) за Лопушна, а именно, че тукъ носията у туркинитѣ приличала на женската носия по Софийско и че селянитѣ имали старъ ферманъ, който ги освобождавалъ отъ данъци, защото били, види се, въ старо врѣме задължени да пазятъ и поправятъ пѫтищата по Балкана. И за турското село ‚Тушовица‘, западно отъ Ришския балкански проходъ, покрай което минахъ прѣди четири години, се помни споредъ мѣстното прѣдание, че било българско село и че се потурчило „прѣди 150 години.“ И сега още околното българско население го нарича съ старото му име ‚Тошовецъ‘. Като вземемъ въ внимание отъ една страна, че и други многобройни турски села по източния Балканъ и по политѣ му дори до морето по потекло сѫ все нови — най-много отъ по-миналия вѣкъ, и отъ друга страна, че не малко отъ тѣхъ носятъ и български названия, като напр. реченото ‚Тошовецъ,‘ или селото Ганчево (Провад. околия), трѣба да допустнемъ за приемливо прѣдположението, че турската колонизация, съединена съ насилствено потурчване, като се започнала отъ края на XVI. в. въ Тузлука, нататъкъ систематично е била прокарвана все понакъмъ истокъ, та е засегнала слѣдъ Герловската равнина и прибалканскитѣ области, и то безъ съмнѣние съ цѣль да се осигурятъ балканскитѣ проходи накъмъ Черно Море. Забѣлѣжително е, че голѣмото герловско село Върбица можало всрѣдъ тая потурчена областъ да запази българската си физиономия

й до днесъ. Върбичани ми разказваха, че споредъ както се знаело у тѣхъ герловскитѣ турци по селата били „на сила“ потурчени българи, а пъкъ за себе си казваха, че сж спасили езика и вѣрата си заради закрилата на силнитѣ татарски султани, отъ които наистина дѣдитѣ имъ много страдали, но между които пъкъ нѣкои били и много добри хора. За характеристика ще спомена и едно друго прѣдание по сжщия въпросъ, което чухъ въ Герловско и което върбичани считатъ обидно за себе си. Ужъ когато дошла заповѣдь да се турчатъ всички българи по Герловско, върбичани казали, че не сж българи, ами че сж цигани, та се отървали отъ потурчване. Въ сжщность по голѣмото народно съзнание у върбичани и голѣмата търговия, която вървѣли съ жито, както и речената закрила отъ султанитѣ ще да сж ги избавили отъ злата участь на околнитѣ български селяни, у които всичко българско съвсѣмъ се е затрило, та сега и тѣ сж сжщо такива фанатици турци, каквито сж и тузлушкитѣ. Собственитѣ имена у герловскитѣ турци сега сж турски, ала още до скоро се помнѣли български сѣмейни названия. Така напр. до неотколѣ живѣлъ въ село Търновца нѣкой си ‚Костоолу Асанъ ага‘, а такива имена като Костоолу, Стояноолу по казването на по-стари герловски турци е имало по-прѣди доста много. Въ с. Ямла има сега единъ турски родъ по име ‚Мюсюлманолларъ‘. Самитѣ турци обяснявали и сега туй име, че означавало турско сѣмейство, дошло отъ Анадолъ, „а пъкъ ние — казвали — сме си отъ край врѣме отъ тукъ, отъ нашето село, само че сме приели правата вѣра.“ То показва, че дълго врѣме и слѣдъ потурчването се отличавали сжщинскитѣ турци отъ потурченитѣ. Мѣстнитѣ топографски названия и сега още сж въ голѣма часть български. Освѣнъ името на селото Черковна, гдѣто и сега, както

ме увѣряваха въ близкото .българско село **Вардунъ** (Османъ-Пазарска околия), се виждали развалини отъ стара черква, и името на селото Търновца (Търновецъ), заслужватъ внимание и слѣднитѣ названия, употрѣбяни отъ самитѣ турци въ с. Черковна: ‚**Зайчи-баиръ**', ‚**Ливада-чаирла**', ‚**Брудъ**' (бродъ) — мѣстность при с. Черковна до рѣката, ‚**Папаз-ейдинде**' (**Поповъ-долъ**). Различни мѣста се наричатъ ‚**селище**' и ‚**градище**'; една чешма въ гората се нарича ‚**Какону нъ-чешмеси**' (Какината чешма). По-важни сѫ други български названия, които герловскитѣ турци употрѣбятъ: напр. на кѫса брадва, която сега българитѣ въ Вардунъ наричатъ, ‚крива брадва', герловскитѣ турци казватъ ‚**кривѝца**'. Докато сега вардунчани наричатъ заградкитѣ на колата, що се казватъ въ западна България „ритли," съ турско име „**ангъчъ**," напротивъ тѣхнитѣ съсѣди — герловскитѣ турци ги казватъ ‚**рикли**' (турцитѣ казватъ **ангъчъ** само на сѣнени ритли). Турцитѣ въ селото Ямла казватъ и ‚**прòцепъ**', съ която дума пакъ означаватъ една часть отъ колата, докато българитѣ си служатъ съ турско название „арѫжъ." На колата „колебарнитѣ", и то основитѣ горѣ и долу, нѣкои стари герловчани турци наричатъ ‚**сǎбици**', докато самитѣ българи въ Вардунъ сега ги казватъ по турски ‚**канати**' (въ Новопазарско казватъ ‚**сǎбици**' на ритлитѣ).

Докато потурчването въ източния балканъ е напрѣдвало чрѣзъ насилия и по извѣстенъ планъ, именно защото самиятъ турски елементъ по тия мѣста до тогава е билъ слабъ, въ туй врѣме въ равнината по Варненско, Провадийско, Новопазарско и нататъкъ по Дели-Орманъ до Дунава, гдѣто турцитѣ сѫ имали грамадно мнозинство, старото българско население, доколкото сѫ могли да уцѣлѣятъ отъ него съвсѣмъ незначителни останки, потиснато и

сплашено между свирѣпитѣ си господари, не е могло къмъ края на по-миналия вѣкъ, когато се почнаха руско-турскитѣ войни, да се бори за своето национално сѫществуване, та съ малки изключения то се е видѣло принудено да избира едно отъ двѣтѣ: или да се изсели татъкъ прѣзъ Дунава въ Влашко и Русия, или да се потурчи. Ставало е и едното и другото, обаче, послѣдното не може да се слѣди днесъ точно, докато за изселенията, що сѫ започнали отъ тогава, има доста положителни данни. Изселването въ Влашко и Русия ще да е ставало незамѣтно и постепенно може би още отъ края на XVII. в., ала въ по-голѣмо количество то е почнало тъкмо прѣзъ половината на по-миналия вѣкъ. По официални данни е установено, че първото прѣселение отъ 620 български сѣмейства въ Херсонската губерния е станало на 1752—1754 год. (вж. А. Скальковскій, Болгарскія колоніи въ Бесарабіи и Новоросійскомъ краѣ, Одесса 1848). Подирѣ непрѣкѫснато слѣдвали нови изселения до 1791. Между 1801 и 1812 станало най-голѣмото прѣселение, слѣдъ което то пакъ ослабнало, докато изново войната прѣзъ 1828 год. не става причина пакъ на грамадно изселване отъ сѣверна и южна България, което пакъ утихва постепенно до кримската война. Отъ прѣселенцитѣ прѣзъ 1828 год., както е извѣстно, голѣма часть наскоро се възвърна назадъ въ България, ала тия прѣселенци, повечето отъ Тракия, не всички се завърнаха пакъ въ своитѣ стари жилища, а най-вече заседнаха въ крайдунавска България. Сѫщо тъй голѣма часть отъ тия прѣселенци не можа и да отиде въ Русия, а остана по Добруджа и Силистренско. Главното изселение на старото българско население отъ сѣверо-източна България е ставало въ по-прѣдишнитѣ усилни и непоносими за българина врѣмена, именно прѣзъ по-миналия вѣкъ та до 1812 год. Поради това ние сега напразно ще

търсимъ въ най-източнитѣ области на Сѣверна България, а именно по Варненско, Балчишко, Добричко, Новопазарско и отъ часть по Силистренско, да не говоримъ дори за Балбунарската и Аккадънларската околия, гдѣто българскиятъ елементъ е съвсѣмъ новъ, старо българско население. Нищожнитѣ останки отъ това подирното въ Новопазарската и Силистренска околия, които ще изброимъ подолу, само потвърдяватъ главния фактъ, че старото българско население тъкмо въ тоя най-плодороденъ край на сѣверна България е било унищожено и разгонено. Тепърва въ Провадийско и Шуменско и по на западъ, въ Разградско, намираме по-чести останки отъ ,вехти българи'. Въ Провадийско виждаме отъ старитѣ български села запазени главно тия, що сѫ разположени по равното Провадийско плато, по ,съртоветѣ' (съртъ = турска дума, значи възвишеность, хълмъ), поради което и се наричатъ „Съртски села" (турски сърт-кьойлеръ), докато по равнината долу отъ вехтото население има само малки останки, които едвамъ можахъ да издиря.

Търсейки старо, ,ерлийско' население, човѣкъ се натъква на тъй нареченитѣ гагаузи, които тъй сѫщо минаватъ за стари жители по тия области. Подъ ,гагаузи' народътъ разбира изобщо християни, чийто материнъ езикъ е турски. Ала при по-близко запознаване съ всички тия ,гагаузи' излиза на явѣ, че у народа се различаватъ два вида гагаузи — именно ,гагаузи', които се считатъ българи, съчувствуватъ на българитѣ, женятъ се за българки и изцѣло въ домашния си животъ, въ роднинскитѣ си отношения, въ пѣснитѣ и обичаитѣ си не се отличаватъ твърдѣ отъ българитѣ, и сѫщински гагаузи, които сами се наричатъ съ това име, които винаги сѫ странѣли отъ българитѣ, които сѫ държали страната на гърцитѣ па и сега не се чувствуватъ българи; тѣзи сѫ

‚хасълъ гагаузи' или ‚приморски гагаузи,' както понѣкждѣ ги наричатъ, за да ги различатъ отъ ‚българскитѣ гагаузи.' Тия подирнитѣ пѣятъ български пѣсни тъй, че не можешъ ги отличи отъ българи, и главно за всичкитѣ си обичаи, които сж еднакви съ българскитѣ, иматъ и български обредни пѣсни. Тѣ казватъ леля, майка, кака, а тъй сжщо и собственитѣ имъ имена сж български. Такива гагаузи има напр. въ селото Войвода (тур. Войвода-кьой), въ Новопазарска околия, гдѣто сега сж останали само петь-шесть кжщи, ала прѣди четиридесетина години тѣ били до двайсеть кжщи, докато другитѣ били чистотурски. Най-стариятъ човѣкъ отъ българскитѣ гагаузи въ това село, дѣдо Калчо Тончоолу, 92-годишенъ, сега живѣе въ Нови-Пазаръ, гдѣто се срѣщнахъ съ него. Той за годинитѣ си е още доста бодъръ, разбира български, ала говори само турски. Той разказваше, че тѣмъ турцитѣ вземали харачъ, че тѣ сами се считали и се наричали българи, и че не се казвали гагаузи; тѣ повечето слугували у турцитѣ; отъ родителитѣ си наслѣдили турскиятъ езикъ, като материнъ, ако и да се считали българи. Булки си вземали и отъ българскитѣ села, ала и тѣ скоро напускали своя езикъ, така напр. и жена му на дѣдо Калчо била българка отъ Шуменъ. Дѣдо Калчо помни, че въ близкото село Имрихоръ имало 4—5 кжщи ‚ерлии българи,' които говорѣли сжщо тъй само турски. Такива ‚гагаузи', като дѣдо Тончоолу има и въ близкото с. Теке-Козлуджа, гдѣто сега сж останали само трима братя, а останалитѣ се прѣселили въ Новипазаръ. Сжщо такива имало 7—8 кжщи и въ с. Кайкъ, но и тѣ сж минали въ Новипазаръ. Повече — до 40 сѣмейства такива гагаузи има въ близкия Кара-Агачъ („Хамбарлъ-Караачъ“), между които е виденъ Славъ Чорбаджи. И тукъ тѣ се считатъ бъл-

гари и по прѣдание „ерлии.“ И въ селата Караманлѣ, както и въ Къзълджиларъ има още останки отъ български гагаузи; сега тукъ тѣ сж смѣсени съ българи прѣселенци отъ Тракия, дошли слѣдъ войната на 1828 г. Вѣрата си подържали въ турско врѣме съ мжка — безъ попъ, безъ черква: нѣкой си Шишко Папазъ отъ Нови-пазаръ ги спохождалъ отъ врѣме на врѣме, колкото да опѣе умрѣло, и то не винаги о врѣме. Отъ българскитѣ гагаузи има отколѣшни прѣселенци въ ромън. Добруджа, именно въ с. Бейдаутъ (Бабадашка околия) и повече въ Бесарабия. Споредъ свѣдѣнията, които ми даде въ Силистра стариятъ български учитель г. Зимовъ, родомъ отъ Добруджа, бейдаутскитѣ ‚гагаузи‘, се различавали ясно съ своитѣ български нрави, българскитѣ си роднински названия и българскитѣ си пѣсни отъ варненскитѣ гагаузи и се считали отъ българското население за потурчени българи. Тѣ и сега помнѣли роднинскитѣ си връзки съ ‚гагаузитѣ‘, отъ споменатото по-горѣ село Караагачъ, отъ гдѣто често ги спохождали роднини. Въ Бейдаутъ българитѣ гагаузи били размѣсени съ стари българи, прѣселени отъ „сърт-скитѣ“ села въ Провадийско. Български гагаузи има още въ Кадъ-кьой (източно до Провадия) и Шадъ-кьой, а имало отъ тѣхъ по-прѣди нѣколко кжщи и въ Тестеджи (Провадийска околия). Въ Султанларъ сега има двайсетина кжщи български гагаузи. Тукъ едно врѣме по-старитѣ хора, както нпр. нѣкой си дѣдо Станю Байолу и дѣдо Герги Байолу („Байолларъ“), дѣдо Петъръ Василолу, дѣдо Коста, дѣдо Манолъ и др., сега вече измрѣли, по казването на стари хора, що ги помнятъ, говорѣли турски, но разбирали и български и се считали българи.

Въ Авренъ (Пров. ок.), гдѣто, както ще се каже по-долу, сега живѣятъ прѣселенци откждѣ Айтоския балканъ, именно отъ селата Еркечъ и Гулица, стари хора ми

разказваха, че прѣди тѣ да дойдатъ въ Авренъ, сирѣчь прѣди 1828 година, тукъ имало стари, „ерлии“ българи, които говорѣли повече турски; тѣ се издигали отъ Авренъ, и мнозина отъ тѣхъ отишли въ Кайнарджа. Останали въ Авренъ само двѣ сѣмейства: дѣдо Съби и дѣдо Костадинъ; синъ му на подирния, дѣдо Роя, на 80 години, и сега е живъ. Въ с. Ботево (по-прѣди „Юшенлѝ“), което пакъ слѣдъ 1828 год. е било заселено отъ тракийци, — отъ с. Копаранъ (Айтос. ок.), имало български гагаузи, които полека-лека изново изучили българския езикъ и се побългарили, така че сега нѣма вече разлика между тѣхъ и прѣселенитѣ копаранчани. Свещеникътъ въ с. Авренъ, Иванъ Мариновъ, родомъ отъ Малко Чамурли (Добрич. ок.), ми разказваше, че въ с. Ботево той погребалъ нѣкоя си баба Добра, която била отъ реченитѣ гагаузи; тя се считала българка, но само турски говорѣла и съжалявала, че не можела да отговаря на български. Синоветѣ ѝ, Христо Черневъ и Калчо Черневъ, сѫ живи. Прѣди баба Добра умрѣлъ нѣкой дѣдо Димитъръ, който тъй сѫщо не успѣлъ до смъртьта си да научи добрѣ български. По всичко излиза, че и нѣкогашнитѣ гагаузи въ Ботево не ще да сѫ били отъ „приморскитѣ“, а отъ „българскитѣ“ гагаузи. Това се потвърдява и отъ обстоятелството, че такива е имало и пò на сѣверъ въ Добричко. Именно въ с. Малко Чамурли, когато дошли сегашнитѣ жители, които се връщали отъ Русия слѣдъ 1828 година, заварили тукъ три „ерлийски“ кѫщи. Отъ тѣхъ помнятъ дѣдо Стамата и дѣдо Васила, които приказвали само турски. Дѣдо Стаматовата дъщеря, Тодора Стаматова, женена за Парушъ Костадиновъ, и днесъ е още жива и говори турски: „на български ѝ говорятъ, а тя турски отговаря“. Както се каза, българското население счита тия гагаузи за потурчени българи и ги отличава отъ крайморскитѣ гагаузи, що

живѣятъ въ Варна и по селата Кестричъ, Кара Хюсеинъ, Джевизли, Джеферли (Варненска окол.), Ала Клисѐ (сега Ботевско), Гявуръ Суютчукъ (Балчишка окол.) и Каракуртъ (Добришко). Проф. Иречекъ счита еднитѣ и другитѣ отъ едно потекло и прѣдполага, че първитѣ, които живѣятъ по-навжтрѣ отъ морето, „въ сѣверната часть на Провадийско", сж вече силно „побългарени". Наистина въ Шуменъ му било казано, че гагаузитѣ въ с. Войвода-кьой „не сж гагаузи", ала Иречекъ това счита още за несигурно (вж. Cesty 607, Княж. Бълг. 166). Тъкмо поради туй азъ самъ лично изпитвахъ тоя въпросъ и тъкмо слѣдъ като се срещнахъ съ гагаузи именно отъ с. Войвода-кьой, почнахъ да се съмнѣвамъ, че тѣ сж сжщински „гагаузи". За побългаряване се изисква плътно българско население, а именно такъво население отъ по-старо врѣме не можахъ да издиря въ областитѣ сѣверно отъ Провадийско, гдѣто тъкмо сж пръснати останкитѣ отъ тия „български гагаузи". Именно отъ Провадийската долина, като вземемъ сегашната желѣзопжтна линия за граница, и то отъ Черно море до с. Имрихоръ та на сѣверъ все до Дунава, азъ не можахъ да намѣря ни едно мѣсто съ старо, мѣстно българско население. Малко изключение прави селото Енево до Новипазаръ, ала тукъ останали едва десетина ерлийски кжщи, а пъкъ въ Невша (Нягуша) българското ерлийско население тъй сжщо е заселено повечето отъ отсрещнитѣ „Съртски" села въ ново врѣме, както ще се каже по-долу. Въ Силистренско ще намѣримъ пакъ стари прѣселенци отъ Провадийскитѣ села, и едвамъ до самия Дунавъ се указватъ нищожни останки отъ стария български елементъ въ тая страна. Всичкото друго българско население въ посочения доста голѣмъ просторъ не е постаро тукъ отъ 120-тина години, а произхожда главно отъ Балкана, Тракия и отъ повърнали се прѣселенци отъ

Влашко и Русия, пакъ по произходъ тракийци, балканджии и малка часть отъ кждѣ Шуменско и Провадийско. Отъ друга страна многобройнитѣ турски мѣстни названия на селата не само въ сжщинския Делиорманъ, но тъкмо и въ въпроснитѣ области по Новопазарско и Провадийско не показватъ, да е било старото българско население тукъ силно прѣзъ по-миналия вѣкъ, така че „побългаряването" на гагаузитѣ тукъ остая не дотамъ обяснимо. А че то не е станало въ ново врѣме, именно прѣзъ туй столѣтие, вижда се отъ думитѣ на такива старци като войводачанина дѣдо Димитъръ Тончоолу, който казва, че прѣди 80 години българскитѣ гагаузи били по-многобройни. Както и да се рѣши този въпросъ, фактъ е, че освѣнъ гагаузитѣ и гърцитѣ въ речената область останалото население не е старовръмско.

Гърцитѣ по Варненско сж старовръмски жители. Тѣ въ гр. Варна се изчисляватъ на 4670 души. Отъ селата чисто гръцки сж: Бѣла, Курукьой и Джевизли; освѣнъ това гърци има въ Тъптъкъ ($^3/_4$ отъ населението сж гърци), въ Козлуджа (44 души), въ Кестричъ (53 души, останалитѣ жители сж гагаузи) и въ Еникьой (36 души). Само гърцитѣ въ Карахюсеинъ (половината гърци, половината гагаузи) сж прѣселени отъ Одринско прѣзъ 1829.

Забѣлѣжително е, че у делиорманскитѣ турци, споредъ г. К. Шкорпила, който е кръстосалъ на нѣколко пжти Делиормана и е ималъ случай и по-довѣрчиво да говори съ турското население, имало прѣдание, че тѣ сж стари жители, че не сж дошли отъ Мала Азия, каквито били споредъ тѣхъ турцитѣ въ Тузлука, но че отъ край врѣме прадѣдитѣ имъ се знаели за мѣстни жители. Въ това прѣдание тѣ дълбоко вѣрвали. Фактъ е, че делиорманскитѣ турци се отличаватъ по типа си и по нарѣчие отъ тузлушкитѣ. Тѣ минаватъ у българското население и подъ особено име

„гаджали“. Реченото прѣдание може да е слѣдствие на обстоятелството, че турското население въ Делиормана ще да е по-старо, отколкото другото въ Тузлука, Герлово и по Балкана, а може би сжщеврѣменно защото най-голѣма часть отъ старото българско население въ Делиормана ще да се е потурчила още прѣзъ XV и XVI в. Господинъ Шкорпилъ напротивъ, както се спомена, се догажда за съвсѣмъ друга причина на сжщото прѣдание.

И въ областьта, що лежи южно отъ провадийската долина, по която минава желѣзницата, дори до Камчията отъ една страна и Провадийския балкански проходъ и морето отъ друга (освѣнъ гдѣто въ с. Гебедже (Бѣлево) и въ съсѣдното Дерекьой има малки останки отъ старо ерлийско българско население, сходно по носия и говоръ съ онова по провадийскитѣ Съртове) въ всички села намираме или турци или разни българи-прѣселенци, било отъ близкитѣ балкански села като Еркечъ и Гулица, било отъ други страни, както ще се укаже по-долу. Тепърва като вървимъ западно отъ Провадийския проходъ къмъ Прѣславъ, Шуменъ, Попово и Разградъ, намираме тукъ-тамѣ стари български села, които повече зачестятъ кждѣ Търновско и Русчушко до Янтра. Сѣверно отъ Разградъ въ Кеменларско и Тутраканско старитѣ села сж съвсѣмъ малко, и главниятъ български елементъ и тукъ пакъ е прѣселнишки — най-вече балканджийски. Прѣзъ Янтра на западъ старото българско полско население тъй сжщо не е многобройно, па изобщо тукъ страната е съвсѣмъ слабо населена, турскиятъ елементъ почти се губи, а прѣселенцитѣ сж, колкото ги има, съ малки изключения, все отъ Балкана. Послѣднитѣ отъ Ловченско и Севлиевско накъмъ Дунава така сж взели върхъ, че диритѣ на стария елементъ вече, както ще се укаже по-долу, сж много слаби.

Слѣдъ горѣизложеното ясно става, доколко би се излъгалъ човѣкъ по численостьта на българското население въ сѣвероизточна България, каквато е показана и въ първото прѣброяване отъ 1881 година, ако би смѣталъ това население за старо въ тая область или съ други думи, ако не би се водила смѣтка за новия български елементъ, който не отъ давна тукъ е заселенъ. И наистина, ако слѣдъ първото прѣброяване възбуди учудване фактътъ, че процентътъ на българското население е спадналъ почти въ всичкитѣ сѣвероизточни окрѫзи до такива малки размѣри, колко би трѣбвало повече да се чудимъ прѣдъ факта, че и отъ това българско население по-голѣмата часть не принадлежи на староврѣмскитѣ тукъ обитатели, а на ново, придошло население, слѣдъ като старото се е прѣмахнало, както се каза по-горѣ.

По-долу ще посоча поименно, въ кои села отъ сѣверо-източна България можахъ да установя старобългарско население, а при туй ще укажа отъ гдѣ и отъ кога произхожда по-новото българско население. Даннитѣ, които привождамъ по-долу, азъ съмъ ги събиралъ самичъкъ на своитѣ пѫтувания по България. Разбира се, че тукъ-тамъ може да се укажатъ и грѣшки, което не ще бѫде чудно, ако се вземе въ внимание, че въ тая работа азъ не съмъ ималъ на рѫка никакви помагала отъ тоя родъ, но че е трѣбвало всичко самъ да градя отъ основа. Нашата статистика и сега не слѣди постояннитѣ прѣселения на българския елементъ, що иде отъ Турция въ напуснанитѣ турски земи въ сѣвероизточна България, а колкото за прѣселенията, станали прѣзъ руската окупация и по-прѣди, въ турско врѣме, не ще и дума, че нищо до сега официално не е изслѣдвано и публикувано. Затова моитѣ данни не ще да сѫ и пълни, но при все туй, като за първъ пѫть, тѣ немалко освѣтляватъ откъмъ тая страна сегашния

съставъ на българското население въ сѣвероизточна България.

Тукъ трѣбва да обясня, какъ установявахъ, въ кои мѣста населението е старо, и въ кои ново. Прѣди всичко на туй спомага самата традиция у народа, която най-малко до два вѣка назадъ е още твърдѣ жива. Разбира се, че главно туй се отнася до селата. Селянитѣ, които отъ дѣди и прадѣди се знаятъ за мѣстни жители въ селото си (безъ огледъ, че това подирното често пѫти се е мѣстило на малки разстояния, или е било разтуряно, горѣло и сетнѣ пакъ се съвзимало), се наричатъ „стари“ или „вехти“ още и по турски „ерлии“, или „ераньовци“, и подъ това име минаватъ тѣ и у своитѣ съсѣди. Напротивъ „пришелцитѣ“ обикновено си знаятъ по прѣдание, че сѫ прѣселени отъ нѣкѫдѣ, а въ много случаи помнятъ дори и мѣстото, отъ гдѣто сѫ дошли. Споредъ това тѣ се наричатъ ту ‚балканджии‘, ‚балканци‘ или ‚планинци‘ още и ‚горненци‘, ако сѫ заселени въ полето отъ ‚Балкана‘ сир. отъ Стара Планина и срѣдна Гора, ту пъкъ се казватъ: ‚отвѫдешни‘ или ‚отейовчани‘, ‚отеюзлии‘ (отъ турската дума отèюз = оттатъшенъ) или ‚тракийци‘, или пъкъ ‚одринци‘ (отъ Одринско) или ‚главанци‘ (отъ селото Главанъ въ Каваклийско), или ‚ямболци‘, ‚загорци‘ и пр. — Ала народното прѣдание за по-стари врѣмена не е винаги сигурна посока, а често и лицето, отъ което човѣкъ черпи свѣдѣния, може да е злѣ упѫтено или пъкъ, отъ желание да угоди, безъ да знае сигурно, невѣрно казва. За това традицията считахъ само като второстепененъ бѣлѣгъ за провѣрка на узнатото по другъ, по-сигуренъ способъ — именно по нарѣчието и по облѣклото, и то главно облѣклото на женитѣ. За подирното ще кажа, че то прѣдставя тъкмо въ сѣвероизточна България твърдѣ сигуренъ бѣлѣгъ, по

който може се позна, дали населението е мѣстно или прѣселено отъ нѣкждѣ. Когато на 1897 год. първъ пжть пжтувахъ по Варненско и Провадийско, забѣлѣжихъ у женитѣ по селата главно два вида облѣкло: едни носѣха ‚сукманъ', цѣла дрѣха отъ вълнено домашно сукно, а други пъкъ вмѣсто сукманъ двѣ прѣстилки, прѣпасани отъ прѣдъ и отъ задъ върху ризата. Като наблюдавахъ тия два типа носия, безъ огледъ къмъ малкитѣ промѣни въ тѣхния изгледъ (прѣстилкитѣ биватъ по-къси и по-дълги, повече или помалко набрани, биватъ черни, сини или пъстри; сукманитѣ тъй сжщо биватъ по-широки и по-тѣсни, черни и сини и пр.) и се вслушвахъ и въ говора на лицата, забѣлѣжихъваженъ съвпадежъ: членната форма на м. р. ед. ч. у тия, що носѣха прѣстилки, наричани споредъ различната имъ форма и боя съ разни названия (вж. по-долу), по цѣла сѣвероизточна България окончава на *-о,* когато ударението пада на послѣдния слогъ, напр. градо̀, и на *-у* (или близу до *у* — между *о* и *у*), когато ударението не пада на края, напр. во̀лу, чиля̀ку, ко̀ню и пр. Напротивъ у всички други, у които не е приета речената женска носия, вмѣсто която се явява само една съшита дрѣха, именно тъй нареченият сукманъ въ разни форми или пъкъ само фуста (отъ пояса на долу), се говори членна форма мжж. родъ единств. число съ окончание на *-ът* (съ ударение и безъ ударение на края) или пъкъ, въ по-рѣдки случаи, безъ *-т* — само на *-ъ*, напр. градъ̀т, во̀лът или градъ̀(т) — во̀лъ(т). Тия два етнографични бѣлѣга азъ провѣрявахъ винаги и съ помощьта на мѣстната традиция у населението и винаги въ резултатъ се указваше, че реченитѣ два бѣлѣга се схождатъ. Излѣзе най-сетнѣ, че само старото население въ източна крайдунавска България говори членъ *-о(у)* и че само женитѣ на това население носятъ вмѣсто сукманъ

двѣ прѣстилки (пещемаль, кърленка и пр.). Другото население произхожда или отъ Балкана (Стара планина) или отъ Тракия, а въ рѣдки случаи и отклядѣ западна България — сѣверна и южна. Балканджийското население тъй сжщо се разпознава както помежду си така и отъ тракийското по отдѣлни части на облѣклото и по нарѣчието. Различаватъ се по нѣколко отдѣлни нарѣчия балканджийски и сжщо тъй нѣколко нарѣчия тракийски или, както инакъ можемъ да ги наречемъ, „рупски" нарѣчия, като причисляваме къмъ балканджиитѣ и българското население по южнитѣ поли на Балкана включително съ Сливенско и Ямболско. Спрѣмо балканскитѣ и рупскитѣ нарѣчия има нарѣчието на старото източно-крайдунавско българско население освѣнъ речената членна форма на *-д(у)* и други свои второстепенни отлики. Това нарѣчие, което азъ за отличие накратко ще нарека *о*-нарѣчие (споредъ членната форма на *-о*), и всички други източнобългарски нарѣчия, които можемъ да наречемъ съ едно име *ът*-нарѣчие и които заедно съ о-нарѣчие образуватъ източната половина на българския езикъ, азъ подробно описахъ въ съчинението си „Das Ostbulgarische" (издание на Виенската Академия на наукитѣ, 1902 г.). За нашата задача тукъ не е потрѣбно за сега да се впускамъ въ по-голѣми подробности върху главнитѣ характерни свойщини на *о*-нарѣчие както и на *ъ(т)*-нарѣчие. По-долу ще се споменатъ при описанието на отдѣлнитѣ стари и нови поселения въ сѣвероизточна България нѣкои говорни (диялектични) отлики, по които самиятъ народъ лесно разпознава различнитѣ колонисти отъ Балкана и Тракия.

Трѣбва да спомена, че балканджиитѣ, които сж твърдѣ многобройни особено отъ Шуменско на западъ, именно въ Разградския окржгъ и въ Русчушкия и нататъкъ прѣзъ Янтра, минаватъ у старото население и подъ име ,черни'

българи или ,чернитѣ'; това име се отнася къмъ черната боя на дрѣхитѣ, главно у мѫжетѣ, докато старото източно крайдунавско население, специялно мѫжското, не е носило, па и сега по нѣкои мѣста не носи черни, а бѣли гащи, досущъ както и въ западна България: ,чернодрѣшковци' сѫ именно все балканджии, а по полето сѫ били ,бѣлодрѣшковци'. Балканджиитѣ минаватъ за по-развити хора и по-силни въ економично отношение, и тѣ малко съ насмѣшка тукъ-тамѣ се отнасятъ къмъ заваренитѣ ,вехти' или ,ерлии' българи, които си иматъ и едно доста загатно име ,хърцо̀и' или ,ърцо̀и' (единств. хърцо̀й, мъж. р., хърцо̀йка ж. р.) У балканджиитѣ и гражданитѣ ,хърцой' се схваща съ значение на: „простъ човѣкъ“ „простъ селачанинъ“ „дебелакъ“ и пр., и въ такъвъ смисълъ често се употрѣбя: „оставѝ го, бре, тозъ хърцо̀й!“, именно досущъ тъй, както се употрѣбя въ западна България името шопъ. Ала както тази дума не ще да има нищо общо съ обидното значение, което и се придава сега, така е именно и съ думата хърцо̀й, защото самото старо население се нарича съ това име. Азъ чувахъ самъ, какъ селяни въ източна България сами се казватъ хърцои, а женитѣ си хърцойки; „ние хърцо̀йкитѣ не го тенѝмъ на тѐнко“ — казваше една булка въ Бѣла (Рушчуш. ок.) въ смисълъ, че не сѫ привикнали на удобства и разкошъ. Отъ Черно Море до Янтра и отъ часть прѣзъ Янтра въ Свищовско, до кѫдѣто достига сега о-нарѣчие, именно само хърцоитѣ говорятъ това нарѣчие. Ала името хърцой се знае и по-нататъкъ: въ Свищовско и Никополско ,полянцитѣ', които по нарѣчие вече сѫ повлияни отъ балканджиитѣ, но които инакъ сѫ останки отъ старото източно българско население край Дунава, се наричатъ хърцои. Като се иде отъ Никополь къмъ Плѣвенъ, при селото Мечка прѣстаятъ ,хърцоитѣ' и захващатъ ,шопитѣ'.

хърцойскиятъ елементъ, говорещецъ о-нарѣчие, трѣбва да се е простиралъ по крайдунавска България отъ Черно Море най-малко до р. Искъръ, а може би и по-назападъ. Казватъ, че името хърцой било познато и въ Видинско. Колкото се отнася до облѣклото, пакъ само хърцоитѣ въ източна България носятъ характернитѣ двѣ прѣстилки вмѣсто сукманъ. Забѣлѣжително е, че тоя типъ носия, който до Янтра минава само подъ име ‚пещемаль' и ‚кърленка', а въ Свищовско и Ловчанско освѣнъ подъ име пещемаль още и подъ име тъкменикъ и вълненикъ (споредъ боята, платното и направата), се простира по дунавската равнина на западъ далечъ прѣко границата на хърцоитѣ, именно по Врачанско, Бѣлослатинско, Ломско и Видинско дори до сръбската граница.

Забѣлѣжително е по въпроса за нѣкогашното разпространение на хърцойското крайдунавско население накъмъ западъ обстоятелството, че прѣзъ Искъра у шопитѣ по Врачанско, Бѣлослатинско и Раховско и въ една часть отъ Ломско именно у ‚полянцитѣ' не само старата носия, мѫжска и женска, напълно се схожда съ носията на хърцоитѣ отъ източна крайдунавска България, но тукъ и членната форма у старото население окончава на *-о*. Изглежда, като сѫдимъ по старата носия на полянцитѣ въ Ломско и Видинско, които не говорятъ членъ на *-о*, като че ли въ по̀-старо врѣме и тукъ да е окончавала членната форма на *-о*(т) и че отъ страна на едно друго западно българско нарѣчие, именно това, що се простира отъ Брѣзникъ—Трънъ та дори до Бѣлоградчикъ и на долу прѣзъ Враня—Лѣсковецъ до Куманово—Скопье, да е повлияло тукъ върху старото нарѣчие на полянцитѣ. Ала както и да се разрѣши този въпросъ, фактъ е, че двѣтѣ прѣстилки подъ име ‚вълненикъ' или ‚завеска' (вж. по-долу у Шуменскитѣ хърцои ‚завишка',

‚завеска‘) се носятъ и по западна крайдунавска България. И тукъ у полянцитѣ зимѣ-лѣтѣ жената правилно носи вълненикъ, докато пò на югъ, въ планинскитѣ мѣста, напротивъ се носи зимѣ-лѣтѣ сукманъ. По полето въ Берковишка и Кутловишка (Фердинандска) околия, гдѣто вълненицитѣ сѫ много кѫси, както и по Никополско, сукманъ женитѣ носятъ зимѣ, ала само у дома, а щомъ жената тръгне да иде нѣкѫдѣ — облича вече прѣстилката и завеската (виж. Д. Мариновъ, Жива старина II. 53). Очевидно е, че сукманътъ тукъ е нова носия, приета отъ балканджиитѣ, защото по планинскитѣ мѣста на Берковишката, Кутловишката и отчасти на Врачанската околия зимѣ и лѣтѣ се носи само сукманъ. Наопаки въ полето накъмъ Дунава вече въ Кутловишко и Ломско зимѣ и лѣтѣ се носи само вълненикъ, а сукманъ не се носи. Сѫщо така и по Раховско, Бѣлослатинско и Вратчанско (накъмъ изтокъ) се носятъ само вълненици (повечето тъмно-червени). Въ Видинско и Кулско по полето селянката много рѣдко носи сукманъ и то зимно врѣме (ц. д. 35, 39). Въ Бѣлоградчишко напротивъ зимѣ „женитѣ обличатъ върху ризата сукманъ“, черенъ, нашаренъ съ червени и сини гайтани (ц. д. 43).

Тамъ, гдѣто въ западна крайдунавска България изключително владѣе вълненикътъ или завеската у женитѣ, у мѫжетѣ тъй сѫщо се явяватъ бѣлитѣ, тѣсни абени гащи, наричани ‚беневрѐци‘ (още и ‚бреневрѐци‘ и ‚бърневѐци‘) като стара обща носия, досущъ както е било нѣкога и у източнитѣ хърцои (вж. пò-долу) и както е и у шопитѣ сега по Софийско. Разнитѣ широки гащи (наричани шалвари, димии, потуре и ‚патуре‘, повече отъ черенъ, порѣдко и отъ бѣлъ шаякъ — аба) напротивъ сѫ балканджийска дрѣха и тукъ, както е изобщо у балканджиитѣ по източна България. Споредъ мѫжската носия съ огледъ

къмъ формата на гащитѣ можемъ полянцитѣ и планинцитѣ въ западна България добрѣ да различимъ, както наистина и у самия народъ се различаватъ, като се наричатъ еднитѣ ,беневрѐчане' а другитѣ ,шалварàне'. И тази раздѣла съотвѣтствува на нѣкогашната мжжска носия у планинцитѣ отъ една страна и у полянцитѣ-хърцои, отъ друга въ сѣверо-източна България. У Маринова (ц. д. 31) се споменува и третя главна мжжска носия отъ по-старо врѣме, споредъ която една часть отъ населението се наричало ,орляци' сир. облѣчени съ дълги дрѣхи (,глухчета'), на които „крайоветѣ се развѣвали като крила на орела". Ала това означение не е важно, а второстепенно, защото и у други области връхната дрѣха е имала и има ,клинове' отзадъ, та двѣтѣ крила на дрѣхата стърчатъ отъ страни поиздигнати, именно диверегентно отъ боковетѣ. Такъвъ кроежъ има и у Софийскитѣ шопи, а имало го е и у хърцоитѣ (вж. по-долу). — Освѣнъ беневрецитѣ и вълненика въ крайдунавска западна България сж спазени и други дрѣхи отъ старата мжжска и женска носия, каквато отъ часть се спазва до днесъ въ сѣверо-източна България и у хърцоитѣ (вж пò-долу), напр. клашнѝкъ, дорàмче, долàктаникъ, късàче, елѐче, òпасъ. Клашникътъ бива само дълга, абена, бѣла дрѣха съ ржкави, та не бива клашникътъ да се смѣсва съ късàкъ и долàктаникъ, както е у Маринова (ц. д. 13, 27).

Интересно е, че една часть отъ говорещитѣ *о*-нарѣчие хърцои се указва сега настанена по югоизточна България, именно по политѣ на Айтоския и Карнобатския Балканъ та на югъ по Странджа накъмъ Одринъ. Тоя незабѣлѣзанъ до сега фактъ можахъ да установя надъ всѣко всѣко съмнѣние главно възъ основа на нарѣчието, което говорятъ тъй нареченитѣ ,загорци' въ реченитѣ области на юго-източна България. Извѣстно бѣше

по-прѣди само, че по Странджа живѣятъ ,рупци'.[1]) Когато на 1897 година тръгнахъ отъ Бургасъ на югъ да изучвамъ българския езикъ по тамкашнитѣ села, узнахъ, че тѣзи подирнитѣ се дѣлятъ споредъ жителитѣ, които ги населяватъ, на ,рупски' и ,загорски'. Извѣстно е, че ,загорци' въ южна България се казватъ обикновено жителитѣ отъ сѣверна България, особено полскитѣ работници, които по жетва слазятъ отъ Балкана въ тракийското поле (вж. и Иречекъ, Княж. Бълг., бъл. прѣв. 65—66), ала за ,загорцитѣ' въ Бургаския окрѫгъ, които тъкмо минаватъ тукъ за ,стари' жители, не се знаеше до сега, да сѫ дошли отъ сѣверна България, а обикновено се мислѣше, че тѣ произхождатъ откѫдѣ Стара-Загора, тъй като наистина особено около Бургасъ има доста нови поселения отъ „Загорско и Чирпанско" (вж. Иречекъ, Cesty, 575, бълг. прѣв. 783). Ала вече въ първото село, гдѣто се срѣщнахъ съ тия ,загорци', именно въ Мехмечкьой, веднага се убѣдихъ по нарѣчието, което говорятъ, че тѣ ще да сѫ прѣселенци откъмъ Шуменско и Провадийско. Като главенъ бѣлѣгъ и тукъ се явява членната форма мѫж. родъ ед. ч., която окончава на *-ò(-у)*, докато тя у ,рупцитѣ' винаги окончава само на *-ъ(т)*. Носията у тѣзи подирнитѣ, именно у женитѣ, и тукъ се различава отъ носията на загорцитѣ, ала загорската женска носия вече не запазва споменатитѣ най-характерни свои форми, чрѣзъ които тъй лесно се разпознаватъ хърцойкитѣ въ сѣвероизточна България. — Като пѫтувахъ нататъкъ по селата по тъй наречената Хасекия, привикнахъ и по много други бѣлѣзи да различавамъ рупци отъ загорци и можахъ най-сетнѣ точно да опрѣдѣля границитѣ, до кѫдѣто се простиратъ загорцитѣ. Отъ положението, което заематъ тѣ спрѣмо

[1]) Вж. и Наука II. 463, въ статията на П. Р. Славейковъ: Рупското и Рупаланското българско население.

рупцитѣ, явно се вижда, че тѣ сѫ пришелци откъмъ сѣверъ, които се втурнали навѫтрѣ въ областьта на рупцитѣ, като заели само краищата на край-морската рупска область, докато пó накъмъ западъ, въ посока къмъ Одринъ, отъ гдѣто, види се, старото рупско население отдавна се е издигало, успѣли като клинъ да се вмъкнатъ много пò на югъ, приблизително до самия Одринъ. И тъй южно отъ Бургасъ веднага слѣдъ Мехмечкьой, гдѣто живѣятъ загорци и до 30-тина кѫщи новопрѣселени рупци отъ Малко-Търновско, накъмъ югъ дохожда вече рупското село Сарѣ-Муса, а загорско се явява само селото св. Никола накъмъ истокъ, на морския брѣгъ. Рупски села сѫ и Аланкайрякъ, Пан(и)чарево, Кайряккьой, Кърхарманъ и Урумкьой. Тукъ прѣстаятъ рупцитѣ и захващатъ пакъ „загорци"; именно загорски села сѫ: Българско Алагюнъ, Карабунаръ, Русокастро, Келешкьой, Орханкьой, Якезли, Беймахле, Кайнарджа, Дюлгерли, Гергебунаръ (било черкезко и сега заселено съ загорци, тъй наречени „тронки" отъ Ковчазъ), Мадлешъ, Коджабукъ, Долньо Алмали, Горньо Алмали, Джемеренъ и Факия. И тъй границата по Бургаския окрѫгъ между рупци и загорци върви, като захваща подъ св. Никола, между Мехмечкьой и Сарѣ-Муса та подъ Дюлгерли и Джемеренъ, източно отъ Бълг. Алагюнъ, та на югъ прѣзъ турската граница прѣко Гьок-тепè на Ковчазъ и отъ тукъ на югъ между Лозенградъ (Къркклисè) и Салйоглу къмъ Хавса. Тъй като твърдо бѣхъ увѣренъ, какво загорцитѣ въ Бургаския окрѫгъ произхождатъ отъ сѣверо-източна България и понеже тѣ сѫ могли да дойдатъ отъ тамъ прѣзъ главнитѣ балкански проходи при Ченге и Ришъ, прѣдполагахъ, че и по политѣ на Айтоския и Карнобатския Балканъ може

да има сжщо такива ‚загорци‘. Съ тази цѣль прѣдприехъ една обиколка отъ Айтосъ по подножието на Стара-Планина накъмъ западъ. И наистина въ старото българско село Врѣсово, заобиколено отвредъ съ турски села, населението по нарѣчие се указа съвсѣмъ сродно на хърцойското въ Провадийско—Шуменско. По Айтоския Балканъ, колкото има още стари български села, все се числятъ по говоръ къмъ „загорскитѣ“, а именно Кьопекли (около 50 кжщи българи и 40 к. турци), Терджуменъ, и Малко-Ченге. И въ самия Айтосъ се говори *о*-нарѣчие. Къмъ загорскитѣ села се числятъ на югъ отъ Айтосъ още Буюкли, Кръстина, Тастепе, Пирне, Кючукъ-Аланъ и Кадъкьой (Другитѣ български села отъ Айтоската околия, а именно Азапли, Джеферли, Капуджиккьой, Кавакмахле, Карасарли и Марково сж ново заселени отъ пришелци откждѣ Чирпанско, Старо-Загорско и др.) Сжщото констатирахъ подирѣ и въ селото Прилѣпъ, което се намира на прохода, що води къмъ Ришъ, сетнѣ въ селата Подвисъ, Босилково, Комарево, Костенъ, Гердели, Кадъкьой, Сигменъ, Ахмачево, Теляклкьой, Аладагли, Докузекь, и Турско Бейкьой. И въ самия Карнобатъ, както и въ Айтосъ, се говори *о*-нарѣчие. По-нови прѣселенци отъ разни страни на Тракия сж жителитѣ по другитѣ български села на Карнобатската околия: Абдалкьой, Куруджиево, Пашакьой (смѣсено съ турци), Късъмчево, Сунгурларе, Балабанчево, Енимахле, Инджекьой, Еникьой, Санджикларе, Фердинандово, Тарашкьой, Янъкъ, Балабанлари, Барганли, Дуваларе, Исмаилфакъ, Куркуджа, Джумалѝ, Харманкъръ, Букюрджелѝ, Евренлѝ, Иситлѝ, Кулазлѝ, Каладжиларе. Като се вземе прѣдъ видъ, че и въ съсѣднитѣ на Карнобатско балкански села Каябашъ, Медвенъ,Градецъ па и въ сама Жеравна

владѣе въ главни черти все *о*-нарѣчие (поне членната форма м. р. ед. ч. тукъ окончава на *-о*), хубаво се спазва непрѣкѫснатата свръзка между ‚загорцитѣ' отъ югъ и сѣверъ прѣзъ самия Балканъ. — Че ‚загорцитѣ' нѣматъ нищо общо съ населението, което произхожда откѫмъ Старо-Загорско, вижда се ясно и отъ факта, че границата на тѣхния говоръ минава източно отъ Сливенъ — Ямболъ и Кѫзълъ-Агачъ къмъ Одринъ. Въ равнината южно отъ Карнобатско нѣма загорски населения, па изобщо тѣ сѫ рѣдки и пó на югъ.

Кога сѫ минали загорцитѣ прѣзъ Балкана въ източна Тракия, не може сега точно да се установи. Но тъкмо защото у самитѣ тѣхъ традицията за дохождането имъ отъ сѣверъ е вече затъмнена, забравена, трѣбва да заключимъ, че то ще да е станало доста отколѣ, най-малко прѣзъ първата половина на по·миналия вѣкъ. Много е вѣроятно, че тая емиграция на югъ да е въ свръзка съ потурчването на Тузлука, Герлово и източно-балканскитѣ села, за които се говори вече. Съ това би се съгласявало и онуй прѣдание, отбѣлѣзано отъ Иречека въ Девня, което се спомена по-горѣ. — Възможно е, че по-обстойни изслѣдвания ще откриятъ още нѣкои слѣди отъ стари прѣдания у нашитѣ загорци въ южна България за тѣхното дохождане въ тая страна. Моитѣ разпитвания съ тая цѣль останаха безъ сѫщественъ резултатъ. Знае се само, че въ старо врѣме сѫ се прѣселвали отъ Стара планина въ Тракия, ала положителни данни не се помнятъ. Че отъ Котелъ сѫ слизали овчари въ Тракийско, за това нѣма съмнѣние. Така въ село Карабунаръ (Бургас. окр.) на гробищата намѣрихъ камъкъ съ по-старъ надписъ: „(по)мени г(оспод)и ра(ба) твоего Сто(я)на, младенецъ ѡт Котилъ ва лето ҂аѱѻѕ" (=1776). И друга надгробна плоча, която намѣ-

рихъ въ двора на една кѫща и която била дигната отъ единъ гробъ въ полето, споменува пакъ котленецъ: „Помени господи раби твое Дечꙋ ѡт Котль вь лѣто ѧѡкд“ (=1824).

Нека още да забѣлѣжимъ, че нашитѣ загорци помежду си минаватъ и подъ други, мѣстни названия. Така карабунарци наричатъ загорцитѣ отъ Алагюнъ ‚калмꙋци‘, ужъ защото казватъ „ќе и́да“ (ќе е прието тукъ отъ съсѣдното рупско ќе-нарѣчие). Отъ Карабунаръ, идейки откъмъ Алагюнъ, захваща именно да се казва „ше и́дъ“, „ш’ и́дъ“, както се говори и въ Русокастро и др. На загорцитѣ откъмъ Ковчасъ и Алагюнъ казватъ още ‚тронќи‘ и ‚тронковци‘ (отъ думата „тронка“ = трохичка, малко). Българитѣ отъ Казанлъшко казватъ на българитѣ отъ Русокастро и Карабунаръ ‚загорци‘, ала и тѣзи подирнитѣ наричатъ първитѣ съ сѫщото име.

Отъ загорцитѣ, за които по-горѣ стана дума, има сега прѣселени пакъ назадъ въ сѣвероизточна България въ слѣдствие на руско-турскитѣ войни, както ще се посочи по-долу.

Българското население въ сѣвероизточна България състои, както се обясни по-горѣ, отъ старо население и нови пришелци. Старо население въ равнината сѫ само тъй нареченитѣ хърцои, които минаватъ понѣкѫдѣ още и подъ име полянци, докато пришелцитѣ сѫ прѣимуществено отъ Балкана (Стара Планина) та се казватъ балканджии (балканци, планинци), и отвѫдъ Балкана — отъ Тракия: тракийци или отвѫдешни.

Прѣди да прѣминемъ къмъ останкитѣ отъ старото население на източна крайдунавска България, именно къмъ хърцоитѣ и придошлитѣ къмъ тѣхъ многобройни балканджии и тракийци, трѣбва да се поспремъ

мало повече при тѣзи три главни елемента, отъ които
ı българското население въ сѣвероизточна България.

Балканджиитѣ (планинцитѣ).

Зъ самия Балканъ и по сѣвернитѣ му поли балжиитѣ се знаятъ за староврѣмско население. И има понѣкждѣ мѣстни прѣдания за прѣселенци эуги страни, ала тия прѣдания не се отнасятъ во до нѣкои отъ жителитѣ въ Балкана. Че Балканътъ ı е далъ прибѣжище на много бѣжанци откъмъ ; и още повече откъмъ югъ, именно отъ Тракия, врѣме на турското иго и главно прѣзъ периода рското завоевание на България, е твърдѣ вѣроятно. мнѣнието на Ирсчека, както се спомена, Балканътъ ı ще да е билъ прѣзъ срѣднитѣ вѣкове тъй гжсто нъ, както е сега. За многочислени прѣселенци эть Тракия, гдѣто прѣди падането на България ще ладѣлъ по полето главно рупскиятъ български еле- може да се заключи и по нарѣчието на балканѣ, което съдържа доста рупски елементи и което ı се схожда съ рупскитѣ говори относително членната м. р., що окончава навредъ по Балкана на *-ъ(т)*. Балканджиитѣ помежду си не се различаватъ толкова сията си колкото по разнитѣ си говори. Главно съ ; къмъ тѣзи подирнитѣ тѣ могатъ се раздѣли на зо групи. Тукъ накратко ще характеризувамъ тия , като ще посоча и главнитѣ отлики на народната Ще почнемъ отъ източния край на Балкана и ще мъ редомъ накъмъ западъ.

1. Еркѐчани и гулѝчани. Недалечъ отъ Черно срѣдъ Стара планина има двѣ голѣми стари бълı села по име Еркѐчъ и Гулѝца. Отъ селото

Еркечъ, което се пада въ източния ‚Айтоски Балканъ‘, Гулица се намира около десетина километра по насѣверъ, източно отъ ‚Гулишкия проходъ‘, надъ горното течение на тъй наречената Суха Камчйя или Чифте-дерѐ. И двѣтѣ села сж твърдѣ старовр̀ѣмски; тѣ сж били привилегирувани съ султански фермани, които били нѣколко пжти подновявани. По казването на учителя Петъръ Липчевъ въ Айтосъ, който е родомъ отъ Еркечъ, единъ такъвъ султански ферманъ се намиралъ сега у нѣкой си Добревъ, секретарь (?) въ Бургасъ. Еркечани и гуличани били ‚д е р в е н т а д ж и и‘, пазили сж балканския проходъ при Бѣла рѣка (‚Ак-дере-боазъ‘, сир. Гулишкия проходъ). Всичкиятъ имъ данъкъ едно врѣме състоялъ въ една кола дърва, едно кило ечмикъ и една кокошка. Прѣди 70 години имъ се отнели тѣзи правдини. Тѣ не скланяли и много се противили, но нѣмало какво да правятъ. Еркечани и гуличани се отличаватъ между другитѣ балканджии по говора си, по носията си, а донѣйдѣ и по своята вънкашность. Еркечани и гуличани именно сж повечето едри, високи, а при туй тѣ сж извѣстни навредъ и като твърдѣ хитри, опорити, смѣли и прѣдприемчиви хора. Поради тия свои качества и главно поради своята си физична здравина тѣ сж извънредно добри колонизатори. Въ течение приблизително на едно столѣтие Еркечъ и Гулица сж успѣли да населятъ съ свои хора голѣма часть отъ сѣверна черноморска България, както ще видимъ по-сетнѣ. И двѣтѣ села, Еркечъ и Гулица, били ‚едно врѣме‘ много голѣми, имали сж по 600—700 кжщи, но откакъ взели да се изселватъ отъ тѣхъ, числото на жителитѣ намалѣло, ала при все туй тѣ и сега не сж малки села (споредъ прѣброяването отъ 1893 г. въ Еркечъ е имало 175 кжщи съ 1141 д. ж. и въ Гулица — 140 к. съ 1035 д. ж.). Разселването

отъ тия двѣ села въ равнитѣ мѣста по долня Камчия, по Варненско и Добруджата е захванало постепенно отъ началото на миналия вѣкъ и незабѣлѣзано и сега още трае. Ала въ най-голѣмо количество се дигнало населението отъ Еркечъ и Гулица прѣзъ врѣме на руско-турската война на 1828 год., и отъ това врѣме датуватъ повечето еркешки и гулишки колонии по казанитѣ области. Стари хора въ с. Авренъ (Варнен. ок.), което е заселено отъ Еркечъ и Гулица, ми разказваха, че нѣколко години прѣди реченага война турцитѣ направили голѣмъ ‚зулумъ‘ въ Еркечъ, поради което населението едвамъ дочакало русскитѣ войски, а сетнѣ вече, като взели руситѣ да се връщатъ, повечето отъ селянитѣ потеглили подирѣ имъ и нѣкои само стигнали въ Русия, та па се върнали назадъ, а другитѣ заседнали по запустѣлитѣ села по Добруджата и Варненско, гдѣто заварили. Причината за станалия зулумъ въ Еркечъ споредъ прѣданието ето какъ се помни: „Момчето на нѣкой си Узунъ Конда било у единъ турчинъ овчарче. Ималъ и турчинътъ момчета, па се сбрали и други момчета да играятъ и най-сетнѣ набили хубаво овчарчето. Пъкъ то рекло тогизъ: ‚вие ни биете, эми ще доде московеца, та ще ви земнемъ всичкото‘. Питали го, кой дума, гдѣто ще доде москóва. То кáзало първомъ: ‚майкини хортуватъ си тъй‘, а сетнѣ научили го, та казало ‚кака ми каза‘. Вѝкали кака му — то било момиче — и показало момичето: ‚азъ казахъ, чувамъ тъй‘. Тогизъ фанали да колятъ: поповетѣ напрѣдъ заклáли, сетнѣ буруджията (?), ала и него като заклали, ‚станало затъмнение‘ и тѣ спрѣли да колятъ“.

Между еркечани и гуличани нѣма видна разлика въ говора и въ носията имъ, и за това тѣ обикновено минаватъ между другото българско население подъ едно име: „еркѐчани“ или „еркѐчка чѐрга“. Казватъ ги още и

„вайковци“ и „вайковчани“, понеже говорятъ „ва“ и „вж“ (вм. „бре“, „бе“, „ба“) нпр. „òти ва?“ (= защо бе?).[1])

Една отъ най-главнитѣ особности на еркечкото нарѣчие (подъ „еркечко“ ще разбираме и гулишкото нарѣчие), спазена отъ старо врѣме единствено въ него нарѣчие, то е отѣгането на гласнитѣ, когато сж подъ ударение (ударена дължина на гласнитѣ). Поради тая особность еркечанинътъ, когато говори, нѣкои гласни така отѣга, като при туй и извишава гласътъ, че говоренето му прилича, сѣкашъ, на пѣене. Друга важна особность въ произношението на гласнитѣ състои въ това, че изобщо тѣ, а най-вече гласната *а*, се произнасятъ при много слабо отваряне на устата — ‚затворено‘, така че *а* се чува като звукъ между нашето отворено *а* и между *о*. Ако това *а* отбѣлѣжимъ съ å, а дължината съ - и мекостьта на съгласнитѣ съ ', тогава ще можемъ прѣда изречението: „старата хубаво гледа дѣцата“ по еркечки говоръ така: „стåрåтå хуб'вŏ гл'èдå д̗ецåтå. ‚Затвореното‘ произношение на гласнитѣ у еркечанитѣ сж забѣлѣжили и прости, ала наблюдателни хора отъ народа, които познаватъ еркечанитѣ. Така единъ казваше за тѣхъ: „ха, ония ли въ Авренъ, гдѣто говорятъ съ стиснати зжби?“ Ще спомена една пакъ много важна свойщина на еркечкия говоръ, а именно че въ тоя говоръ се произнася гласната *ъ*, било че тя застжпя старобългарската гласна *ъ* или старобългарск. гласна *ж*, когато е подъ ударение, като едно отворено *е*, именно между *е* и *а*, което можемъ да отбѣлежимъ съ *ä*; прѣдъ това *ä* съгласната си остая твърда, когато нѣма ударение, тогава еръть се произнася слаботъмно, приблизително както се чува неудареният *ъ* и въ

[1]) Това „ва (въ)“ го има и въ други села, сжсѣдни на Еркечъ, напр. въ Ораманъ: хàде ва! са хòдя ва! (= ще ходя бе!).

книжовния ни езикъ. Къмъ произношението ӑ се прибавя и реченото отѣгане — дължина, поради която още повече бие на ухото особното еркечко произношение на ударения ъ, нпр: напа̊лних ба̊клицътъ та ф гура̊тъ; ва̊лна пера̊г; да̊ш ва̊лѝ; за̊лвите меса̊т, пека̊т; ма̊шко, пра̊вно дѐте; немо̀гъ да спа̊, ше умра̊; мӑш (= мъж) — ала мъжа̊т (= мъжътъ), мъжѐте; па̊т — па̊тища, ала: пътѐка; дӑш (дъжд) — ала: дъждо̀вно и пр.

Старата носия на еркечани и гуличани е била доста отличителна. Носили сѫ много голѣми ,калпаци' съ голѣма вълна отъ ,каракачански' овци. Казваха ми ченгенци, че тия калпаци ги казвали ,мукани', па дори и сега, когато вече не се носятъ такива голѣми калпаци, пакъ ги наричали ужъ ,мукан', ала това име отъ еркечани не чухъ, та е възможно, да е донесено тепърва въ ново врѣме отъ Влашко. Турцитѣ именно запрѣтили да се носятъ голѣмитѣ рунтави калпаци, поради което тѣ сѫ ги измѣнили, ала и сега сѫ тѣ сравнително доста голѣми.

Доскоро мѫжетѣ носили въ Еркечъ и Гулица бѣли ,гащи', които били тѣсни като шопскитѣ беневреци. Сѫщо така се носили и бѣли ,елеци' и горня бѣла дрѣха — ,аба' (,елек и аба'). Ала сега мѫжскитѣ дрѣхи сѫ черни, както и у другитѣ балканджии.

Женската носия състои главно отъ черенъ ,чукман' (сукманъ), който е тѣсна дрѣха, що съдържа фуста и горнята часть — ,чапа̀к', както у всички балканджии. Чукманътъ се закопчава на гърдитѣ и е безъ рѫкави, а отъ долу по краищата има бѣли ,полѝ' (нашивки, везени съ памучена прежда на около колкото три пръста, като тантели). Най-оригинална е женската горня дрѣха, която се нарича ,кѝча' или ,кѝчинка'. Тя е черна, дълга дрѣха безъ рѫкави, достига дори до петитѣ, оки-

чена съ черни конци, усукани отъ вълна, та цѣлата дрѣха е рунтава.

Има една друга женска дрѣха — ,кавàд', тя е червена антерия съ кѫси рѫкави. Зълвитѣ се обличатъ съ кавàди и булката, когато е млада — първата година.

На глава си вързватъ месáль — бѣла дълга кърпа; булкитѣ го носятъ, щомъ се оженятъ; тѣ се забраждатъ съ него и отгорѣ се връзва ,превеска', на която виси нанизъ, ,крàища', отъ главата до кръста. Месальтъ се казва и ,рѫченѝк', и ,чумбѐр'. Имало особно ,узъпкани' чумбѐри. Единъ особенъ нанизъ се казва ,пѐлеш': то е една ѝвица („уйцъ") отъ кафяна аба, нанизана съ дребни парички и синци, та се окачва на врата, да виси отзадъ до петитѣ. — По свадби се дарявали ,габровски чѐхли'.

Момцитѣ и мѫжетѣ сѫ носили едно врѣме ,перчàн' (сега наричанъ и ,чембáз'), сир. дълга плетенка насрѣдъ главата, която наоколо перчана била бръсната. Сега перчанъ не се носи вече, ала още добрѣ се помни, какъ прѣдъ свадба роднинитѣ се сбирали въ недѣля „да бръснатъ" момъка, като му пѣели пѣсни, въ които за перчана и сега още се повтаря. Като бръснатъ зетя, прибиратъ ,рӯното' (косата) отъ врата, което булката завито ,въ пешкиръ' запазвала.

2. Чѐнгенци. Така се наричатъ пръснатитѣ въ многобройни нови колонии по сѣверната черноморска область българи, които произхождатъ отъ старото българско балканско село Чѐнге, що се намира на пѫтя отъ Провадия за Карнобадъ. Въ сѫщность турцитѣ го казватъ Ченге, а у българитѣ селото и сега още минава съ старото си име ,Овчàга'. За името ,Ченге' ми разказа Дѣдо Кръстьо въ с. Балдъркьой (въ Провад. околия, заселено не отколѣ отъ ченгенци) една народна етимология,

съ която си обясняватъ самитѣ жители името на селото: „Едно врѣме покрай Камчията имало ‚лòнгосъ‘ сир. ‚балта — блата‘. Тамъ се заселили цигани. Нашата бàба казваше, че отъ тия ‚чингенѐ‘, демекъ циганитѣ де, останало името Ченге. Сетнѣ българитѣ слѣзли отъ по-високото мѣсто до рѣката Дѣли-Камчия, и така останало името на селото“.

Ченге се указва съперникъ на Еркечъ-Гулица съ многобройнитѣ си колонии особено по Провадийско и Варненско. Ченгенци изобщо не се отличаватъ твърдѣ много на видъ отъ еркечанитѣ: и тѣ сѫ обикновено едри планинци, а види се, че тѣ първоначално ще да сѫ били съвсѣмъ сродни на еркечанитѣ. Ченгенскитѣ жени носили по-прѣди на глава си ‚месàли‘ както и гуличанкитѣ; ‚чукманитѣ‘ имъ били черни и сини. Носила се до неотколѣ и ‚кичинка‘ (горня, дълга дрѣха, безъ ржкави) съвсѣмъ подобна на еркечката, само че не е рунтава, а тъкана на пжпки, въ видъ на астраханъ. Една такава ченгенска кичинка можахъ да видя въ Балдъркьой и се увѣрихъ, че е подобна на еркечката. На ризитѣ има долу ‚поли‘. И ченгенци носили голѣми калпаци като гулишкитѣ.

Въ говора на ченгенци нѣма ония особности, съ които се отличава еркечкиятъ говоръ. Ченгенци, като се сравняватъ съ хърцоитѣ по Провадийско, вѣрватъ, че тѣхниятъ езикъ е много по-чистъ и че не се различава отъ езика, на който се пишатъ книгитѣ. Главното подобие съ книжовния езикъ, което дава поводъ за такъво мнѣние, то е членната форма м. р. ед. ч., що окончава на *-ъ*, рѣдко на *-ът*, сетнѣ изобщо произношението на гласнитѣ, каквото е и въ книжовния езикъ, при всичко че и у ченгенци се чува доста онова твърдѣ тъмно *ъ*, кога е подъ ударение, както и въ Шуменъ, и най-сѣтнѣ сравни-

телно по-голѣмата твърдость на съгласнитѣ, отколкото е въ Шуменското нарѣчие. Понеже Ченге се намира на единъ отъ главнитѣ проходи на източния Балканъ, доста е вѣроятно, че населението му отъ по-старо врѣме се е размѣсило съ пришелци откъмъ южнитѣ поли на Балкана — откъмъ Старо-Загорско и Ямболско. Ченге и сега, въпрѣки многобройната емиграция, е голѣмо село — брояло е на 1893 г. 177 к. съ 1109 души.

3. Ришани. На слѣдния главенъ балкански проходъ, който се възвива отъ Ченге на западъ, лежи голѣмото българско село Ришъ (въ сѫщность Рижъ, турски Чалъкавакъ, 177 к. — 1144 ж.). Въ Ришъ има сега още 35 турски кѫщи. Селото е разположено половината откъмъ югъ по една рътлина и половината въ долъ. Отъ Ришъ има много изселени както въ близкитѣ села, напр. въ Смядово, така и по Добруджа и Бесарабия. Най-много свѣтъ се издигалъ отъ Ришъ слѣдъ войната отъ 1828 година, когато почти цѣлото село потеглило да се прѣселва въ Русия. Тогава селото имало до 700 кѫщи, а по казването на старци, които сѫ участвували въ това изселване, „чейрекъ билй" отъ задигналитѣ се не се завърнали въ селото. Единъ отъ тѣзи подирнитѣ, сега вече старецъ близу на сто години, Дѣдо Георги Памуджиколу, ми разказваше, какъ заминали голѣма часть прѣзъ Варна и Каварна и стигнали въ ‚Іени-Кубей', гдѣто седѣли три годинъ, и какъ никакъ не могли да се сродятъ съ новитѣ условия на почвата и климата: „нѝма сянка, нѝма дърво, — казваше той — водата убава, отъ герани; орахме, засѝхме, една година доде една мухà и испѝ зърното, и мнозина рѐкъхме, да си ѝдемъ назадъ, че каквоту ще да става. И пустнаа ни: зъмѝ си билéт и върви́, къдѐ жѐлиш". Отъ тия, що се връщали, повечето минавайки прѣзъ Добруджа, заседнали тукъ, а други,

като наближили до Ришъ, прѣдпочели да останатъ въ Смѣдово. И сега има въ Ришъ единъ старецъ, който си пази паспорта, що сж му дали тогава въ Русия.

Говорътъ на ришани е подобнъ на ченгенския, отъ който се различава само чрѣзъ по-голѣма мекость на съгласнитѣ и съ отвореното произношение на *ѣ*, както се чува това по Прѣславската околия. Ришанкитѣ носятъ главната отличителна носия на балканджийкитѣ — имено черенъ ,чукман', освѣнъ туй тѣ носятъ и ,иле́че', и ,ентери́я', а мжжетѣ главно черни абени ,гащи'.

4. Котленци. Срѣдъ Балкана надъ града Сливенъ се намира градецътъ Котелъ, който е не малко извѣстенъ най-вече по равнинитѣ на Добруджа поради многочисленитѣ котленски овчари и търговци. Слабиятъ поминъкъ, който сж имали котленци въ самия Котелъ, ги е принуждалъ да търсятъ печалба и работа по дунавска България и по Тракия. Множество котленци постепенно сж напускали родното си мѣсто и сж засѣдали главно по паланкитѣ и градоветѣ на сѣвѣроизточна България. Така има котленци и въ близката Върбица въ Герлово, а особено ги има много въ града Добричъ както и по ромънска Добруджа. Ала при все туй не трѣба на Котелъ да се отдава голѣмо значение по въпроса за заселването сѣвероизточна България, като се заключава по прочутото му име, както това обикновено се прави, защото Котелъ остая съ своитѣ колонисти много надирѣ задъ Еркечь-Гулица, а тъй сжщо и задъ Ченге. Много малко села има по сѣвероизточна България, гдѣто сж заселени котленци, както ще се види подолу, макаръ че котленци и да сж били по економични причини принудени да търсятъ поминъка си тъкмо по черноморскитѣ области, гдѣто е имало най-удобни условия за нови поселения (вж. и Иречекъ, Cesty 532). Въ сжщ-

ность обаче котленци сѫ отивали само врѣменно по тия страни за печалба, и то само мѫжското население, оставайки женитѣ въ Котелъ, и сетнѣ се връщали пакъ назадъ въ родното си мѣсто. По тая причина и размножаването на котленското население е вървѣло много слабо, дори и никакъ. Самиятъ градъ съ своитѣ тѣсни улички и съ натъпканитѣ едно до друго и дори едно вързъ друго кѫщи, разположенъ въ една влажна котловина, не е ималъ и потрѣбнитѣ хигиенични и климатични условия, за да се развъди въ него здравъ и пъргавъ колонизаторски елементъ, какъвто се указватъ изобщо другитѣ балканджийски поселенци по сѣвероизточна България. И самитѣ блѣдни лица на женитѣ и дѣцата въ Котелъ, — слѣдствие на горската влага и на тѣснотата на жилищата — що е забѣлѣжилъ и Иречекъ, напълно подтвърдяватъ казаното. Та и самиятъ Котелъ, който при второто прѣброяване имаше до 7000 жители, не ще да е билъ въ старо българско врѣме нѣкое видно поселение, а ще да се е издигналъ главно прѣзъ врѣме на турското иго, и то като се събрали въ Котелъ жители отъ околнитѣ села, а по всѣка вѣроятность и отъ нѣкои по-далечни мѣста, именно отъ Тракия. Така се споменува, че имало прѣзъ по-миналото столѣтие пришелци отъ кѫдѣ Факия (Бургас. окр.). Правдинитѣ, съ които котленци се наслаждавали въ турско врѣме, и осамотеното и естествено защитено положение на самия Котелъ сѫ били причина, щото населението му въпрѣки всички несгоди да не напуска туй мѣсто. И тъй по традиция се развила особена привързаность у котленци къмъ родното имъ мѣсто, така че тѣ, макаръ и да бѣ вече отпочналъ съвършениятъ му упадъкъ веднага слѣдъ освобождението на България (Иречекъ, ц. д. 532), съ неимовѣрни жертви настояха да го запазятъ дори и слѣдъ голѣмия пожаръ, който съвър-

шено го съсипа прѣди нѣколко години, само и само да не се изселятъ отъ тамъ. Особено женскиятъ свѣтъ въ Котелъ е билъ всѣкога противъ изселването. И сега обновениятъ Котелъ, който посѣтихъ прѣзъ Августъ 1898 год., прѣдставя твърдѣ печална картина. Срѣдъ съсипнитѣ, съ видни слѣди отъ страшния пожаръ, се нижатъ малки бѣли кѫщички, направени все по единъ планъ — набърво, набързо отъ наши македонски майстори, като за сиромаси хора. Дворовeтѣ още нѣмаха огради — всѫду камъни, оросанъ, недогорѣли главни, буренъ, та не е разпознатъ, гдѣ е улица, гдѣ е дворъ. И всрѣдъ тая съсипня владѣе гробна тишина, която прави още по-тѫжно впечатление. Останали сѫ само жени, дѣца и старци; нито има чаршия, нито какво да е оживление по града. Малко похубаво впечатление изнася човѣкъ отъ уцѣлѣлата отъ пожара ‚Долня махала', гдѣто човѣкъ може още да си състави понятие за гиздавитѣ дървени кѫщи на стария Котелъ. А този вече нѣма да се въскреси съ миналата си слава и съ добрия си поминъкъ, и за новия Котелъ едничкиятъ спасителенъ изходъ е — сѫщински да се изселва въ мѣста съ по-доходна почва и по-лекъ поминъкъ.

Котленци добрѣ се отличаватъ отъ своитѣ съсѣди съ своя говоръ. Главна особность на тоя говоръ е мекостьта на съгласнитѣ, която наистина я има и въ говора на ришани и върбичани, но която въ котленския говоръ е доведена до крайность, именно при зѫбнитѣ съгласни *д*, *т*, кагато стоятъ прѣдъ *ѣ* и прѣдъ *ь* и *ѭ*, така че вм. *д* се чува дори *ѓ* и вмѣсто *т* — *ќ* Така напр. ѓ а д о (дѣдо), с ќ е н а (стѣна), п ъ ќ (пѫть), в ѝ ѓ â (=видіѫ); в и ѓ à х (=видѣхъ), в ъ р ќ ѣ (=вьртѭ), в ъ р ќ á х (=вьртѣхъ) и пр. Такава мекость срѣщаме още въ два балкански говора, въ еленския и дрѣновския, за които ще се спомене по-долу. Членната форма м. р. ед. ч. въ Котелъ окончава на -ъ т.

Забѣлѣжително е, че говорътъ въ най-близкитѣ села откъмъ югоизтокъ — Жеравна, Градецъ, Медвенъ и Катуница — не сподѣля съ котленския нито казаната особеность, мекостьта на зѫбнитѣ съгласни, нито има членната форма на -ътъ, вмѣсто която се говори членъ на *-ȏ (у)*. Отъ друга страна въ селата Нейково, Раково, Ичера, Ново Село и Седларево говорътъ е отъ типа на сливенско-ямболския. И отъ върбишкия говоръ котленскиятъ се различава, както по мекостьта на съгласнитѣ, така и по затвореното произношение на ѣ именно като -е, а не като отворено *е* сир. *ӓ*, както се чува въ Върбица, разбира се освѣнъ въ случаитѣ, когато вмѣсто *ѣ* и тукъ и тамъ се произнася *я (='а)*.

Съ котленци по всичко, а особено по нарѣчието си напълно се сгаждатъ само тичани — въ близкото на къмъ сѣверъ планинско село Тича (тур. Читакъ), въ което при прѣдпослѣдното прѣброяване е имало до 600 българи и 313 турци. Тукъ началото на Голѣма Камчия, която протича покрай селото, се нарича Тича, и това име е дадено и на самото село. Тича е втори Котелъ по вънкашностьта на издигнатитѣ стари двоекатни дървени кѫщи съ широки стрѣхи, по българското си население, по обичаи и, както се каза, по нарѣчието. Особено слѣдъ освобождението на България, когато румелийската граница мина между Котелъ и Тича, подирнята бързо почна да се подига економично. Сега Тича прави впечатление на много по-живо мѣсто, спрѣмо заспалия Котелъ: въ Тича има дукяни — цѣла чаршийка, тукъ вирѣятъ занаяти, особно обущарството и ременарството.

5. Бебровцѝ или Бебровѐни. На югъ отъ Тузлука между Елена и Котелъ, въ източната часть на Еленската околия се намиратъ виднитѣ селски общини Бебровȍ и Кипѝлово, чиито жители се отличаватъ отъ еленчани

и котленци главно по своя говоръ, който не притежава тъкмо главната свойщина на еленския и котленския — мекостьта на съгласнитѣ. Напротивъ бебровскиятъ говоръ, отъ който почти не се различава кипиловскиятъ, има твърди съгласни; глаголитѣ, като моля, нося, въртя и пр. гласятъ: мо̀лъ, върв̀ъ, но̀съ, хо̀дъ, пуда̀ръ, върт̀ъ; членната форма ед. ч. м. р. окончава повече на -ъ(â), а мн. ч. на *-ти,* нпр. чиля̀к*â,* кузѝ*ти.* Изобщо казано бебровскиятъ говоръ е по-сходенъ съ старозагорския и сливенския, които сѫ му съсѣди откъмъ югъ, и вѣроятно е, че трѣба да е имало стари прѣселенци отъ тия мѣста, които намѣрили прибѣжище въ Балкана, между Котелъ и Елена. Бебровски се говори освѣнъ по общинитѣ Бебровска (селата Беброво, Босевци, Бѣлковци, Черешовъ дѣлъ и пр.) и Кипиловска още и въ Стара рѣка, въ Стеврекъ (има прѣселенци отъ Беброво), по цѣлата Палишка селска община (по колибитѣ Брѣзово, Ганювъ долъ, Дъверитѣ, Миневци, Палица, Петковци, Попъ Русевци, Тюмбевци и Юруклери), сетнѣ въ с. Константинъ, новозаселено отъ бебровени слѣдъ послѣдната освободителна война (тукъ има и 20-тина кѫщи западни българи — отъ Кьостендилско). И въ с. Вейзлери говорътъ е бебровски, сѫщо и въДебели Рътъ и Тънки Рътъ.

Бебровени изобщо се указватъ добри колонизатори; тѣ се срѣщатъ всѫду по Османпазарско, Кесаревско и Ески-Джумайско. Въ Ески-Джумая, както ще ще се спомене подолу, голѣма часть отъ българскитѣ жители сѫ бебровени.

6. Еленчани. Много по-разпространени сѫ поселенията по крайдунавска България, които произхождатъ отъ града Елена и многобройнитѣ села около Елена — еленскитѣ колиби. Особно по Поповската и Разградската околия има много еленчани, а има ги и по Ескиджумайско и Османпазарско. — Еленчани се разпознаватъ най-вече по нарѣчието имъ, което е твърдѣ сходно отъ една страна

съ котленското, а отъ друга — съ дрѣновското. Мекостьта на ѫбнитѣ съгласни въ еленския говоръ е още повече развита, така че дори и прѣдъ обикновено *е* се чуватъ много меко *т́* и *д́*. Главното отличие, по което еленчанинътъ, билъ той отъ града или колибитѣ, се познава, то е произношението на членната форма множ. ч. като *ќӑ*, па дори и *ќа* (кя), което не се говори тъй нито въ Дрѣновско, нито въ Котелъ, напр. овцѐќя, козѝќя, тỳрциќя, главѝчќиќя, лъкйкя. Казватъ кя (=тя), ѓете (дѣте), двéќе ѓечà (двѣтѣ дѣца); сеѓя̀ха, сеѓèхме (и котленски: сеѓях, ала: седѐхме); вѝѓел (=видѣлъ), нешкѐ (нещѣ), вързќàх, и пр.

Еленското нарѣчие захваща отъ селото Дъверитѣ накъмъ западъ; границитѣ му съвпадатъ съ границитѣ на старата турска еленска нахия, а така сѫщо и съ досегашната еленска околия, като се извадятъ споменатитѣ села, които принадлежатъ по говоръ къмъ Беброво, и като се притурятъ нѣколко села между Трѣвна и Елена, които се падатъ къмъ Търновската околия. Нека забѣлѣжимъ още, че отъ Елена накъмъ западъ захваща чистобългарско плътно балканджийско население, неизпрѣмѣсено съ турци, каквото е по източния Балканъ.[1])

И въ Елена носията у женитѣ, разбираме главно селянкитѣ, е чисто балканджийска, именно черенъ ‚сукман‘ безъ рѫкави и ‚кавак‘ — горня дрѣха ‚вълнена‘. Мѫжетѣ

---

[1]) Интересно е да се забѣлѣжи, че въ двѣ малки села близу до Елена, именно въ с. Христовци (10-тина кѫщи, въ Руховската община) и въ с. Хънювци жителитѣ били по произходъ отъ Сърбия, отъ гдѣто дошли прѣселенци въ Еленско нѣщо прѣди единъ вѣкъ. Населението отъ другитѣ села на околията до скоро жителитѣ на казанитѣ двѣ села наричало „сърби“ — „сърбитѣ“. Имало още нѣкакви сърбизми въ говора на подирнитѣ, които сега сѫ съвсѣмъ побългарени. Така напр. въ Хънювци казвали на огъня „ватро“. Споредъ г. П. Ю. Тодоровъ отъ Елена, който ми съобщи казаното, имало още подобни думи. Азъ не можахъ да узная нѣщо повече по тоя въпросъ, който заслужва освѣтление.

балканджийскитѣ черни ,гащи'. Споредъ стары хора до началото на миналия вѣкъ по Еленско мжжетѣ носили бели ,аби' — като шопетѣ, а почти до освобождението на България мжжетѣ бръснали главитѣ си съ ,перчѐн' на срѣдата; дори и поповетѣ ходили прѣди стотина години съ обръсната глава и неоплетенъ ,перчен', облѣчени съ бѣла ,аба̀'.

7. Дрѣновчани. По говоръ и носия много малко се различаватъ отъ еленчанитѣ именно дрѣновчани, — жителитѣ на с. Дрѣново и околнитѣ села (колиби). Дрѣновчани тъй сжщо сж много разпространени по много нови села по Търновско, Рушчушко и Разградско; тѣ сж раздѣлени отъ елѐнчани са̀мо чрѣзъ трѣвненци, които се простиратъ отъ Балкана накъмъ Търново. Като сждимъ по нарѣчието, трѣба да прѣдположимъ, че въ по-старо врѣме дрѣновчани се допирали непосрѣдно съ еленчани, съ които съставятъ по говора си една цѣлость, часть отъ която образува и котленскиятъ говоръ. Разликата между дрѣновския и еленския говоръ главно състои въ това, че у дрѣновчани се произнася членната форма множ. число още -ґе, докато тя у еленчани гласи, както се каза, -к̓ӓ и -к̓а, а у котленци -ти. И тъй дрѣновски ще се каже козѝґе, еленски козѝкӓ и козѝкя, а котленски козѝти. Инакъ и въ Дрѣново се казва: къшк̓а̀ (= кжщтя̀), пък̓, по пѐк̓а, на к̓ах (= тѣхъ), вървк̓ъ, плек̓а̀х — плек̓ѐше (плетѣхъ, плетѣше), сеґъ (седж), сеґа̀х, сеґѐше; хо̀ґах, хо̀гаше (ходѣхъ), кла̀ґенец (кладенецъ), го̀зґей (гвоздей) и проч.

Дрѣновскиятъ говоръ накъмъ Габрово достига до колибитѣ Бѣли Мъжи, на сѣв.-западъ до с. Гостилица, на изтокъ до с. Килифарево и накъмъ Търново до с. Керякъ, така че приблизително границитѣ му съвпадатъ съ административнитѣ граници на Дрѣновска околия.

Носията по Дрѣновско е подобна на носията по Еленско. До неотколѣ булкитѣ и женитѣ по Дрѣновско на главата си носили ,сукàй', който е приличалъ на корона. Сукаятъ състои изобщо отъ една валчеста като кравай дъска, пробита въ срѣдата, а отгорѣ има нѣщо като шапка отъ платно; отпрѣдъ често има и едно сребърно крѫжило. Дъската е пришита на шапката и остая надъ тила, покрита съ бѣло платно, сир. покрита съ ,месаль', който виси отзадъ до надъ колѣнѣ. На сукаитѣ имало ,пýлове' пиринчени, имало е и ,пéлешки' — оковани на сукаитѣ отгорѣ, нанизани съ мониста „на върви на върви" виснали сукнени панделки. Долу на месаля се пришива тъй нареч. ,кѣсани' — сир. кѫсъ хубавъ, везенъ платъ, до 16 см. широкъ и до 60 см. дългъ. — Сукай се е носилъ и по Трѣвненско и Еленско.

8. Трѣвненци и габровци. Най-разпространенитѣ балканджийски поселенци по Търновския окрѫгъ сѫ трѣвненци и габровци, които образуватъ сравнително най-многочислената балканджийска група, що заема едни отъ най-хубавитѣ балкански мѣстности. Населението по Габровско и Трѣвненско е старо; тукъ турски елементъ съвсѣмъ липсува. Въ Трѣвна чухъ мѣстни прѣдания и за нѣкакви пришелци отъ по-старо врѣме. Едно прѣдание свързва основанието на Трѣвна съ дохаждането на турцитѣ и падането на Търново. Ужъ по клевета отъ гръцкия владика турцитѣ съ измама изклали на Маринó поле по-виднитѣ и юначни хора отъ Търново, ала „най-юнацитѣ и най-хайдутитѣ" успѣли да избѣгатъ и заседнали въ Трѣвна, гдѣто било диво и пусто — гора, въ която се въдили мечки. Има много по-живо прѣдание за бѣжанци отъ Тетевенско, които се настанили тукъ прѣди 150 години. Въ лѣтописа на попъ Иовча (Минист. Сбор. II. 310) има данни, че въ Трѣвна сѫ живѣли привилеги-

рувани българи — ‚харбалии', които имали задължение да пазятъ балканския пжть отъ Трѣвна до с. Іенина. Както тукъ, така и въ Габровско свободолюбивиятъ духъ на българина е билъ сравнително най-добрѣ спазенъ, а при туй гжстотата на населението и осждната балканиста почва сж станали причина да се развие изобщо по-голѣма интелигентность у населението и прѣдприемчивость, поради което тукъ индустрията сравнително е твърдѣ развита. Поради тия свои качества планинцитѣ отъ Габровско и Трѣвненско успѣватъ бързо всѣгдѣ, гдѣто се основали тѣхни нови поселения по крайдунавска България.

Габровчани има и въ южна България. Така нпр. сегашното население на с. Шипка по говора си се издава, че произтича въ по-голѣмата си часть отъ габровскитѣ колиби. Сжщо така и една часть отъ населението въ гр. Казанлъкъ ще да произхожда отъ Габровско. Това можахъ да установя тъй сжщо по езика на казанлъчани, именно въ тритѣ градски махали: Новенската, Кжтенската и Калпакчийската, гдѣто се говорятъ членни форми отъ ж. р. съ окончание -тът нпр. свещѣт, нощѣт, смъртѣт, на сабахлентѣт, кървтѣт, болестѣт и пр. (Членната форма мжж. р. ед. ч. правилно окончава на -ът: градът, столът, както изобщо у планинцитѣ). Тази езикова особеность я има само въ габровското нарѣчие и по нея могатъ се опрѣдѣли и границитѣ на това нарѣчие: то достига накъмъ Севлиево до Градишкитѣ колиби включително, накъмъ сѣверъ то граничи съ дрѣновския говоръ, именно до колибитѣ Бѣли Мжжи, а накъмъ Трѣвна до колибитѣ Боженци, гдѣто прѣстая въ говора речената особеность. Отъ габровския говоръ главно по това се различава и трѣвненскиятъ, че не познава речената членна форма на -тът.

Носията по Трѣвненско и Габровско пакъ състои главно у мжжетѣ отъ обикновенитѣ планински кафяви и

черни ‚гащи‘ (потури), салтамарка и пр., а у женитѣ отъ черенъ ‚сукманъ‘, безъ ржкави. Носилъ се е и тукъ по-прѣди сукай, но сега вече съвсѣмъ го нѣма.

9. Троянци. Западно отъ габровскитѣ колиби, приблизително при Ново Село, започватъ троянскитѣ колиби, чието срѣдище е градецътъ Троянъ (‚Троѣнь‘). Въ сжщность самиятъ Троянъ състои отъ града и още отъ 15 ‚махали‘ сир. колиби, пръснати едни отъ други на доста голѣмо разстояние. Въ града има само двѣ ‚махали‘ — т. нар., ‚Долниятъ край‘ и ‚Горниятъ край‘. Изобщо системата на колибитѣ тукъ владѣе всжду въ пълния смисълъ на думата. И Троянъ заедно съ колибитѣ принадлежатъ къмъ чисто българскитѣ балкански области. Турски елементъ е имало малко само покрай Осъма, и то повече на долу по Ловчанско. Въ мѣстнитѣ названия тукъ-тамѣ се явяватъ и романски елементи, каквито никакъ нѣма по Габровско. Троянци се падатъ малко въ по-затънтена область; и затова у тѣхъ събуденостьта на духа е по-малка отколкото у габровци; у тѣхъ не се е развила по-едра индустрия, ала затова и тѣ се отличаватъ съ голѣма прѣдприемчивость и устойчивость въ работата, поради което у тѣхъ занаятитѣ още добрѣ вървятъ, а нѣкои тѣхни произведения, особно по кожухарството, като нпр. троянскитѣ калпаци, конкуриратъ по пазаритѣ въ сѣверна и южна България. Троянци по-мжчно се рѣшаватъ да напуснатъ своитѣ хубави планински мѣста, ала при все туй нуждата и тѣхъ кара полека-лека да се спускатъ въ равнината накждѣ Свищовъ и Никополъ, гдѣто поминъкътъ сравнително е много по-лесенъ.

Троянци се отличаватъ въ говора си главно чрѣзъ голѣмата мекость на съгласнитѣ, което особено личи въ сравнение съ близкия говоръ въ Ловечъ; и глаголитѣ съ и-основа се произнасятъ меко: напр. *моля*, *нося*, *ходя*,

търня. Членната форма м. р. ед. ч. винаги окончава на *-ът*, никога не се изпуска *-т* въ края, както става въ Ловчанско и донѣйдѣ въ Габровско.

Можахъ да забѣлѣжа и особенъ типъ въ Троянско: едъръ ръстъ, правилно овално лице съ дългъ, правиленъ и малко орловъ носъ. Тия физични бѣлѣзи, особно пъкъ носътъ толкова сѫ послѣдовно проварани, че всѣки наблюдателенъ пѫтешественикъ лесно ще ги забѣлѣжи.

И по носията си троянци се отличаватъ донѣйдѣ отъ другитѣ планинци. Главно бие на очи синята боя на троянския женски ,сукмàнь'. По синитѣ сукмани, които достигатъ накъмъ Севлиево до с. Острецъ, се вижда, докждѣ се простиратъ сега троянскитѣ планинци. Ловчанскитѣ селяни вече значително се отличаватъ по своята повече ,полянска' носия. По Ловчанско, напр. въ с. Горно Павликяни зимѣ се носятъ сукмани, които тъй сжщо сж синкави, ала по-тѣсни и по-възкжси отъ троянскитѣ. Освѣнъ сукманя носи се и тъй наречениятъ ,къдря̀в сукмàнь, или както още го казватъ: ,бръчу̀лник' — широка набрана фуста, подобна на гражданската ,рокля', отъ черно, вълнено домашно сукно. Тая носия е нова и е дошла отъ южнитѣ прибалкански градовце като Карлово, Калоферъ, и др. Носи се и ,клашнѝк', сир. дълга, черна горня дрѣха отъ козина, безъ ржкави. Клашницитѣ сега въ Троянъ не се носятъ („истъщѝя се"), ала по колибитѣ още ги има. Друга една връхна дрѣха, която по кроежъ е сжща като клашникътъ съ тая само разлика, че е и подплатена „за топлò", се казва ,минтáнъ'. Минтани носятъ и сега — тѣ сж подплатени съ кожи. И сукманятъ бива подплатенъ — ,подплатен сукмань' или ,су̀кненик'.

Мжжетѣ по Троянско носѣли до неотколѣ много ,дънести гащи', сир. дълги потури, и то черни и сини.

И ‚салтамарката‘, която е винаги подплатена, съ ржкави, обикновено бива синя. Освѣнъ това носятъ и тукъ обикновенитѣ мжжки дрѣхи: ‚абѣ‘ — кжса до пояса и съ ржкави като салтамарката, само че неподплатена; ‚касàче‘ — неподплатена, безъ ржкави абичка, кжса до пояса; ‚кòзяк‘, — по-тънка дрѣха, подобна на салтамарката; ‚елек‘ и ‚антерия‘.

Въ Троянъ се е носила една особена женска ‚шапка‘, а именно носили сж я само булкитѣ, а момитѣ сж ходили, както и сега, кое гологлави, кое само съ една кърпа. ‚Шапката‘ е отъ платно; платното е колкото да покрива главата до челото и отзадъ до шията. На върхъ шапката стърчи ‚рог‘. Зимало се е ‚рогче‘ отъ коза и на рогчето се окачвалъ месальтъ — дълго бѣло платно — съ който то се овива, и месальтъ така виси отзадъ до кръста. Шапката е била окичена на челото съсъ пиринчени пулове; имало е надъ ушитѣ двѣ игли съ по четири сребърни ‚висỳлки‘ — като синджирчета, а и отъ страна и задъ ушитѣ имало закачени на шапката ‚висулки‘ — нанизани съ дребни сребърни парѝ, наричани ‚пèлешки‘, до стотина парички едно до друго. Пелешкитѣ възвиватъ ‚кръстомъ‘, на краищата имъ ‚клỳпове‘ (= връвки) съ ‚монѝста‘, и всичко туй окачено о рогчето.

Дѣдо владика Иларионъ Ловчански запрѣтилъ да носятъ ‚шапка‘, и отъ тогава мѣсто шапка женитѣ носятъ двойни кжрпи — ‚чембèри‘ — едната малка, съ която се стегнатъ коситѣ, а другата връзъ нея.

Нека споменемъ още и ‚армизèнитѣ калèври‘ (армизèн = кърмъзянъ), сир. папуци, отстрани червени и на върха съ рогъ, които се носили въ Троянско.

10. Тетевенци. Най-сетнѣ ще споменемъ като много пъргави колонисти отъ Балкана още и тетевенцитѣ, които много се изселватъ въ полето, и то повече накъмъ

Плѣвенъ и Рахово, а по-рѣдко въ източна България. И тетевенци сж стари, съ свободенъ, независимъ духъ спазени български планинци, които прѣзъ врѣме на турското иго сж живѣли несмѣсени съ турци и съ извѣстни данъчни облекчения. За насилствени потурчвания, станали по Тетевенско, свидѣтелствуватъ помашкитѣ села въ Тетевенска околия. Това е дало поводъ да се изселватъ тетевенци и въ минали врѣмена, както свидѣтелствува и споменатото прѣдание въ Трѣвна (вж. и у мене: Ловчанскитѣ помаци, печ. въ Б. Прегледъ г. V. кн. V.). Тетевенци, именно отъ гр. Тетевене и селата: Брусенъ (състоеще отъ ,махалитѣ': Оселна, Слатина, Гарасовецъ, Мертикъ, Нейковъ-долъ, Радуловъ-долъ и Отбива), Български-Изворъ, Старо Село, Гложене, Кривина и Равента, се отличаватъ съ особенъ говоръ, чиято най-важна особность състои въ произнасянето на ъ (вмѣсто старобълг. ъ и ж), кога е подъ ударение, като отворено *е*, което ще отбѣлѣжимъ съ *ӑ*. Когато ъ е безъ ударение, произнася се слаботъмно, както и въ книжовния ни езикъ, напр. д*ӑ*ш, ала дъждовно: п*ӑ*т — пътѐка, м*ӑ*ка — мъченѝк; б*ӑ*чви, к*ӑ*ща; т*ӑ*й (= тъй) да не б*ӑ*де (бжде), какф іе този чиля̀к; натова̀риа кола със д*ӑ*ски, яд*ӑ*т, плет*ӑ*т и пр. излѐз в*ӑ*н и пр.: Сходството съ еркечкия говоръ по тая точка е подпълно; разликата между тетевенското произношение на ъ и еркечкото състои само въ отѣгането — дължината въ това подирното, която въ тетевенския говоръ не е спазена.

Освѣнъ тетевенци полека-лека се изселватъ въ крайдунавска България и съсѣднитѣ тѣмъ планинци отъ Етрополе, ала емиграцията отъ тукъ главно върви вече западно отъ крайната граница на източна България, която се тегли отъ Никопоlь и минава източно покрай Плѣвенъ. И планинци отъ Срѣдня-Гора — пирдопчани па и пана-

гюрци се изселватъ, ала тѣхното число въ сѣверна България не е забѣлѣжително.

Ето този е, накратко описанъ, старопланинскиятъ елементъ, който се явява ту изпрѣмѣсенъ съ полянцитѣ (хърцоитѣ) ту вече изключителенъ господарь на опустѣлитѣ пространи земи по източна крайдунавска България.

Прѣселенцитѣ отъ Тракия.

Носията и нарѣчието си добрѣ сѫ спазили само по-новитѣ тракийски прѣселенци — главно тия, що сѫ дошли слѣдъ послѣдната освободителна война. Тракийскитѣ прѣселенци прѣдимно произхождатъ отъ източна Тракия, най-много отъ Ямболско, Старозагорско, Одринско и Малко Търновско. Носията имъ по кроежа си въ главни черти сѫществено не се отличава отъ балканджийската, само че у тракийцитѣ се явяватъ и по-шарени бои, особно червената боя се срѣща често. Така напр. у прѣселенцитѣ отъ Малко-Търновско (спец. отъ Бунаръ Хисаръ) женитѣ носятъ ‚чукмàнь‘ черенъ, безъ рѫкави и дългъ, ала носятъ и тъй нареч. ‚кунденѝк‘, който по кроежъ е подобенъ на чукманя, само че е тъканъ отъ ‚мора‘ (памуч. прежда), и то бѣлъ, отъ долу везенъ ‚цѫрно‘, пазвата — ‚àлено‘ и рѫкавето сѫщо тъй. ‚Прèстелките‘ сѫ имъ ‚крикàти‘ (крикатъ = аленъ, червенъ) и ‚пòасите‘ — пакъ ‚крикати‘. Зимѣ носятъ ‚кудуу̀нье‘ (ед. ч., кудуу̀н‘), сир. салтамарки, кѫси, подставени съ лисича кожа; кудуу̀нътъ е отъ черна, но бива и отъ кафява ‚цохà‘ (чоха). Които сѫ ‚болèре‘, тѣ носятъ ‚длèги кюуркове‘, съ лисичи кожи. На глава си турятъ бѣло ‚ксерò‘ отъ коприна. Ксерòто служи вмѣсто ‚кърпа‘ и се прѣвързва малко прѣметнато назадъ, а отъ долу ксерото има ‚чомбèр‘, подъ шия прѣвързанъ. Обуватъ ‚терлѝци‘ и връзъ тѣхъ

зимѣ ,кỳндури', а лѣтѣ само ,папỳци' (у ямболци, чирпанци и др. се наричатъ ,постали', ,чехли'). Мжжетѣ носятъ ,църни, широки гащи' отъ аба; ,антерия' (все ,димѝени') и ,салтамарка', а на глава си носятъ ,фес' прѣвързанъ съ ,кърпа', която бива ,крикàта', ала има и всѣкакви кърпи — ,шàрени'. Единъ видъ ,чукмани' сж тъй нареченитѣ у женитѣ откждѣ Малко-Търновско ,гунѐли', които сж черни и обшити съ гайтани, докато чукманитѣ иматъ долу везено по краищата — ,поли'. Носи се и бѣлъ ,фустàн' и то отдолу гунела. Зимно врѣме обикновена дрѣшка е ,салтамарката', кжса до пояса и чѐсто обшита съ сърма. Въ празниченъ день вмѣсто чомберъ носи се на главата една кжрпа, която се завръзва около косата и се казва ,кошлобàн'. Друга една кърпа, съ която се забраждатъ женитѣ, се нарича „брàдà" и „брàде". У одринскитѣ прѣселенци носията е подобна. Така напр. по Димотишко и Сюфлишко се носи ,бѣл хустàн' отъ домашно, прѐдено платно, отъ ,бубàк' (= памукъ). Носи се дълга ,рѝза' съ ржкави, везени съ вълна ,убàгрена' (= боядисана); биватъ везени и съ ,църно'. Носи се и единъ видъ сукманъ отъ сукно (шаякъ), което се казва ,грижа', та споредъ това и сукманитѣ се казватъ ,грѝжа'; то е дрѣха „длѐга кату ризата и безъ ржкави". ,Грѝжите' се ,багрят' съ ,синѝло' и съ ,църно'. Освѣнъ ,грѝжи' има и друга, зимна дрѣха ,грѝжове'; то е единъ видъ кжсо кожухче отъ сипъ шаякъ, съ ржкави. Една бабичка отъ село Януренъ (Сюфлишко) ми описваше, съ какво прѣвързватъ женитѣ главата си: „На главата стòрвахме ръченѝк бел, от плàтно, завѝвахме косàта, сакà (= така) я завѝвахме плетѐнката на сред главàта (показа съ ржката какъ). Сетне вързувахме ,скѐпа'; скепата е отъ кукỳля (= пашкули). Свар́àхме ги чи ги предàхме тѐнинко. Скепата длѐга прà-

вехме — две мутувильки я правехме". У други одринци, по-насѣверъ, носятъ женитѣ и ,фес', накиченъ съ ,фурлйни'. Фесътъ е покритъ съ ,чомберъ'. Мѫжетѣ носятъ и тъй наречената ,аджѐмка', отъ вълненъ шаренъ платъ (червенъ, черенъ и др.), и вълнено ,елѐче'. Женската ,риза' отъ долу обикновено я шарятъ съ ,полй'. У прѣселенцитѣ откѫдѣ Каваклийско и Ямболско женитѣ носятъ и единъ видъ тѣсенъ памученъ сукманъ съ рѫкави, наричанъ ,сай'. Носятъ и ,аладжа̀', на която кройката е както на саята, само че е отъ вълненъ платъ. И въ източния Балканъ, напр. въ Смѣдово, гдѣто живѣятъ прѣселенци отъ Ришъ, сега вмѣсто ,чукман', който до не отколѣ се е носилъ, женитѣ обличатъ ,съй' (мн. ч. ,сáи'), или пъкъ и фуста (,хуста') отъ басма.

Хърцоитѣ (полянцитѣ).

Както се изтъкна по-горѣ, главната отлика въ женската носия на всички крайдунавски ,хърцои' или ,полянци' състои въ бѣлѣжититѣ двѣ прѣстилки, — една отпрѣдъ и друга отзадъ, — които, опасани върхъ ризата, замѣстятъ фустата на гражданкитѣ. Това примитивно облѣкло се протака по цѣла дунавска България въ разни форми, то се срѣща и у влахкинитѣ, както у насъ, така и оттатъкъ Дунава по Влашко. И у Иречека (Княжество България, бълг. прѣв. с. 81) се споменува за него: „Най-простото облѣкло, двѣ тежки като килими прѣстилки, една отпрѣдъ, другата отдирѣ, се срѣща само низъ Дунавската область". Нека сега разгледаме носията на хърцоитѣ по-подробно, понеже тя въ отдѣлности е разнообразна, а и названията на облѣклото не сѫ еднакви.

Въ тъй нареченитѣ ,Съртове' или ,Съртски села, около Шуменъ (селата Кюлевецъ, Марковецъ, Черковна,

Равна, Кривна, Могила, Каспичанъ, Калугерица, Неново, Янево, Невша и др.), гдѣто старото българско крайдунавско население сравнително най-добрѣ е спазило, както нарѣчието си, така и носията си, двѣтѣ прѣстилки, които служатъ вмѣсто фуста, не се схващатъ като една дрѣха и за това си иматъ и двѣ названия. Именно прѣдната часть, която не е нищо друго освѣнъ една тѣсна вълнена прѣстилка, дълга до подъ колѣнѣ, се нарича ,фу̀та' или ,престѝлка'; така напр. въ селото Каспичанъ казватъ ,фу̀та' а въ с. Марковецъ — ,престѝлка'. Отзадѣ се опасва една двойно по-широка, мънечко набрана прѣстилка, която има изгледъ на фуста, гледана отдирѣ, и се нарича ,за̀вишка'. До пояса връзъ ризата се носи ,елѐк' или ,елѐче' отъ ,шѐяк' — ,абѣ', именно домашно тъкано съ двѣ бои на квадратчета; сега ги има и отъ басма.

Завишката и фустата сѫ отъ домашно, вълнено платно. По-старитѣ жени иматъ и по-дебели завишки отъ ,аба̀'. Една бабичка въ Каспичанъ, която попитахъ, отколѣ ли такава носия носятъ, отговори: „за̀вишка ут пудѝри, пък утпрѐд иннѣ фу̀тъ, се с елѐци; ас със тò п'ра̀снъх (= порраснахъ).“ Въ Черковна ми разправѣха, че попрѣди носили и ,чукма̀нь', какъвто носятъ и планинцитѣ; чукмань носили булкитѣ, а ,завишка' момичетата. Завишката въ Черковна и въ Марковецъ е отъ тънко, купешко платно, черно боядисано. Нека тукъ да забѣлѣжимъ, че загоркитѣ по Карнобатско (въ с. Подвисъ, Прилѣпъ, Босилково, Врѣсово, Комарево, и др.) носятъ ,чокмань', украсенъ долу съ бѣли нашивки, наречени ,бѐлки'. Въ Черковна връзъ чукманя отгорѣ носили кѫса памуклия антерия, наречена ,кава̀т'. Една бабичка ми разказваше, какъ тя едно врѣме като булка е била по обичая принудена, докато я прости свекъръ ѝ, да жъне въ пълна прѣмѣна и още обута въ ,чора̀пе' и ,калцу̀ни'. „Като

жѣнах — приказваше тя — маранясах от марание че паннъх, и тогива съблякъх кавато, а пъкъ зълва ми — е томуз майка му! — (посочи едного отъ мѫжетѣ, които бѣха насядали при насъ) го зашй на раменѣ ми, да не пада от крѣста ми". Булкитѣ сѫ носили и дълга антерия; именно въ Калугерица ми казваше една жена: „булката със длèга антерйя и с чорапе ще жѐне; и ас кату жѐнах, вѐки ут марàни съм пàднала на очѝ си. Тогази булките по три дрѐхи ще нòсят: бу̀лски дрѐхи, каквѝ дрѐхи то вр́ѣме!" И въ Кюлевецъ (Кюлевча) една бабичка си припомняше за младитѣ години и тогавашната носия та каза: „с длѐга антерйя и с чорàпе лòзье копàх". И по Сѫртоветѣ се носи една горня, по-топла дрѣха отъ вълнено, домашно платно, подобна на дълго палто безъ рѫкави — дълго до петитѣ — наричана ‚кѝчинка‘; платътъ ѝ е гладъкъ, не е рунтавъ нито на пъпки, както сѫ кичинкитѣ у еркѐчанкитѣ и чѐнгенкитѣ, за които се каза по-горѣ. — Носи се и ‚салтамàрка‘, отъ черно сукно (‚женска абѣ‘), кѫса до пояса и съ рѫкави. Подъ салтамарката се облича и ‚антерйя‘. Завишката се опасва съ ‚òпас‘ (поясъ), а на опаса отзадъ се закачва едно загатно квадратче, съшито отъ двойно вълнено сукно; това квадратче, което виси на връвь, се нарича ‚чапàк‘. Полека-лека ‚чапакътъ‘ излиза отъ мода, ала нѣкоги е билъ общо разпространенъ по Шуменско.

Въ по-старо врѣме носила се е нѣкаква ‚шапка‘, която си я правили сами отъ ‚плъст‘, ала сега вече шапки не се носятъ. Забѣлѣжително е, че и сега по Карнобатско загоркитѣ въ Подвисъ, Прилѣпъ и пр. носятъ една особена ‚шапка‘, която по форма отпрѣдъ прилича на солдашкитѣ фурашки. Споредъ както ми я описваха, шапката по Сѫртоветѣ ще да е имала сѫщия изгледъ.

Въ Карнобатско шапката отпрѣдъ се прѣвързва съ ,прѐвеска', а по-старитѣ жени се забраждатъ съ ,нàрѫчник'. И по Хасковскитѣ тъй наречени кинански села селянкитѣ носятъ на глава си нѣщо като полумѣсецъ („полумѐйщица") по име ,търпòш'. „Търпош" има и по Бургашко, нпр. въ Мехмечкьой, гдѣто има ,загорци' и малко ,рупци'. Булкитѣ по Сърговетѣ туряли на глава си единъ вѣнецъ отъ пиринчъ, наричанъ ,стефàн', съ ,накацѐни' (окачени) пари на него. Въ Прѣславъ чухъ да казватъ на сѫщата шапка — ,стефàня'. Булкитѣ си завиватъ главата съ ,месàль' (мн. ч. ,месàля') — бѣло платно, дълго до дванайсетъ лакти, отзадъ виснало и опрѣло дори до земи. Слѣдъ месалитѣ отъ по-ново врѣме излѣзли купешкитѣ ,тюлбѐне' и ,чембѐре' — купешки кърпи, съ които си забраждатъ главата. Ризитѣ сѫ отъ домашно платно, отъ конопена прежда и отъ памукъ, който се купува. Женитѣ носятъ вълнени ,кàлци' на крака си отъ подъ колѣнѣ надолу; калцитѣ сѫ червени — преждата съ ,брош' боядисана (брошъ се казва едно растение, което се въди като тросковъ, а коренътъ му боядисва). На краката върхъ ,калцунитѣ' се обуватъ ,постáля' (= калеври, емении). Отъ женскитѣ труфила ще споменемъ ,синця' (гердани) около врата, ,връвь алтъни', ,мингѝше' (ед. ч. мингѝш) на ушитѣ (обеци), ,грѝвни' на рѫцѣтѣ — сребърни и пиринчени, и ,вървѐле' — гривни отъ синьо и бѣло стъкло.

Мѫжетѣ носятъ черни гащи, антерия, елече, салтамарка и пр. Забѣлѣжително е, че споредъ казването на стари хора мѫжскитѣ гащи едно врѣме били бѣли. Носи се по-топла дълга дрѣха, ,аба'. И мѫжетѣ носятъ калци, на крака си обуватъ ,цървýли', (,цързули'), обикновено съ ,нàвои', прѣстегнати съ ,върви'.

По Сартоветѣ още всички помнятъ носенето ,перча̀н' на бръсната глава. Особно въ Вардунъ тоя обичай найдълго се е спазилъ.

Въ Поповска околия (Разградско), нпр. въ селата Паламарца, Опака и др. хърцойкитѣ носятъ пакъ характернитѣ двѣ прѣстилки вмѣсто фуста, като наричатъ прѣдната часть ,престѝлка', а задната, която е поширока, пб-набрана (набръчкана) и малко по-дълга отколкото ,завишката' по Сартоветѣ — ,кърля̀нка'. По вида на кърлянката вече се разпознава, че селянката не е отъ Шуменско. Въ с. Садина (Разгр. окол.) задната прѣстилка се нарича съ турско име ,пещема̀ль' (мн. ч. ,пещема̀ле'). Пещемалятъ се отличава повече съ тъмносинята боя на плата и съ много по-голѣма набръчканость, като че ли да е плисованъ. Пещемалятъ е значително и по-дълъгъ отъ прѣдната часть — прѣстилката. Въ Садина се носи и обикновена ,фу̀ста', отъ вълнено домашно сукно. Сега само старитѣ жени носятъ пещемаль, а младитѣ все сѫ съ фусти. По Разградско женската носия се отличава още и съ тъй нареченитѣ ризи ,ка̀панки'. Ка̀панката е дълга риза съ широки рѫкави, извезена по гърдитѣ, политѣ и рѫкавитѣ. Тя не се закопчува около врата, но се връзва съ конецъ. На гърдитѣ обикновено съ черна вълна е извезенъ кръстъ или друго нѣкое украшение, а сѫщо тъй сѫ изкусно извезени съ черна вълна рѫкавитѣ по рѫбоветѣ и по раменѣтѣ и долу политѣ. Поради тая риза дори и самитѣ жители хърцои въ Поповска околия носятъ име ,ка́панки'. По Разградско капанката риза вече въ послѣдно врѣме почнала да се изоставя, нпр. въ Садина и сега носятъ капанки, ала вече не ги украсяватъ дотамъ съ везове, както „еннò врѐме", когато всички си ,имали капанки ризи', „защото" — казваха ми — „тя ка̀панката не е прибра̀на дрѐа:

ей тòлце са и́ широки ръкàвете". Покрай пещемалитѣ по Разградско има и кърлянки, а сжщо така е и по Рушчушко и Бѣленско. Едно врѣме се е носила и тукъ нѣкаква особена ‚шапка', ала сега я нѣма вече, и главата си прѣвързватъ само съ ‚чюмбѐр' (у садинкитѣ се нарича и ‚тюлбе́н'), или съ ‚язми́' (купешки кърпи). Въ Опака казватъ на чюмбера ‚зàбрадка'. Въ по-старо врѣме вмѣсто чюмберъ се носили бѣли ‚ръчени́ци' отъ тъкано, конопено платно, подобни на месалитѣ по Сърто-ветѣ. Тогава ‚язми' купували само турцитѣ. Мжжетѣ по Разградско и Поповско лѣтѣ носятъ ‚бѣли гащи' отъ домашно платно (вътъкътъ отъ кълчища, а основата памучена, купешка прежда), а пъкъ зимѣ носятъ тѣсни като панталони абени черни гащи — ‚бирне́ци', които нѣкогажъ сж били и отъ бѣла аба, подобни на шопскитѣ ‚беневреци'. Лѣтѣ за горня дрѣха на мжжетѣ обикновено служи само ризата и елече връзъ нея, отъ домашно вълнено сукно (‚шѐек'), а зимѣ се носи връзъ салтамàрката и кжсъ ‚кожу̀х' безъ ржкави. Обуватъ се царву̀ли и емени́и.

‚Сукàй', какъвто го описахме по-горѣ, никогажъ не сж носили ерлийкитѣ, а само у пришелцитѣ планинци по Поповска и Разградска околия, като напр. въ Ковачовецъ, Батембергъ и др. е имало и сега се намѣрва още ‚сукай'.

По Рушчушко и Бѣленско у старото население се явяватъ вече редомъ и двата вида прѣстилки: ‚кърлянки' и ‚пещемали'. Пещемалитѣ сж тукъ още по-набрани, а синята боя прѣобладава. По кърлянкитѣ и пещемалитѣ старото население сигурно се разпознава отъ пришелцитѣ, които сж тукъ съ малки изключения все планинци, чиито жени носятъ сукмани и набрани фусти. Кърлянката е по-дълга и не е тъй набрана, както пещемальтъ, и затова кърлянката много е подобна на фустата у бал-

канджийкитѣ. По-сетнѣ ще бѫде указано по-подробно, гдѣ коя отъ двѣтѣ носии, пещемалитѣ и кърлянкитѣ, прѣобладава. Ерлийкитѣ сир. хърцойкитѣ по Рушчушко и Бѣленско носятъ на глава си тъй нареч. ‚рогà', именно една шапка, направена отъ сукно, що стърчи надъ челото въ два края, които се разиждатъ малко въ видъ на рога. Шапката е покрита съ ‚чомбер', така че не се вижда нищо отдѣлно отъ нея. Трѣбва да е тая шапка твърдѣ старовремска носия у крайдунавското население, защото не само че въ малки вариянти тя се е носила, както видѣхме, и по Разградско и Шуменско, но тя е сѫществувала и у ‚загорцитѣ', които сѫ минали на югъ отъ Балкана, а сѫществувала е и у послѣднитѣ останки отъ хърцойското население покрай Дунава въ Силистренско и Тутраканско, гдѣто живѣятъ тъй нареченитѣ ‚грéбенци', както ще видимъ по долу по-подробно. Послѣдното име било дадено ужъ по името на женската шапка, която се е носила до неотколѣ: гребенътъ приличалъ на „щитъ" и билъ направенъ отъ дъска, облѣчена съ кадифе, сърма и др. „Сѫщо като на Александъръ Македонски щитътъ" — за обяснение прибави бай Чока (въ село Калипетрово, до Силистра), прѣдъ когото ми разказваха за гребенската носия. Всичкитѣ коси се събирали въ гребена вѫтрѣ, така че коситѣ на младитѣ булки, които носили гребенъ, не се виждали никакъ. Именно жената е носила ‚гребенъ' само дордѣ е ‚млада булка', до 10-тина години, докато добие 3—4 дѣца. Други ми обясняваха, че гребенътъ се казвалъ и „скуфйя" — и че ‚качӯло' му билъ „сѫщо като на пѣтела искаранъ".

Гребенкитѣ носятъ ‚пещемалъ' — сѫщо такъвъ, какъвто се носи и по Рушчушко — черно-синь, отъ домашно платно. ‚Чукмàн' носи жената, когато роди и докато кърми дѣтето. Щомъ то ‚опрѣпне', майка му

пакъ носи пещемаль, разбира се, докато е млада още. Гребенкитѣ носятъ и „з а̀ в е ш к а“ — набрана отъ задъ дълга прѣстилка, подобна на кърлянката по Разградско и Рущушко. Прѣстилката, когато е вълнена, се казва ‚х у̀ т а‘ (= фута), а когато е отъ памучено платно, се казва ‚м а̀ с а‘. Ризата у гребенкитѣ е изшита на грьдитѣ, раменѣтѣ, огърляка и по политѣ съ ‚п а̀ т к и‘ сир. „на дъмги на дъмги шито“. Зимѣ женитѣ носятъ и ‚к о ж у̀ ш ч е‘ (отъ вълненъ платъ, подплатено съ кожа) безъ ржкави и горно ‚д ж у б ѐ‘ съ крилье. На крака си обуватъ ‚к а̀ л ц и‘ и ‚ч ѐ й л и‘ (= чехли). — Мжжетѣ доскоро носили, въ отличие отъ планинцитѣ и тракийцитѣ по Силистренско, все бѣли дрѣхи отъ вълна, като шопето, именно бѣли тѣсни абени гащи съ ‚р ѐ м ъ к‘ около бута и опаса, а ризитѣ имъ прѣхвърлени прѣко гащитѣ до колѣнѣ. Сега̀ вече носятъ тъй нареч. ‚п о т у̀ р и‘ (—„дай поту̀рите“ ще каже гребенецътъ), отъ които едноврѣмешнитѣ гащи били по-тѣсни — „по единъ два-плата ексикъ отъ сегашната носия“ — само че не били и съвсѣмъ опнати като панталони, сир. по кроежъ тия гащи ще да сж приличали на тъй нареченитѣ ‚б и р н е ц и‘ по Шуменско и Разградско, на ‚б ъ р д е н ц и т ѣ‘ по Рущушко и на западнобългарскитѣ ‚б е н е в р ѐ ц и‘. По Рущушко и Бѣленско и сега казватъ ‚п о т у р и‘ именно на по-широкитѣ гащи отъ абено сукно.

Мжжетѣ носили още горня дрѣха съ ‚к р и л ь ѐ‘, пакъ бѣло и черно, ‚ушѝта‘ (сир. изпъстрена) безъ ржкави (Срав. т. н. ‚орляци‘ въ западна България, вж. по-горѣ с. 29). Кожени кожуси не носили.

Сжщата характерна мжжска носия продължава у старото население и прѣзъ Янтра въ Свищовския и Търновския окржгъ. Тукъ хърцоитѣ само до извѣстно мѣсто, като вървимъ отъ Янтра накъмъ западъ, още запазватъ

най-бѣлѣжития си признакъ на нарѣчието — членната форма м. р. на *-о*(у), понеже отъ една страна тукъ староврѣмското население, ‚полянцитѣ', твърдѣ е орѣдчало, а отъ друга придошлитѣ планинци сѫ много силни и сѫ успѣли, особено като вземемъ отъ Севлиево накъмъ Свищовъ, да повлиятъ съ своето нарѣчие върху нарѣчието на малкитѣ останки отъ старитѣ полянци — хърцои, та въ говора на тѣзи подирнитѣ прѣзъ послѣднитѣ сто години полека-лека членната форма на *-о* е отстѫпила прѣдъ употрѣбяната отъ планинцитѣ членна форма на *-ът* или *-ъ*.

Ала, ако и да е измѣнено малко нарѣчието на староврѣмското население по Свищовско, то въ главни черти пакъ си е спазило другитѣ особности, които го свързватъ съ нарѣчието на хърцоитѣ накъмъ изтокъ, а при туй и носията е още староврѣмска. Така въ с. Царевецъ до Свищовъ мѫжетѣ лѣтно врѣме носятъ бѣли ‚гащи' отъ домашно платно, а ризата си до неотколѣ носили прѣхвърлена отвънъ прѣзъ гащитѣ, досущъ както я носятъ гребенцитѣ по Силистренско. Стари хора въ Царевецъ още помнятъ реченото носене на ризата. Зимѣ се носѣли тѣсни вълнени гащи, ‚бърденци', и то бѣли и черни, ала по-много били бѣлитѣ. И сега въ Петикладенци и въ Виная се носятъ бѣли бърденци. — Въ село Лъжене (Свищ. околия), гдѣто има и католици българи (павликяни), послѣднитѣ и сега носятъ тѣсни абени ‚беневрѐци', докато православнитѣ въ селото носятъ ‚пòтуре'. Лѣтно врѣме се носятъ ‚гащи' и то сега отъ 4—5 години насамъ черни, а по-прѣди били бѣли. По-старитѣ хора отъ 40 години нататъкъ носятъ ‚кълчѝщни гащи' — ‚староврѣмската носия' — както се изразяваха сами. Старцитѣ и сега пускатъ ризата връзъ гащитѣ отвънъ до колѣнѣ. — Носятъ се абени черни

гащи ‚шалвари‘ (носятъ ги и по други села въ полето: Гозница, Баховица, Придимчецъ, и др.). Шалваритѣ сѫ кѫси до колѣнѣ, а надолу се турятъ ‚калци‘; ‚крачулитѣ‘ на шалваритѣ се връзватъ надъ калцитѣ. Подъ шалваритѣ се носятъ пакъ вълнени бѣли гащи. Носятъ се и ‚калцуни‘. — ‚Долàктанче‘ (казва се и ‚забу̀нче‘) е горня бѣла, абена дрѣха, отзадъ съ ‚клинове‘, които стърчатъ; долактанчето стига малко до подъ пояса, а рѫкавитѣ до лактитѣ, то се носи обикновено и подъ ‚клашнѝка‘. Клашникътъ е бѣлъ (основата вълнена, вѫтъкътъ размѣсенъ съ ‚кòзина‘ и ‚éрина‘ отъ агне, а пъкъ рѫкавитѣ само вълнени — ‚абени‘). Такива клашници има сега освѣнъ въ полето и на югъ по Ловчанско, ако и рѣдко. Въ ловчанския малъкъ, не отколѣ основанъ градски ‚музей‘ видѣхъ единъ такъвъ бѣлъ клашникъ. — ‚Дорàмче‘ е бѣлъ елекъ само до рамото и безъ рѫкави; има два гайтана: синь и червенъ, които вървятъ успоредно. Носи се още ‚касàче‘ — то е елече, сѫщо като ‚дорамчето‘, само че е черно, абено, съ синь а по-нѣкога и черенъ гайтанъ. ‚Ямурлу̀к‘ е голѣма дълга горня дрѣха, бѣла, отъ аба и съ ‚качу̀л‘ за главата; — ‚Доламà‘ е бѣла, абена, голѣма дрѣха, безъ качулъ. Кройката ѝ отъ страни е ‚на клѝнове‘ та ‚стърчатъ странитѣ‘; рѫкавитѣ сѫ дълги до пръститѣ. Доламата обикновено е дълга до колѣнѣ и подъ колѣнѣтѣ една педа. Старитѣ мѫже едно врѣме носили дълги ‚кожуси‘, набрани отзадъ, както у шопитѣ въ западна България.

Мѫжската риза имала отпрѣдъ на рѫкавитѣ и на рамото ‚шев‘ — везъ отъ вълна и разни бои. И сега има ризата шарено ‚огърлье‘.

Сега се опасватъ мѫжетѣ съ червенъ поясъ, ала едно врѣме ходили съ ‚колàн‘, вълненъ и пъстротъканъ. Носили се и по-прѣди кожени калпаци. Въ Бѣла калпацитѣ

едно врѣме били наоколо съ кожа, а отгорѣ съ чѝста кожа, сир. съ опакото на кожата и на нея едно ,кръстче', Обуща: ,цървули' ,постàле' и кỳндуре', и то отъ прѣдъ съ ,капàци'.

Женската носия у староврѣмското население западно отъ Янтра пакъ състои главно отъ двѣтѣ прѣстилки, и то главно продължава пещемальтъ все до Никополско, а покрай него се явява по Никополско и отъ часть по Свищовско, Плѣвенско и Ловчанско и единъ другъ видъ задня прѣстилка, наречена ,тъкменѝк'. Пещемальтъ по кроежъ и въ Свищовско и Никополско е отъ синьо платно, ала е малко по-кѫсъ и не толкова ситно набранъ отзадъ, както по Бѣленско и Рушчушко. ,Тъкменикътъ' е още по-кѫсъ отъ пещемаля, състои отъ двѣ прѣстилки отъ вълненъ шаренъ платъ, домашно тъканъ; прѣобладава червената боя, прошерена съ черна. Тъкменикътъ е тежъкъ, много изкусно изработенъ, а платътъ му прилича на хубаво килимче. Отдѣлнитѣ части и шевове на тъкменика си иматъ особни названия. Така напр. жълтата ивица отъ телъ на тъкменика се казва ,русопѐц'. Пещемальтъ е по-стара, а тъкменикътъ по-нова мода, и както се види, по-новото отъ день на день взима върхъ. Гдѣ се носятъ пещемали и тъкменици, е указано по-долу. Изглежда много вѣроятно, че тъкменикътъ е дошелъ въ областьта на източнобългарскитѣ хърцои отъ западъ, отпрѣзъ Искъра. Една бабичка въ с. Лозица (Никопол. околия) ме увѣряваше, че тъкменицитѣ били донесени отъ Вѫбелъ, що лежи близу до Осъма, подъ самия Никополь. Бабичката въ Лозица помни, какъ въ нейни младини се носили въ Лозица само пещемали; носили се и ,куцуфѝи' сир. антерии съ кѫси рѫкави, дълги до кълкитѣ. Въ Вѫбелъ знаятъ, че тъкменицитѣ ги е имало отколѣ западно отъ Осъма. И по други села по Никополско

чувахъ, че тъкмениците взели да се носятъ отъ прѣди трийсеть години насамъ. И въ Лжжене знаятъ, че пещемалитѣ у тѣхъ сж ‚стара носия‘, а че тъкменицитѣ били въведени ‚отъ прѣди двaесетина години‘. Въ сжщность новостьта въ дадения случай не се отнася до нѣкоя сжществена промѣна на облѣклото, а до второстепенни промѣни на плата, боитѣ и орнаментиката. Тия промѣни сж дошли отъ западна крайдунавска България, понеже, както видѣхме по-горѣ, по Врачанско, Раховско и Ломско дори до Видинъ се носи подобна на тъкменика задня прѣстилка, която се нарича ‚вълненик‘. Вълненикътъ се отличава съ туй, че задната прѣстилка бива малко по-длъжка и че не е до тамъ пъстро тъкана, както у тъкменика; инакъ нѣма почти никаква друга разлика. — Смѣсването на тъкменици и пещемали засѣга на юго-западъ въ Ловчанско все до подбалканската область, гдѣто вече захващатъ изключително сукманитѣ на планинкитѣ жени. Въ Свищовско западно отъ Осъма прѣобладаватъ сега изключително тъкменицитѣ все до Искъра и нататъкъ още. Женитѣ носѣли едно врѣме ‚бѣла дреа‘, отъ абà, дълга, съ ржкави и съ малко червено и синьо сукно нашарена по краищата на ржкавитѣ. По Ловчанско, напр. въ Горно Павликени лѣтѣ носятъ пещемали, а зимѣ сукмани. Къмъ женската носия още трѣбва да се прибавятъ: ‚елек‘ — червенъ, отъ вълнено сукно, съ клинове и безъ ржкави, носи се лѣтѣ; ‚антерия‘ — съ ржкави, пакъ съ клинове, вълнена аладжа (черно и червено), носи се зимно врѣме; — ‚долàктанче‘ — пакъ като антерията, аладжа; — ‚кожух‘, кжсъ, безъ ржкави и безъ клинове; женитѣ носятъ още и едно подплатено кожухче — ‚елече‘; червено ‚джубе‘ отъ аба, съ клинове — дълга дрѣха, винаги подплатена съ кожа. Забѣлѣжително е, че у българскитѣ католици въ село

Трънчевица има обичай, булката да се вѣнчава въ червено джубе. На момъка майка му прави джубето. Откакъ стане годежътъ, отиватъ нарочно у момата да ѝ зематъ мѣрка за джубето. Освѣнъ това булката е облѣчена въ ‚бѣлъ сукманъ‘ и ‚червени ботуши‘. — Нека тукъ да забѣлѣжимъ още, че и въ Горньо Павликени пакъ само булкитѣ до неотколѣ носили отъ червена мешина високи до глѣзнитѣ обуща, на които казвали ‚мѐсови‘[1]) съ ‚връфти‘ (като ластици). Въ послѣдно врѣме сѫ излѣзли нова мода: ‚либадета‘, ‚фусти‘ и др. граждански дрѣхи. — Въ Свищовско и Никополско на глава си женитѣ носятъ една ‚дъска‘, която се прѣвързва съ чембера, а върхъ чембера бѣла забрадка, та стърчи надъ главата като надвесенъ квадратъ — туй се нарича ‚кѝте‘. По Ловчанско се носѣло по-прѣди нѣщо издигнато на главата, по форма като „кошерѝще“ (въ Горни Павликени), и то се казвало ‚тач‘. Сега по Ловчанско женитѣ носятъ ‚шапка‘, която е пакъ единъ видъ ‚коте‘: състои отъ една прѫчка, свита на обрѫчъ и обшита съ кърпи и кълчища и сетнѣ покрита съ бѣла кърпа. Тия шапки ги има сега по ловчанскитѣ села Какрина, Брѣстово, Тепава, Гостина, Смочанъ, Дивитаки, Александрово, Слатина, Д. и Г. Павликени и Омаревци. Само балканджиитѣ, придошли отгорѣ, не носятъ ‚шапки‘

Женската ‚риза‘ обикновено е дълга, ошита по пазвата съ разни вълни — ‚нагръдница‘ (везъ). На рамената на ризата има ‚шев‘, който се казва ‚бор‘; по рѫкавитѣ шевътъ се казва ‚бѝрки‘ — тѣ иматъ по-малко ‚ѝви‘. Забѣлѣжително е, че огърлието на ризата въ Свищовско (с. Лозица) се казва ‚чапàк‘, докато въ

[1]) ‚Мѐсови‘ — ще да е отъ нѣм. Messe = богослужение, литургия, тъй че „месови“ ще да означава „празнични“ — за въ черква.

Шуменско подъ това име се разбира, както видѣхме, едно сукнено квадратче, което виси отзадъ на пояса. И въ носията на банатскитѣ българи въ Бешеновъ, които произхождатъ отъ Свищовско, ‚чапàк‘ означава веза на огърлието на ризата (вж. у мене: „Езикътъ и книжнината на банатскитѣ българи“, МСбор. XVI—XVII 434.; по-подробно за носията на банатскитѣ българи вж. статията ми: „На гости у банатскитѣ българи“, въ Български Прегледъ год. III. кн. I—II.).

Женитѣ въ Свищовско прѣпасватъ ‚престѝлка‘ която е ‚писана‘ сир. пъстра, и ‚ута‘ (фута), която е отъ дебело вълнено сукно. ‚зàпаска‘ се нарича отъ футата по-тънко тъкана прѣстилка. Въ Бѣла ‚зàпаска‘ се нарича прѣстилка отъ памучно платно; ‚кòренка‘ — шарена прѣстилка, тъкана отъ вълнена прежда, и ‚дрѐбенка‘— по-дебела прѣстилка отъ дребь. — Обувки: цървули, чѐхли, калѐври, жълти катъре‘ (пантофли).

Най-сетнѣ нека се спомене, че и въ Свищовско още живо се помни носенето ‚перчѝн‘, а въ селото Лжжене дори и сега има двама съ перчинъ: Никола Караивановъ и Никола Зулямовъ.

Сега ще разгледаме подробно, въ кои села по източната часть на крайдунавска България, като смѣтаме горѣ-долу рѣката Осъмъ за крайна западна граница, се е спазило старото „ерлийско“ българско население, като ще укажемъ при туй и отъ гдѣ, по възможность и кога сж дошли пришелцитѣ — планинци и тракийци въ другитѣ села, както и въ тия, гдѣто старо и по-ново население съвмѣстно живѣятъ. — Смѣтамъ за най-сгодно да вървя редомъ околия по околия споредъ административното раз-

прѣдѣление на Княжеството отъ 1893 година, защото на единствената за сега най-добра и най-разпространена карта на България включително съ ромънска Добруджа отъ Хр. Г. Дановъ (мащабъ 1:450,000), къмъ която упжтвамъ читателя, сж указани границитѣ на околиитѣ по реченото разпрѣдѣление, което за нашата цѣль, разбира се, има само извѣстно практично значение — за по голѣма ясность на долуизложеното. То ще съдържа главно данни, които се отнасятъ до въпроса за движението и останкитѣ на старото население, а тукъ-тамѣ ще се указватъ и нѣкои данни за освѣтление отъ миналия народенъ животъ, доколкото и тѣ обясняватъ станалитѣ разселения и сегашното численно състояние, както на старото, тъй и на придошлото население. Равномѣрность и подпълность въ тия данни читателятъ не трѣбва да търси, понеже азъ съмъ ги събиралъ при нееднакви условия: тамъ, гдѣто лично самъ ходихъ, можахъ и подробности да узная, а даннитѣ отъ втора ржка, добити чрѣзъ разпитване жители отъ едно село за жители отъ околнитѣ села, сж по-кратки, а не е чудно въ нѣкои случаи да се укажатъ и невѣрни.

За да дамъ приблизително понятие за числеността на всѣко поселение, особено гдѣто сж смѣсени българи и турци, указвамъ въ скоби числото на българскитѣ и на турскитѣ домове, като взимамъ статистичнитѣ данни отъ „Списъкъ на общинитѣ въ Княжество България, издаденъ отъ Министерството на Вжтрѣшнитѣ Работи, 1891 год.“ Тия данни, ако и да не сж толкова точни, колкото сж въ по-новитѣ статистични публикации, пакъ за нашата цѣль сж по-сгодни, защото въ тѣхъ не влизатъ разселенията и прѣселенията, станали отъ 1890 година насамъ. Ще почнемъ съ Шуменска околия.

Шуменска околия.

Почваме съ Шуменска околия, макаръ че въ нея има сравнително малко старъ български елементъ, защото градътъ Шуменъ, който влиза въ тая околия, можемъ да вземемъ за най-виденъ центъръ на сравнително най-многобройнитѣ стари български села въ най-източния край на сѣверна България, гдѣто турскиятъ елементъ отдавна е въ надмощие надъ българския. Около Шуменъ сѫ групирани отъ една страна околиитѣ Новопазарска и Провадийска, гдѣто се намиратъ тъй нареченитѣ Съртски села, населени съ староврѣмски, хърцойски елементъ, що е спазилъ много стари особности въ обичаитѣ, носията и особно въ нарѣчието си, а отъ друга страна и околиитѣ Прѣславска, Османпазарска, Ески-Джумайска, Поповска, Разградска и Еманларска, гдѣто въ срѣдъ множеството турци прѣзъ усилнитѣ минали врѣмена тъй сѫщо сѫ оцѣлѣли тукъ-тамѣ като острови стари българи, които по говоръ и носия се указватъ отъ сѫщия типъ на съртскитѣ хърцои, съ които съставятъ една по-широка група. Като прибавимъ къмъ тази група още нѣколко села на югъ отъ Варна и нѣколко около Силистра, остая цѣлото голѣмо пространство въ ѫгъла на сѣверо-изтокъ отъ трасето на Русе-Варненската желѣзница между Дунава и Черно-море, гдѣто се падатъ сѫщинскиятъ Делиорманъ и Добруджа, лишени отъ староврѣмски български поселения.

Въ самия Шуменъ, гдѣто, както въ всѣки градъ, има множество пришелци отъ разни страни, още може староврѣмскиятъ мѣстенъ български елементъ, който повече произхожда отъ околнитѣ стари български села, особено отъ Съртскитѣ, лесно да се различи по говора, именно главно по употрѣбата на члена м. р. ед. ч. съ окончание на

-*д* (*у*). Другитѣ особности на говора на околнитѣ стари села, а именно отвореното произношение на *ѣ*, кога е подъ ударение и прѣдъ мека сричка или съгласна, като *ӑ*, нпр. б ӑ л и, п л е т ӑ ш е и пр., останкитѣ отъ старобългарската гласна ы, каквито ги има по Съртоветѣ, произношението на меко ударено *ъ* като *ѝ*, нпр. аз ще те дарѝ, аз ще вртѝ, и пр., не се спазватъ точно. Ала бѣлѣжито за цѣлото шуменско нарѣчие, подъ което разбираме главно нарѣчието на съртскитѣ селяни, е много тъмното произношение на *ъ* (стб. *ъ* и *ж*), кога е подъ ударение, нпр. ще йдъ въ горъ̀тъ; пекъ̀, плетъ̀т и пр., и то още хубаво се чува и въ Шуменъ, както и въ близкия Прѣславъ, па и по̀ на западъ — въ Вардунъ и др. Понеже и около Шуменъ има български села, населени съ пришелци отъ Балкана и Тракия, и понеже отъ тия села постоянно се заселватъ въ града, старото шуменско нарѣчие въ града е изложено на промѣни, така че не може точно да се опрѣдѣли количеството на старовремския, хърцойски елементъ въ Шуменъ само възъ основа на езикови данни. Носията, разбира се, въ градоветѣ не може да служи за бѣлѣгъ по нашия въпросъ. — Съвсѣмъ старитѣ сѣмейства въ града сж малко. Азъ изучвахъ градското старо нарѣчие отъ една много почтена бабичка отъ старо, нѣкогашъ видно шуменско сѣмейство, по име София Го̀ркьувца Глиго̀рова, която е запомнила дори и „у̀нгурите“ емигранти слѣдъ мад-жарската революция (1848), които седѣли въ Шуменъ „три години.“ Баба София приказва много чисто шуменско нарѣчие, като произнася и *ӑ* вм. *ѣ*; тя е попска дъщеря сладкодумна и обича да си спомня бащини си думи, нпр. „Бащà ми казваше: сàбур, ху̀бау ня̀щу, търпѐнието бесця̀ннŏ й. Търпӑте ӑйол — казваше той — ний спурѐд гу̀щери живӑем — гу̀щерите — турци, да н' са осѐтят; — с търпѐние ще са утървем ут тях; кой търпѝ ду кунѐц…“

„Турците спорѐд ѝлатого (=вѝлатого) тѐлё търсят: за шес грѝша убѝха ступàну ми; ни ѐ ли туй спурѐд ѝлатого тѐлё да търсиш?“ [1])

Българското население въ Шуменъ споредъ прѣброяването на 1881 г. е било 10,941 души, а на 1891 то е брояло вече 12,287.

Сѫщински, „ерлии“ българи освѣнъ въ града има въ Шуменска околия още само въ селото Дивдѣдово (Ченгелъ), гдѣто на 1891 год. е имало 187 кѫщи бъл. и 33 турски, сетнѣ въ Дурмушъ (48 к. български 12 к. турски), Кадѣ (31 к. бъл.), Бѣло Копитово (25 к.) и Хасѣ (33 к. български, 45 к. турски).

Въ Топалкьой (34 к. б. и 79 к. т.), сѫ стари прѣселенци и то „хърцои“, дошли отъ близкото Хърсово (Кеманларска околия, виж. по-долу). По-прѣди селото е било чисто турско.

Въ Касапларската община, именно въ с. Касапларъ (113 к.), въ Горни-Инджикъ (69 к.) и Долни-Инджикъ (51 к.) освѣнъ малко стари жители населението главно произхожда отъ прѣселенци отъ Ямболско, които се настанили тукъ слѣдъ войната отъ 1828 год. Касапларчани сѫ отъ сѫщитѣ мѣста изъ южна България, отъ гдѣто произхождатъ и сегашнитѣ жители на с. Девня (Провадийска околия) и на с. Башкьой въ Добруджа (Бабадашка околия). Старото население на Касапларъ, гдѣто бѣше тъкмо театърътъ на войната прѣзъ 1828 год., тогава се разбѣгало и сетнѣ потеглило подиръ

[1]) Този и други цитати отъ народния говоръ, които слѣдватъ, не прѣдавамъ съвсѣмъ точно фонетически, за да избѣгна разни диякритични знакове; запазвамъ при все туй въ главни черти народното произношение и особно формитѣ и синтаксиса, за да дамъ чрѣзъ тия цитати, които сѫ характеристични по съдържанието си, приблизително понятие на читателитѣ неспециалисти и за говоритѣ по сѣвероизточна България. Специалиститѣ упѫтвамъ къмъ споменатото си сѫчинение „Das Ostbulgarische“,

рускитѣ войски да се прѣселява въ Русия. И сегашнитѣ му жители сѫ емигранти отъ Тракия, които сѫщо тъй били потеглили за Русия, та сетнѣ се развърнали, като останали нѣкои по Добруджа, а други по Силистренско, Делиорманско и Шуменско.

Другитѣ села въ Шуменска околия сѫ турски. Български елементъ въ тѣхъ сега полека-лека се въдворява чрѣзъ пришелци отъ околнитѣ села.

Новопазарска околия.

Н о в и п а з а р ъ (тур. Е н и п а з а р ъ). И сега турското население още прѣобладава въ Новипазаръ, а въ турско врѣме българитѣ тукъ сѫ били съвсѣмъ малко. Освѣнъ гагаузитѣ (български гагаузи), които сѫ тукъ прѣселени, както се обясни вече, отъ близкитѣ села Теке-Козлуджа, Войвода и др., тукъ по-старото българско население не е староврѣмско, а произхожда главно отъ близкитѣ съртски села Каспичанъ, Косовецъ и пр., а така сѫщо и отъ старото българско село Енево (виж. по-долу), което е до самия градъ. Поради това тукъ прѣобладаватъ у българското население носията и говорътъ на сърт-скитѣ села.

Е н е в о (по-старо Я н ь е в о, турски: Ю н ӯ с к ь о й; има собствено име турско Ю н ӯ с ъ). Селото се намира въ равнината югоизточно отъ Новипазаръ. Въ Енево сега сѫ останѫли само още десетина „ерлийски“ сѣмейства, а другитѣ се изселили кое слѣдъ Одринския миръ, кое въ по-ново врѣме. Именно слѣдъ войната отъ 1828 год., заедно съ пороя прѣселци за Русия, особно отъ Тракия и отъ Съртоветѣ, голѣма часть и отъ българитѣ въ Енево се дигнали да идатъ съ тѣхъ, така че сега отъ тия тогавашни еневчани още се намиратъ по Силистренско.

(виж. по-долу). Освѣнъ това, както се каза, много сѣмейства отъ Енево постепенно сж минали, особно въ послѣдно врѣме, въ близкия Новипазаръ. Намѣсто изселеното старо население въ Енево се настанили подиръ Одринския миръ тракийци — български емигранти отъ Сливенско и Ямболско, откждѣ селото Дермендере (Сливенска околия) и др., именно досущъ каквито сж и въ с. Имрихоръ (виж. по-долу). Тия емигранти тогава се връщали откждѣ Добруджа и Бесарабия назадъ въ Тракия, и както на много мѣста, така и въ Енево, като намѣрили напуснати земи и кжщи, останали тукъ (На 1891 год. имало въ Енево 262 души българи и 201 турчинъ).

Каспичанъ. Срещу Новипазаръ, югозападно отъ Енево по сѣвернитѣ склонове на Кюлевчанското плато (,сѫртъ') е разположено живописното село Каспичанъ, близу до станцията съ сжщото име на Русе-Варненската желѣзница. Старото име на селото, съ което до прѣди нѣколко години сж го наричали околнитѣ селяни, нпр. кюлевчанитѣ, е ,Казѣпчане', докато въ самия Каспичанъ селянитѣ не помнятъ, сами да сж наричали селото си съ друго име освѣнъ ,Каспичанъ'. Каспичанъ, гдѣто на 1891 год. е имало 100 български кжщи и 70 турски, едно врѣме, именно прѣди стотина години било голѣмо село; българското население тукъ твърдѣ намалѣло, именно слѣдъ 1812 година, когато по поводъ на руско-турската война и отъ тукъ се задигнали множество български сѣмейства и отишли прѣзъ Дунава въ Влашко. Тѣзи нѣкое врѣме живѣли около г. Каларашъ, и отъ тамъ сетнѣ едни отишли по-нататъкъ въ Бесарабия и заседнали въ с. Чешмели, други прѣминали Дунава назадъ и заседнали по Силистренско, главно въ селото Алмалий (сега въ ромънска територия), и само около десетина сѣмейства се завърнали назадъ въ селото си, въ Каспичанъ.

Слѣдъ това изселение на българитѣ отъ Каспичанъ се засилилъ турскиятъ елементъ, така че подирѣ малочисленото българско население прѣкарвало доста мѫченъ животъ поради своитѣ съселяни турци. При все туй второ изселване на българитѣ вече не станало. Най-стариятъ сега човѣкъ въ Каспичанъ, дѣдо Ангелъ Дечовъ, който е близу деветдесѐтгодишенъ старецъ и който помни събитията отъ послѣднитѣ три четвъртъ вѣка, съ положителность ме увѣряваше, че по поводъ на войната отъ 1828 година никой не се изселилъ отъ селото: „ут предишнио бозгун (сир. 1812) — казваше ми той — сѐ дѝгнали наши . . . село Чешмелѝ имало там у Влашко, тамъ заседнъли. И на Хюсейн-паша-сеферѝ (сир. 1828 год.) отеойвчани (сир. тракийци) сѝнките се бяха погѣнали. От Каспичѐн тогас еднѝ не отѝде. От съртовете ѝмаше отѝдва (отидоха), ама и някои па си додѝа“. Споредъ дѣдо Ангелъ тогава българитѣ въ Каспичанъ били много малко: „ако бяа 18 та до 20 къщи, а турците бяа 60 къщи, ем се мюлклѝя бяа“. За миналото на селото дѣдо Ангелъ, както и най-старата бабичка тукъ, която тъй сѫщо разпитвахъ, осемдесетгодишната баба Иовевица, майка на Малче Иовевъ, много работи помнятъ. За характеристика на живота, който сѫ прѣкарвали българитѣ въ Каспичанъ и подобни нему села посрѣдъ силния турски елементъ, ще приведа нѣкои свои бѣлѣжки отъ разказването на дѣдо Ангела и баба Иовевица.

Каспичанъ е било войнѝшко (‚уйнѝшко‘) село и само три кѫщи били ‚рая‘. И въ съсѣдното съртско село Кюлевча имало войници — тамъ били войницитѣ на половина. Дѣдо Ангелъ помни, че и въ селото Войвода имало двама войници, ала тѣ били тамъ прѣселени отъ Каспичанъ, а ‚темель уйнѝци‘ тамъ нѣмало. Надъ войницитѣ отъ Каспичанъ и Кюлевча заповѣдвалъ

единъ върховенъ ‚дерѝ башия‘, който постоянно ‚седѣлъ‘ на ‚Башкьой‘ — гдѣто цѣлото село било войнишко. На моя въпросъ, гдѣ е било това ‚Башкьой‘, дѣдо Ангелъ отговори: „Башкьой — то въ Индже-балкан, оттатък Кѐтьел-лѝ-й — Бàшкьой, Бàшкьой кат речàа — там се уйнѝци бяа“. Това Башкьой ще да е било именно днешното село Жеравна, до г. Котелъ. Войнишкиятъ главатарь рѣдко дохождалъ, а на свое мѣсто той проваждалъ субаша, да седи въ Каспичанъ. Субашата сѫдилъ войницитѣ, а пъкъ тритѣ ‚раятски‘ кѫщи въ Каспичанъ и турцитѣ ‚аѝнино‘ ги сѫдилъ. Войницитѣ ходили да работятъ ‚на цàрьо‘; когато му дотрѣбвало, тѣ ходили кѫдѣ Цариградъ: „кòня пасѝа, цàрьовите кòня, ‚падишаѝн атларѝ‘, — спомняше си дѣдо Ангелъ — сѝно косѝа. Чаўшо на уйнўците на калпàко имаше лисѝча опàшка. Нàшио субаша поседѝваше тук и отòдяше на Кюлевча, да ги сѫди. На ангарѝя рàб'техме, рaѝта заедно съ тўрците, а башкà рàб'тяха уйнўците. По два гроша ни плàщаа“. Дѣдо Ангелъ па и баба Иовевица помнятъ, когато се правило Варненското кале: все войници го правили, войницитѣ копали ‚хендек‘, носили пръсть, а пъкъ башка майстори работили; баш-майсторинътъ билъ „търновчанинъ“. Най-многото войници, що работили тамъ, били отъ Шоплука. Като се свършила войната, дѣдо Ангелъ не си спомня, „тогазъ зàплата ли имаха: на Русѝя нàшио ли царь заплатѝ, Русѝя на нашио ли царь“ — „нàшио царь гàлиба заплатѝ“ — каза най-сетнѣ дѣдо Ангелъ.

Когато ‚прѣвзели турцитѣ Влахия‘ слѣдъ оттеглянето на рускитѣ войски, искали тогава околнитѣ турци да колятъ българитѣ. И каспичанскитѣ турци почнали да се заканватъ: „сатър'те ше зъмнемъ ф ръцѐ си та ше се търкàлятъ главите ви ф трапò!“ — казвали тѣ. Баба Йовевица помни, какъ тъкмо когато щѣли да почнатъ

клането, „фанàло да летѝ“ (= да вали); колкото „отъ Господя летàло, отъ земята по-много кипя̀ло“ — все вода станало. Единъ овчерчецъ отъ Абоба (турско село до Новипазаръ) водата съ все овци го забрала, че го мъкнала до Каспичанъ. Това прѣдание за страшния ‚поро̀й‘, който изпълнилъ съ вода долината и прѣпрѣчилъ да се тури въ дѣйствие клането, което вече било отпочнало, знае и дѣдо Ангелъ като истинско събитие, а помнятъ го и по другитѣ близки съртски села. — Колкото и да сѫ били българитѣ защищавани отъ властьта, при все туй въ размирнитѣ врѣмена въ началото на XIX в., когато и правителството е било безсилно, много теглили отъ разнитѣ яничари и делибашии, които кръстосвали главно по българскитѣ села. Дѣдо Ангелъ помни още яничаритѣ и зулумитѣ на делибашиитѣ, които носили ‚длѐги калпа̀ци‘. „Навлѣзат въ къщи, байряка ще забият сред дво̀ро тамъ и ‚тумбелдѐко‘ — като тенджере на седло̀то, удрят го съ кайш и то ечѝ“. На рѣдко кондисвали въ турски кѫщи. Въ още по-старо врѣме на ‚войнишка кѫща‘ хичъ не смѣяли да стѫпятъ, ала то послѣ, когато се засилили делибашиитѣ, не се зачитало вече. „Щомъ навлѣзат, ще трѣбва да имъ готвиш — разказваше баба Иовевица. — Аз помня, дойде един, мед ѝска; ще намѐриш мед, хайде цѣла нъщ халвѣ правѝ. За мед т(в)ѐрде мѣчеа хо̀рата. Ѝще вѝно тогиз; вѝно който даде, той крив . . .“ — Много теглили слѣдъ севастополската война и отъ черкезитѣ. „Тѣ най-знаеха да крадѣт, да ядът“ — характеризуваше ги баба Иовевица — „отъ жѐрките (= воденицитѣ) брашно съ цува̀лите (= чувалитѣ) земаха . . . Тука мойта итърва съблякли я, парѝ да търсят отго̀ре ѝ; заредѝли врътàта, ту̀рят една перуть на главѣ ѝ, да не крещѝ . . . Имах

ѐдно момиче хубавелко̀, ни можеше да пристѫпи на сун-дърмѫтъ — зер черкѐзи кат са наредѝт (= наредятъ) да ѝ гледат . . . “ Ала и отъ самитѣ турци въ селото и отсреща по Делиормана страшно си патили. Карали ги въ недѣля, въ празникъ, да имъ работятъ, като имъ плащали по „шейсе“ пари на день. Наистина мѫжетѣ повече теглили, нпр. единъ мѫжъ не смѣялъ да се покаже прѣдъ ‚аскеро‘, когато кондиса въ селото, докато женитѣ явно не сѫ били закачани, понеже и турскитѣ власти много гледали, да се зачита женската честь — „ръз“, „ръзà“; „турцитѣ като речàа ръз-падишахън — то веке не смѣеше никой да бутне“ — казваше ми дѣдо Ангелъ, ала при все туй и по Сѫртоветѣ се приказватъ много истории отъ насилствено потурчване и изобщо отъ посѣгане върху български жени. Съ голѣми грижи и страхове се отхранила женската челядь. „Което момѝче е хубаво — разказваше баба Иовевица — ние не му давахме дреха да убличѐ, не *й* пу̀щахме дѐ бъде, от ту̀рците, от страхо̀ им. Турците, да ста̀не някуй хуро̀, ут делѐку ше са̀ наредѝт (= наредятъ), ше глѐдат . . . . Тука имахме един турчин, твърде зала̀тяше за българите, Кара̀му-стаолу му думаха; дърлеше се (=навикваше) на турците, да не ни закачат, да не ни трушѝт (= трошятъ), ама па не помагаше: той ни закрася̀ваше (= запазваше) от нащите турци, ала тий отъ дру̀гие села̀ ще до̀дът . . . Немо̀ш видя̀ ти у българин тогис на̀що хубаво . . . . нѝня (= сега) рахатлък утфрѐд, врата̀та биля̀ ни за-клю̀чаме; ниня ху̀баво, да живя̀ ца̀рьо!“ — каза съ въздишка баба Иовевица.

„Войницитѣ ‚юшур‘ (десетъкъ) — даднина демек — казваше дѣдо Ангелъ — не даваха, ала ‚хара̀ч‘ всички плащаха. Іедър ли си, ше дадеш харач. Отъ десет години нагорѣ вземаха по 15 гроша на мо̀мчефта (мом-

чета), а на голямио челяк по 3ʊ гроша". Десятъкътъ се продавалъ, илтизамджии прѣкупували селото: „ще земат на десет еднò — ем самсѝ ще го овършейш, илтизамджиитѣ ще седят то врѣме над главѣ ти, от сѐлото излазя хлябо; ще им се намѣри къща, и де бѣде не аресва; имаш в бахчита два реда пипѐр — и отъ тòго зѐма; от òрех билѝ фанàа да земат . . . отсàчай го та да си рахат . . . . — ниня й друго, давнината е за царст(в)ото ни".

При голѣмата стѣсненость, въ която българитѣ по тия мѣста, обиколени отвредъ съ турци, сѫ живѣли, домашнитѣ имъ нърави и обичаи традиционно се запазвали съ голѣма строгость, каквито сѫ били въ стари врѣмена. То се вижда и въ носията, и въ говора на българитѣ отъ съртскитѣ села, а още по-вече въ много обичаи и обреди.

За характеристика откъмъ тази страна ще изтъкна тукъ единъ обичай, който до неотколѣ се е спазвалъ по всичкитѣ съртски села, включително съ Каспичанъ, а и сега още се държи въ нѣкои отъ Съртоветѣ, що сѫ пò на страна отъ главнитѣ пѫтища, като Аязма, Кередѝ, Черковна и др., а именно обичаятъ, споредъ който на 3-тия день слѣдъ свадбата, когато на булката за първъ пѫть прѣвързватъ главата съ ‚месаль', прѣдварително, при обреда на отбулването, на кѫсо й отрязватъ коситѣ. Булката вече слѣдъ туй винаги ходи съ прѣвързана глава и съ отрѣзани коси, които не се виждатъ изподъ месаля.

И страхопочитанието на младитѣ къмъ старитѣ, особно пъкъ на снахата спрѣмо свекъра и свекървата се е пазило до прѣкаленость строго. Баба Иовевица за себе си разказваше: „два мѐс'ца дъня гувя̀х на свекрà си. Ще му пуля̀йш, ше го нахраниш, ше му чѐшиш брадѣтъ . . . да се зададѐ отъ далеч, ше му станеш

на кракà . . . лятно врѐме бу̀лките облѐчени емъ с чорапи ше жѐнат.. Кату женах вѐки, утъ марàни съмъ пàднъла на очѝ си. То врѐме нѐмаше басмà, тъй мбра, ами конòпи ше сѐйми и ше предѐм, и паму̀к ше ку̀пиме и тòго ще напредѐм. И кибрит нàмаше — прахань, чи ут òгън ше запалиш свещ. Ниня многу сме рахàт".

И черквата е била въ много жално състояние до прѣди кримската война. Попъ въ селото нѣмало, а и черква нѣмало. Когато ще дойдѣлъ попъ отъ Новипазаръ, събирали се тамъ, гдѣто кондисвалъ попътъ, за да ги причести. „Инно дѐте по петнайсе денѐ стувѝ не крѫщено. Кат умрѐ нàкой, зарàвет тòго чилàка, па сетне пръстѣ му ше упуѝ пòпу, кат' дòде". Едно врѣме имало манастиръ отгоре селото и на ‚того манастѝря' и сега правятъ сборъ на лѣтенъ Никулденъ.

Ето тъй се е живѣло въ Каспичанъ до неотколѣ. Нека забѣлѣжа най-накрай, че прѣзъ Каспичанъ сѫ минали и „унгури" и „ингилизи" — прѣзъ врѣме на севастополската война. „Тий на цàрятого севгелий бяха", — казваше баба Йовевица — „у нас садѐ единъ ѝнгилиз кундѝса, и той едѝн сахàт ступà".

М о г ѝ л а (турски М у х л à). Съвсѣмъ наблизу до Каспичанъ отъ югоизточна страна, въ подножието и по политѣ на единъ високъ, конусообразенъ хълмъ, чийто върхъ отдалечъ прилича на сѫща изкуствена могила, се намира селото М о г и л а (турски Мухла), наречено безъ съмнѣние така по вида на казания високъ хълмъ. На 1891 год. въ Могила е имало до 50 български и 97 турски кѫщи. Българското население тукъ е старовремско, еднакво по носия и говоръ съ населението по Съртоветѣ. Споредъ казването на дѣдо Иванчо, единъ отъ най-старитѣ хора въ селото, Могила било едно врѣме голѣмо българско село съ около 400 кѫщи. И сега се познавали

дири отъ стари здания по нивята. Една стара кадъна разправяла по прѣдание, какъ едно врѣме въ Могила на сила били потурчени много българи. Излѣзла заповѣдь, да се турчатъ българитѣ, и на тогова, който кабулилъ турската вѣра, зацапали му портата съ бѣла боя, а на тия, що не кабулили, — съ черна боя, да се знае, кога взематъ да колятъ. Мнозина отъ страхъ се потурчили, ала до клане не дошло, ама ,вра̀вцата' (= вратницата сир. портитѣ) по селото още дълго врѣме все така ,боялѝя' си седѣли. По ,силистренското мурабе' селото се разсипало, защото почти всички българи се дигнали да идатъ въ Русия. Повече останали „по Добруджата и по Силистренско, въ с. Алмъли и Калипѐтре" (Алмалий и Калипетрово). Въ селото останали много малко българи — около седемь кѫщи, които постепенно се размножавали, като се отлѫчвали братята, прииждали и други отъ съсѣднитѣ български села, та българитѣ сега достигатъ половината колкото турцитѣ въ Могила; отъ тѣзи подирнитѣ слѣдъ послѣдната руско-турска война се изселили петнайсетина кѫщи. Като ,ерлѝи' въ селото се знаятъ дѣдо Иванчови — двама братя, дѣдо Русеви — пакъ двама братя, дѣдо Петко, дѣдо Денчо и още нѣколцина; има четири кѫщи отъ Кусо̀вча, двѣ кѫщи отъ Новипазаръ, двѣ отъ Каспичанъ, двѣ отъ Енево, една отъ Кюлевча, и четири кѫщи отъ Войводакьой. Отъ турско врѣме въ Могила се помнятъ ужаснитѣ зулуми на нѣкой си Имамъ-ага, който ималъ надъ Могила на единъ връхъ (тепе), нареченъ ,Ельма', цѣлъ дворецъ — ,кона̀ци' отъ дѣланъ камъкъ; и сега още се виждатъ зидове отъ тия конаци. Този ,Имам-аа' ималъ ужъ 18 ,казака' съ себе си като стража, та за това турцитѣ му казвали ,гяур-имаму̀'. Той билъ по прѣди на Новипазаръ мюдюринъ, но тамъ не аресалъ и се прогласилъ за ,деребейлия'. Съ хитрость го прима-

мили въ Новипазаръ, гдѣто го заклалъ берберинътъ, който го бръсналъ. Отъ Шуменъ дошълъ ‚емиръ‘ та му занесълъ главата. — Отъ турцитѣ въ селото и околностьта много страдали българитѣ и въ Могила, та и сега се помнятъ много прѣдания, които разказваха и на мене. Само съ подкупи донѣйдѣ българинътъ успѣвалъ да си облекчи положението. Така напр. събирането на ‚харача‘ било строго: и за ‚четрѝйсет-дънешно‘ дѣте земали харачъ по 15 гроша. „Като вземе харачерино парите, ще даде една ‚кинѝшка‘, демекъ знае кой години си — разказваше дѣдо Иванчо — ама колко пѫти и голѐми мо̀мчефта се отървàваа: кат му дадѐш еднò гърнѐ мàсло, иннòто му око стàва слÿпо тугѝс“. Ушюрътъ (десетъкътъ) едно врѣме взимали на десеть едно, ала сетнѣ го направили на седемтѣхъ едно, и тогава вече било много мѫчно на българитѣ, защото и ‚турчàта‘ отъ селото и околностьта постоянно ги ограбвали и събличали. Затова и не си живували добрѣ съ турцитѣ съселяни, а и сега сѫ едни спрѣмо други твърдѣ наежени. У турцитѣ все още се подържа убѣждение, че тѣ ще си възвърнатъ царството; нѣкои вече взели да се отчайватъ и все мислятъ да се изселватъ. Изобщо такива били сега отношенията между българи и турци въ селото, че моя разказвачъ отъ своя страна се изрази: „в идѝн казàн да ни насекът месàта и да ги варѝт (= варятъ) — па не се смÿсват“.

И въ Могила нѣмали българитѣ черква. Нѣкаква черква отъ стари врѣмена ще да е имало въ Могила, защото на Костадиновъ день си правили ‚збор‘, както и сега, а то означавало, че нѣкогашната черква ‚на тòго дѐне‘ е била посветена‘: ‚дету е имало черква, там имало и зборъ‘. Черквата ще да е била ‚нѣйдѣ въ канарата‘. Съселянитѣ имъ турци не позволявали да си съзидатъ черква, както що не допуснали и въ Новипазаръ заправената

чѐрква ‚да я изгънатъ на горѣ', ами трѣбало да я направятъ ‚въ земѝта вкопàна'. На Каспичанъ си занасяли дѣцата да ги ‚пречѝстятъ'. За въ село, когато имало нужда, трѣбвало да калесатъ попа отъ Шуменъ или Новипазаръ, който не седѣлъ на едно мѣсто, ами обикалялъ по енорията си, единъ мѣсецъ напрѣдъ. То врѣме нѣмало: ‚ас тъс женѣ нещѣ', ами ако немòжеш живѣ съ жена си, ‚а ти ше са махнеш някъде, кѫдято вѝждат очѝ ти'. *У* турцитѣ било друго — турчинътъ взималъ по двѣ жени повече, за да му работятъ: ‚тѣ рàб'тят, тѣ носят — тòго хрàнят' и щомъ ѝ рече ‚нещѣ та', и тя завалията трѣба да бѣга отъ него. „Колко пъти такава напъдена кадъна, — казваше дѣдо Иванчо — ще дойде въз нас да плаче". Домашниятъ животъ у турцитѣ никакъ не билъ хубавъ.

Калу̑герица. Югозападно отъ Каспичанъ, по склоноветѣ на кюлевчанския ‚съртъ' по пѫтя за Кюлевча се намира малкото село ‚Калу̑гер'ца' (= Калугерица), населено съ 40-тина кѫщи български и около 25 кѫщи турски. Слѣдъ послѣдната освободителна война се изселили до 20 турски сѣмейства. Българското население въ Калугерица е старовремско, мѣстно. Пришелци отъ други села има само нѣколцина, и то отъ най-ново врѣме. Прѣдъ войната отъ 1828 год. въ Калугерица имало повече българи, но тогава селото се разбѣгало, тъй като тъкмо то заедно съ Кюлевча било изложено на ужаситѣ на войната. Калугерица тогава изгорѣла и всичко било въ селото съсипано. Старци още помнятъ, какъ сѫ страдали отъ гладъ и студъ, бѣгайки по горитѣ докато се свърши войната. Помнятъ, че бѣгали кѫдѣ Балкана и че минали Лудата Камчия. Прѣди туй и калугерчани пращали по единъ войникъ на Цариградъ, защото имало въ селото петь войнишки кѫщи. Помни се, че ‚уйнушкитѣ' ниви не плащали ‚юшуръ' и че селскиятъ ‚кяà' не можелъ да нареди на работа човѣкъ отъ войнишка

кѫща. Черква нѣмали въ селото, ала ‚зборъ‘ правили, именно св. Кирикъ ‚го чували‘; зборътъ ставалъ на ‚Благощеньѐ‘ (Благовѣщение). Никой не ядѣлъ риба тогава до него день, и тогава на збора се ядѣла риба, а ‚нинѣ ядът‘. Нѣйдѣ при ‚Чукурлу̀ко‘ имало ‚повалени камънье, длеги, длеги,‘ може тамъ да е имало нѣкое врѣме черква. Въ послѣдно врѣме зборътъ го обърнали отъ св. Кирикъ на ‚Киръ Методия‘. Измѣнили се и много обичаи и носията, именно вече не се туря на главата на булката ‚стефа̀н‘, женската риза не е вече изшита по огърляка и ржкавитѣ, както едно врѣме и т. н. Едно врѣме и ‚зѐтьовете‘ се забуляли, именно и момъкътъ, като ще тръгвалъ за булка, съ платно надкривалъ ‚главѣ си‘, и така забулени, булката и ‚зетьо̀‘, ше ги ‚вѣнчът‘ (вѣнчеятъ) и ‚ще игрът‘ (играятъ). „Булката със длѐга антерѝя и със чорапе ще жене, и когато я простѝ крѣстнико, тогѝс ше ѝ фърли. Сега вече това го нѣма“, каза баба Мариница, която разпитвахъ, и прибави: „не ни бѣше позна̀т, таквас носѝя то бѣше!“ А носията е била такава изобщо по Съртоветѣ: въ Кюлевецъ, Марковецъ и др.

И въ Калугерица дохождалъ до прѣди 30 години само сегизъ-тогизъ единъ гръкъ попъ отъ Нови-Пазаръ. Сетнѣ фанали единъ попъ на петь села и всѣка кѫща му давала ‚пу иннѣ кърнѣ‘ (една крина) жито.

Кюлѐвецъ или Кюлѐхце (тур. Кюлевча). Южно отъ Калугерица, почти на върха на Кюлевчанското плато̀ се намира съртското село Кюлѐвецъ или както още селянитѣ го наричатъ Кюлѐхце. То е повече извѣстно, особно отъ войната прѣзъ 1828 год. поради сражението, което стана при него, подъ име Кюлевча, както го произнасятъ турцитѣ, които и други нѣколко селски български названия, що окончаватъ на суф. -ецъ, произнасятъ съ суфиксъ -ча: напр. Марковча, Кусовча вмѣсто Ма̀рковецъ,

Кусовѐцъ (отъ Косовѐцъ). И въ Кюлевецъ покрай 240 български кѫщи имало на 1891 год. още 17 турски кѫщи. Българското население тукъ е староврѣмско и е било по-многобройно, ала то се разнесло именно слѣдъ 1828 год., когато селото било ‚до мръвка‘ изгорено. Тогава, па и по-прѣди, прѣзъ 1812 год. мнозина се изселили отъ Кюлевецъ въ руска Бесарабия, а има кюлевчани и по ромънска Добруджа и по Силистренско. Сега, гдѣто сѫ лозята до селото, има слѣди отъ стари разрутени кѫщи. Миналото на кюлевчани относително тѣхнитѣ тегла отъ турцитѣ, сетнѣ носията, говорътъ и обичаитѣ напълно се схождатъ съ всичко, що се каза откъмъ тая страна за жителитѣ на Каспичанъ, Могила и Калугерица.

Овчàрово (тур. Чобàнкьой), южно отъ Кюлевецъ, е сравнително ново село, заселено отъ кюлевчани; то има до 75 кѫщи само българи.

Косовѐцъ или Кусовѐцъ (тур. Кусòвча). Въ това съртеко село, населено съ сѫщитѣ староврѣмски българи (90 кѫщи), каквито сѫ и по другитѣ Съртове, сега нѣма турци, а че е имало едно врѣме турци тукъ, се вижда по слѣдитѣ отъ турски гробища на двѣ мѣста. Разказватъ, че турцитѣ се дигнали отъ Косовецъ, когато се прочулъ споменатиятъ вече ‚Имàмаа‘, който не е щадѣлъ ни християни, ни турци, та тѣзи послѣднитѣ отишли въ Марковецъ.

Мàрковецъ (тур. Маркòвча) е голѣмичко съртско село, въ което има доста турци (90 к. бълг. и 70 к. тур.). Марковецъ, като се намира пò навѫтрѣ на голѣмото плато, що се простира къмъ Провадия, е останало повече запазено отъ влиянието на градския животъ, и за това българитѣ тукъ се указватъ още по-консервативни, както въ спазване староврѣмската си носия, така и въ обичаитѣ, па и въ нѣкои особности на говора си. Така

тукъ вече женитѣ си завиватъ главата наоколо изцѣло, сир. забраждатъ се съ месалъ, тукъ се запазва още и черната дълга вълнена ,кичинка' — за която се говори по-горѣ. Както въ Марковецъ, се носятъ и говорятъ българитѣ по Сѫртоветѣ низъ Провадийско, които по-долу ще се споменатъ. Въ Марковецъ именно вече правилно се явява произнасяно *и* вмѣсто меко *ъ* подъ ударение, нпр. ас пуй (= азъ пож = пѣѭ), ас крещѝ, а въ 3. лице множ. ч. пуйт, крещѝт; така сѫщо: върви — вървѝт, гасѝ — гасѝт, гурѝ — гурѝт; казва се сѫществ. душѝ вмѣсто душà, земѝ вм. земѝ и пр. Тукъ сѫ се запазили и стари родителни форми отъ членната ф. м. р. ед. ч., нпр. попàтого, чилякатого; казватъ още кутрѝ мъш, кутрà жена, кутрò детè и пр.

Като е било селото на страна отъ главнитѣ пѫтища, не е страдало толкова въ турско врѣме отъ турцитѣ, особно съселянитѣ на марковчани турци си живували доста добрѣ съ тѣхъ. Единъ отъ най-старитѣ хора въ селото, Черньо Великовъ, дори ми се похвали, че „нито една пръчка“ не изѣлъ той отъ турцитѣ.

Костина Рѣка (тур. Кемикчѝ-дере), на югозападъ отъ Марковецъ, е малко село съ около 30-тина български кѫщи, заселени отъ Марковецъ.

По-горѣ видѣхме селата отъ Новопазарска околия, въ които има старо, мѣстно българско население. Сега ще се посочатъ селата отъ сѫщата околия съ *ново*, придошло *българско население*.

Имрихòръ (сѣверо-западно отъ Новипазаръ). Имрихоръ е старо българско село всрѣдъ делиорманскитѣ турски села, въ което послѣднитѣ останки отъ старорѣмското му население се изселили слѣдъ 1828 година въ Русия.

По казването на дѣдо Калчо Тончоолу отъ Войводакьой, за когото вече стана дума по-горѣ, въ Имрихоръ имало останали само 4—5 ерлийски сѣмейства, които говорѣли повече турски, та споредъ него и тѣ сж били сжщо такива българи гагаузи, каквито сж ония отъ Войводакьой. Когато слѣдъ войната отъ 1828 г. тракийци се връщали откъмъ Силистренско и Русия назадъ, минали нѣкои отъ Ямболско и Сливенско прѣзъ Имрихоръ и се настанили тамъ покрай нѣколцината ‚ерлии' българи, що сж били останали въ селото, и турцитѣ, които живѣли въ сжщото село. Дѣдитѣ на повечето отъ сегашнитѣ имрихорчани произхождатъ отъ с. Дермендере (Слив. околия) и други близки на това села. Отъ сжщото село Дермендере трѣба да произхождатъ и ония български емигранти въ Бесарабия, които сж основали въ Измаилския окржгъ между езерата Ялпухъ и Сафтиянъ селото Дермендере. У Скальковскій се казва за това подирното, че било основано прѣзъ 1830 год. „вышедшими изъ Румеліи Болгарами" и че брояло 80 бълг. сѣмейства съ 490 души. Баба Станчовица (сега въ Нови-пазаръ), родена въ Имрихоръ и оженена за дѣдо Станчо, бълг. гагаузинъ отъ Войводакьой, ми потвърди, че и нейнитѣ родители сж дошли отъ Сливенско. Доколко е могло старовр ѣмското, хърцойско българско население въ Имрихоръ да оцѣлѣе, заобиколено отъ свирѣпитѣ делиорманци прѣзъ ужаснитѣ врѣмена на по-миналия вѣкъ, особно къмъ края му, и да спази езика си, можемъ да си прѣдставимъ отъ плачевната картина, която покойния Р. И. Блъсковъ, единъ отъ най-добритѣ познавачи на тоя край отъ турско врѣме, ни рисува отъ Имрихоръ, гдѣто той се намѣрилъ на 1874 год., — ще рече подиръ танзимата и повторенитѣ правдини, дадени на българитѣ слѣдъ кримската война — при освещението на първата черква въ това село (вж. статията: „По нашитѣ църкви", въ

Приложение на Църковенъ Вѣстникъ, кн. I—II. стр. 151, 1901 год.). Тогава въ Имрихоръ, което на 1891 година е имало 105 български и само 22 турски кѫщи, населението било наполовина турско, и наоколо му обитавали въ страшния Делиорманъ въ разни селца тоже турци, отъ най-страшнитѣ разбойници, размѣсени съ омразнитѣ и грозни черкези. Блъсковъ заварилъ българитѣ тукъ, за които не казва, че сж прѣселенци отъ Тракия, но които сж наистина такива, въ ужасно беззащитно положение, уплашени и посърнали — живи да ги оплачешъ. Тѣ нѣмали църква. Съ голѣми усилия успѣли да си съградятъ една кѫща, която, на половина вкопана въ земята и оградена съ високи стѣни, за да не се вижда, съ турско благоволение смѣяла да се нарече ‚попска кѫща' (папазевй), а не ‚черква'. Самитѣ турци въ селото имали си джамия, но не позволявали да се издигне сѫщинска черква въ селото имъ. Освещението на черквата станало отъ единъ градски икономъ. Блъсковъ учуденъ забѣлѣжилъ, като минавалъ прѣзъ селото, до 17 запустѣли отъ пожаръ черни дворища. Единъ отъ селскитѣ старци му обяснилъ, че това го направили поразници турци отъ селото имъ и отъ околнитѣ села. Имрихоръ било едничко село съ българско население посрѣдъ голитѣ и гладни читаци, които считали Имрихоръ за свой ‚килеръ': „ще дойде въ село — разказвалъ старецътъ за турцитѣ — ще влѣзе въ която кѫща иска, като у дома си. Безъ да те пита, ще влѣзе самъ въ хамбаря, ще си напълни чувала съ жито, ще поиска и нѣколко гроша харачлъкъ, при това ще го нахранишъ и напоишъ и ще го изпратишъ пакъ съ добро. Иначе тежко ти и горко! Ние сме повечето овчари, а овцетѣ ни сж винаги на полето. Ще влѣзе срѣдъ стадото, ще си избере най-хубавата овца или агне и ще си го задигне. Една думица да каже овчарьтъ, ако главата му

се не търкулне на земята, то битъ и прѣбитъ трѣба да се домъкне въ село. Но тази година житото Господь го не даде, отъ лютата зима овцетѣ ни измрѣха. Захванахме да се поопираме, да не даваме, защото и за насъ нѣма. Но това ни излѣзе сто пѫти по-скѫпо. Не посрещне ли нѣкой съ добро турчина и да го изпроводи съ какво годѣ, ето че прѣзъ нощьта свѣтналъ плѣвникътъ му или кѫщата му. И съ направата сега на нашата нова църква ние като че ли грѣхъ направихме. И то да ми е направа, ами отъ пърти изградена[1]). Нашитѣ турци още по-злѣ се наостриха: за насъ пари нѣма, казватъ тѣ, а за църква имате". — Приведохъ това мѣсто отъ Блъскова, за да се обясни съ тая достовѣрна характеристика на живота, който сѫ прѣкарвали рѣдкитѣ български нови поселения по Делиормана дори слѣдъ половината на XIX. в., защо изобщо не е било възможно да се спази чисто българско население на сѣверъ отъ долината, прѣзъ която минава желѣзницата отъ Варна до Разградско, именно въ областьта, гдѣто захваща сѫщинскиятъ Делиорманъ, и защо и ония малки останки отъ старо християнско население въ тия мѣста откъмъ езикъ се явяватъ турци, именно гагаузитѣ, които нарекохме български гагаузи. Тъкмо такива сѫ християнитѣ староврѣмски жители и въ двѣтѣ близки села Войвода и Теке-Козлуджа.

Войвòда (тур. Войводàкьой), населено съ стари български гагаузи и нѣкои ново придошли българи (36 к.) и съ турци (104 к.).

Текè Кòзлуджа, населено съ 3—4 кѫщи стари бълг. гагаузи и нѣколко нови пришелци българи (11 к.) и турци (69 к.).

---

[1]) Тъй наречентѣ ‚попски кѫщи' каквато е била и черквата въ Имрихоръ, трѣбало да иматъ вѫтрѣ съзидано огнище, като въ всѣка кѫща, и да стърчи надъ покрива коминъ.

Стàновецъ (тур. Юруклеръ). Въ това селò живѣятъ българи ‚хърцои‘ (36 к.), прѣселени тукъ слѣдъ войната отъ 1828 год. отъ Разградско, а именно отъ старовремското българско село Хърсово (Еманлар. ок., вж. по-долу за Хърсово).

Сенебѝръ. Тукъ покрай турското население, което образува множинство (122 к.), има до 36 кѫщи български, заселени слѣдъ послѣдната освободителна война отъ Разградско, а именно отъ Кабаколакъ, Арнауткьой и Хърсовò.

Тавшàнъ-Кòзлуджа, юго-източно отъ Новипазаръ, населена съ около 25 к. българи, придошли отъ околнитѣ села, и съ 110 к. турци.

Чанакчѝе, сѣверно отъ Новипазаръ, бивше турско село, сега заселено съ българи отъ Лозенградско (Кърклисийско, Одрински вилаетъ). Тѣ сж били до освобождението на България настанени въ съсѣднитѣ села Кързълджиларъ и Караманлѝ (Провадийска окол.), кѫдѣто дошли слѣдъ Одринския миръ, като били тръгнали да се изселятъ въ Русия. Отъ тѣхъ и сега още има останали и въ двѣтѣ казани села (вж. по-долу).

Джѝвелъ. Българитѣ тукъ сж сѫщо тъй новозаселени слѣдъ послѣдната освободителна война одринци, както и въ Чанакчие. Тия одринци сж черни малко въ лицето, та околнитѣ българи ги казватъ ‚цигани‘. На 1891 год. е имало 74 к. българи и 24 к. турци.

Сакàртепе, населено съ 50-тина кѫщи новозаселени ‚одринци‘ отъ Лозенградско.

Яйлà. Тукъ има сега малоазийски или ‚анадолски‘ българи, прѣселени слѣдъ освободителната война именно отъ 1883 год. насамъ изъ селата Гьобелъ и Мандъръ (Брусенски окрѫгъ, въ Мала Азия); отъ тѣхъ има нѣколко кѫщи настанени и въ близкото до Яйла село Елес-Факѝ (Провад. ок.). Има ги още и въ селата

Акчаеръ и Александрово (Свищ. ок.), въ Куруджаеренъ, Реджебъ-Махле, Арапларъ и Караагачъ (Провад. ок.), въ Козлуджа (Варнен. ок.), въ Бѣлбрѣгъ и Янково (Прѣславска ок.). Българитѣ въ Яйла произхождатъ отъ Чирпанско. Първитѣ прѣселенци отъ тукъ въ Мала Азия се падатъ къмъ края на по-миналия вѣкъ — въ разгара на кърджалийскитѣ зулуми, а сетнѣ, прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ постепенно прииждали тамъ нови прѣселенци отъ Чирпанско и други области на Тракия, па дори и отъ срѣдногорскитѣ мѣста, като отъ Коприщица. Въ Мала Азия има и едно много по-старо българско поселение въ Къздервентъ (между Бруса и Никея), за което още не се знаятъ подробности (вж. повече въ моята статия ‚Прѣселването на малоазийските българи въ Княжеството', печ. въ Български Прегледъ, год. V. кн. VII. 94—102, и В. Кънчевъ, ‚Изъ Мала Азия', въ Б. Прегледъ г. V. кн. VIII. 52—102). — На 1891 год. въ Яйла е имало 49 бълг. кѫщи и 44 турски.

Всички други села въ Новопазарска околия сѫ турски, въ които тукъ-тамѣ се намира и по нѣкоя българска кѫща, заселена въ послѣдно врѣме.

Провадийска околия.

(По-прѣди Провадийска околия и Новоселска).

Въ Провадийската околия, къмъ която отнасямъ и бившата Новоселска околия, както е означена на картата на Данова, се намиратъ останалитѣ съртски български села, часть отъ които се спомена по-горѣ между селата отъ Новопазарска околия.

Р à в н а е чисто българско село (75 к.) съ старо население, което по говоръ и носия се схожда съ другитѣ съртски села. Въ говора има единъ архаизъмъ, който не е спазенъ у другитѣ съртски села освѣнъ въ Кривна

и въ онѣзи, които сѫ заселени отъ Равна, а именно че се произнася тъ вм. стб. ты (2 л. лично мѣстоим. ед. ч.), сетнѣ нъй ивъй (= ние стб. ны, вие, стб. вы). Сега въ Равна нѣма турци, а не е имало и въ минали врѣмена. Баба Рада, една отъ най-старитѣ жени, която помни събития отъ цѣлото почти минало столѣтие, ми казваше, че у тѣхъ никой пѫть ‚турча̀' не е имало. На 1810 год. селото изгорѣло. Тогава равненци се изселили въ Русия — пѫтували ‚прѣзъ Дунаво една нъщ и един ден пу вудѣтъ'. Ала наскоро мнозина се върнали назадъ и нѣкое врѣме седѣли около Бабадагъ въ Добруджа, въ с. Чирна. Нѣкои отъ тукъ минали въ Силистренско и само 6—7 кѫщи се завърнали въ селото си, гдѣто се прибрали и нѣкои отъ пръснатитѣ наоколо негови жители, които не ходили въ Русия. Баба Рада казваше, че сега имали роднини и въ Тулча и въ Калипѐтре (Калипетрово, до Силистра).

Прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ нѣмало не само въ Равна но никдѣ наоколо черква. Помнятъ се нѣкои ‚ужъ' попове, които ‚държели' селото (въ Равна се казва ‚дършам' = държа). Такъвъ билъ напр. нѣкой си попъ Димо, а пъкъ у дѣдови Димови имало една одая, и тамъ попъ Димо кръщалъ. Той билъ попъ и на всички околни български села[1]).

Черковна (84 к. б.). И въ Черковна, както и въ Равна, не е имало турци. Слѣдъ Одринския миръ много сѣмейства отъ Черковна потеглили за Русия; часть отъ тѣзи се върнала въ Силистренско, гдѣто ги има и сега. Отъ Черковна се изселили много сѣмейства и въ ближнитѣ села: Нѣгуша (Невша), Аязма, Мура̀цово (= Мурад-Софу) и др.

[1]) За тоя попъ Димо се споменува и въ Автобиографията на Р. И. Блъсковъ, Мин. Сб. XVIII. 550 (вж. и по-долу с. 97. Забѣл.).

И Черковна е било войнишко село. Споредъ селското прѣдание тамъ, гдѣто е сега Черковна, било ужъ турско село, а Черковна се е намирала по-долу, ‚въ бо̀азо‘. Ужъ отъ ‚зѣмье‘ (змии) и отъ ‚мра̀вье‘ не могли да изтраятъ хората тамъ въ ‚боазо‘, та се прѣмѣстило селото горѣ на ‚сърто‘, слѣдъ като се ‚махнали‘ турцитѣ. И въ Черковна, както и по всичкитѣ околни села прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ, дълго се осѣщали слѣдствията на делибашийскитѣ врѣмена. Още живѣятъ стари хора, които ги помнятъ. Бабичката на дѣдо Вълчо Дерелията, у когото бѣхъ на гости, си спомняше за делибашиитѣ и еничаритѣ: „е то̀лкозъ висо̀ки калпа̀ки но̀сяха: то дльѐго чи го̀рѣ широ̀ко, пак до̀лѣ тама̀н за главѣ му; . . . като задрънка тумбелдѐкьо — ‚гьетър ба̀бо чабу̀к льап!‘ . по четрийсе яйца̀ съм чу̀пила на едѝн път на башѝбозукьите“. Ала къмъ края на първата половина на миналиия вѣкъ слѣдъ танзимата животътъ станалъ по Съртоветѣ, особно въ тия български села, гдѣто, както въ Черковна, е нѣмало турци, по-сносенъ, и затова въ Черковна успѣли сравнително рано да си съзидатъ една черквица и да устроятъ училище. Селянитѣ сега помнятъ, че тѣхната черква е правена прѣди ‚Марковската‘ (въ селото Марковецъ) и че ‚ут свѐчера в събута срещу̀ недѐля‘ все я правили. Отъ ‚Автобиографията‘ на Р. И. Блъсковъ (Мсб. XVIII. 551) сега се вижда, че то е станало на 1841 год. Тукъ се описва и какви сѫ били единственитѣ тогава двѣ черквици, които сѫществували въ Провадийско[1]). Споредъ Блъскова тогава Черковна брояла само 40 кѫщи.

[1]) Ето що казва Блъсковъ по тоя поводъ: „Едно нѣщо само забѣлѣзахъ, което за тогавашнитѣ врѣмена надали е било чудно и странно, но то би-ще чудно за бѫдещитѣ врѣмена. Като вземемъ едно пространство на̀кръстъ отъ селото Гебедже, малко далечъ отъ градъ Варна, до с. Кюлевча, 3 часа далечъ на изтокъ отъ Шуменъ, сетнѣ на сѣверъ до с. Къзълджиларъ, което е до политѣ на гората Дели-Орманъ, па до селото

Крѝвна. Въ това съртско село, което се намира на платото (‚сърта‘) надъ сама Провадия, до послѣдната освободителна война е имало 13 турски кжщи, а на 1891 г. числото имъ спаднало на 8, докато българскитѣ сж били 93.[1]) Въ кривненското нарѣчие има една особность: кривненчанина лесно ще познаешъ, понеже той за множествено число у глаголитѣ употрѣбява окончание *-ма,* напр. плетѐма, вървя̀фма, плѐтуфма, ȍдифма, я̏дуфма, пѝфма; нъй са смя̀ма (= ние се смѣемъ) и пр. Освѣнъ това въ Кривна сжществителнитѣ отъ женски родъ ед. ч. окончаватъ на чисто *ȁ*, напр. удȁта, душȁта, а не на *-ѣ*, както по другитѣ села. Кривна е било голѣмо старобългарско село, ала населението му намалѣло слѣдъ 1810 година, когато много сѣмейства се изселили въ

Еникьой, на югъ, допрѣно до рѣката Камчия, отвждъ която се издига Стара-планина, това пространство е населено съ 35 повечето чисто български села. И въ всичкитѣ тия села ние намѣрихме само 3 черкви, а именно въ с. Девня, Кривня и Черковна и то, догдѣто не влѣзешъ въ селото и догдѣто не чуешъ дървеното клепало, не можешъ позна, че има въ това село черква. Отвънъ гледашъ една ограда отъ здравъ, стегнато изграденъ, подпрѣнъ съ сгжстени подпори плетъ, много по-високъ отколкото обикновенитѣ селски плетища, горѣ полѣсенъ и затърненъ съ такъвъ дебелъ пластъ тръне, на такава височина, щото човѣкъ мжчно се наема да го прѣскочи. Не можешъ рѐ, че въ срѣдъ тая висока ограда има нѣщо здание. Въ едно затънтено мѣсто е вратнята на тая ограда. Вжтрѣ въ самата срѣда сениши едно малко продълговато здание, наполовинъ вкопано въ земята, а наполовинъ прѣхлупено съ дълга стрѣха, която малко остава да опре о земята. Това е селската черквица. Тя се отличава по камъчения си зидъ, по керемидения покривъ, по бѣлосанитѣ отвънъ стѣни, по които се чернѣятъ четвержгълни прозорчета, прѣпрѣчени съ гжста нȁкрѣстъ желѣзна рѣшетка. . . . За всичкитѣ тия 35 села имаше само двама свещеници българи, единиятъ попъ Димо, седалището му село Косовча, вториятъ попъ Петко — въ Девня. Всѣки отъ тѣхъ си имаше своитѣ села, които посѣщаваше, кога какъ можеше. Ни въ едно село нѣмаше училище — школа, или такова нѣщо като килия“.

[1]) У Дринова (Историческо освѣтление и пр. сПСп. VII. 19) се казва, че Кривня е било чисто турско село до освобождението. Това невѣрно свѣдение е черпано изъ „Матеріалы для изученій Болгаріи, напечатаны по повеленію Его Императорскаго Височества Главнокомандующаго дѣйствующаго армію. Букорещъ, 1877. вип. IV. 62.“

Русия. Отъ тия изселенци има останали по Добруджата и Силистренско.

На 1832 година въ Кривна се настанили гърци емигранти, които се били задигнали слѣдъ войната отъ 1828 година отъ село Голѣмъ Баялъкъ въ Одринско, за да се прѣселятъ въ Русия, но сетнѣ се върнали отъ тамъ, види се, безъ да сѫ минали Дунава, и на връщане врѣменно заседнали въ Кривна, та сетнѣ повечето отъ тѣхъ си отишли въ Тракия, а една малка часть, десетина кѫщи, останали за винаги въ Кривна. Тѣ сѫ сега съвършено побългарени, ала още се знае, кои сѣмейства произхождатъ отъ пришелцитѣ гърци. Най-старата жена въ Кривна, баба Калѝца (на 95 години, вече слѣпа отъ старость), една отъ най-развититѣ и най-даровити жени, които срещнахъ между народа, казваше ми за тѣхъ между друго: „гръцки хортуваха, ама българи бяа; те много бяа, ама на вилаѐто си утѝдоа, е на къмъ Ямболъ, на къмъ Карнобатъ“. Тѣ сами казвали: „българи сме, ама гръцки хортуваме;“ — „българското подържаа сетнѣ“ — прибави баба Калица.

Кривненскитѣ гърци ще да сѫ отъ сѫщитѣ одрински гърци, каквито сѫ и тѣзи въ с. Карахюсеинъ, сѣвероизточно отъ Девня (Варнен. ок.), заседнали тукъ прѣзъ 1829 год.

Кривна като старо българско село се посочва у Джорджича (ор. с., вж. и у Дринова, Историч. Освѣтл. 19).

Нѐново. И Неново се споменува у Джорджича (‚Nenow‘) като чисто българско село, каквото е и днесъ (48 к.). Говорътъ и носията сѫ както и по другитѣ съртски села, а въ подробности еднакви съ говора и носията на близкото село Косовѐцъ (Косовча). Неново едно врѣме е било ‚по-надолу‘, че се прѣмѣстило по-настрана отъ ‚джадето‘.

Аязма. Прѣди освобождението Аязма е било чисто турско село, сетнѣ се заселили тукъ десетина български кѫщи отъ с. Черковна. На 1891 г. имало 9 български и 38 турски кѫщи. Слѣдъ 1891 г. придошли още български сѣмейства отъ Кривна и Ченге, така че сега българскитѣ сѣмейства сѫ още толкова.

Мурàцово (тур. Мурàд-софу̀). Аязмата и Мурацово сѫ едно до друго и ‚саде една турска гробища ги дели‘. И Мурацово е било до освобождението повечето турско село, а сега останало тукъ само едно турско сѣмейство, докато на 1891 год. е имало още 18 турски кѫщи покрай 47 български. Българското население тукъ произхожда отъ прѣселенци, и то отъ старопланинското село Ченге, дошли въ Мурацово прѣди 50-тина години, и сетнѣ малко отъ съртското село Черковна, до 4—5 сѣмейства. Въ послѣдно врѣме сѫ придошли още нѣколко сѣмейства отъ Съртоветѣ.

Нягуша или Нявша (тур. Невшà). Нягуша е старо българско село (у Джорджича ‚Gnauscia‘). По мѣстното прѣдание Нѣгуша и съсѣдното турско село Бейлѝ едно врѣме били най-голѣмитѣ български села въ Провадийско, ала се разселили въ началото на миналия вѣкъ. Отъ Нѣгуша сега има много прѣселенци въ Бесарабия. Отъ староврѣмското българско население, еднакво по всичко съ българското население по Съртоветѣ, останали до послѣдната освободителна война много малко, именно само 18 кѫщи, споредъ както ми твърдѣха селяни въ самото село, покрай 130 турски кѫщи. Споредъ това не е вѣрно, че ‚Нявша‘ било прѣди войната чисто турско село съ 170 кѫщи, както се казва у Дринова пакъ възъ основа на „Матеріалы и пр.“ IV. 62. Слѣдъ послѣдната война българското население се умножило,

като приижждали постепенно български сѣмейства отъ близкитѣ Съртове, именно отъ Равна, Косовецъ, Марковецъ, Неново, сир. все ,хърцои', па и отъ близкото село Вѣнчанъ, гдѣто живѣятъ прѣселенци тракийци, така че на 1891 г. имало 75 кжщи български и 75 турски.

Бейлй. Това село, както се каза, било едно врѣме българско, сетнѣ станало турско, а сега пакъ се заселватъ въ него българи ,хърцои' отъ околностьта — отъ Равна, Кривна,Derекьой, и др. На 1891 г. е имало въ Бейлй 25 к. български и 37 к. турски

Пѐтрова Ря̀ка (тур. Дерѐкьой). Това село е населено съ старовр ѣмско, хърцо̀йско българско население (73 к. бълг., 5 к. т.). У Иречека (Cesty 627, Бълг. прѣв. 853) се казва, че въ Петрова Ря̀ка (У Иречека е казано: ,Петрина рѣка'), както дѣйствително и сега още се нарича селото отъ мѣстнитѣ и околнитѣ българи, живѣли по-прѣди християнски албанци (,арбанаси'), които се изселили въ Бесарабия. Азъ не можахъ нищо по-подробно да узная за тия бивши албанци въ Петрова ряка, а колкото се отнася до българското население тукъ, то е безъ съмнѣние старовр ѣмско, съгласно и съ мнѣнието на всички околни български села, които считатъ Дерекьой или Петрова Ряка за едно отъ най старитѣ тукъ български поселения.

Кередй (тур. Каръ-ягдъ) е старо село съ българско население, каквото е и по Съртоветѣ. Имало е и турци. На 1891 год. били 62 кжщи български и 28 турски, ала сега вече турцитѣ сж се издигали. Тукъ има и малко тракийци българи, настанени слѣдъ 1828 год.

Кара̀кьосѐ, бивше чисто турско село, въ което слѣдъ послѣдната война се заселили и българи отъ Съртоветѣ, отъ Кередй и др. На 1891 год. е имало 16 к. българи и 68 к. турци.

Кьопеклй, населено съ старо, хърцойско население, каквото е и по Съртоветѣ, и съ турци (69 к. бълг. и 40 к. т.).

Асъл-бейлй. Българското население тукъ е хърцойско, заселено отъ старо врѣме; има и турци (105 к. бълг. и 80 к. тур.).

Фетйкьой. Тукъ повече има турци (74 к. турски и 32 к. бълг.), а българското население е смѣсено — хърцойско и балканджийско; послѣдното произхожда наймного отъ Ченге.

Комàрево. Покрай турцитѣ (52 к.) тукъ има стари български ‚хърцòи‘; към туй староврѣмско българско население слѣдъ послѣдната война, именно още прѣзъ 1879 г. придошли нови прѣселенци отъ Балкана, именно отъ Ченге (на 1891 г. имало 70 бълг. кѫщи).

Нòво Село. Въпрѣки името си това голѣмо село, до скоро центъръ на бившата ‚Новоселска околия‘, е старо село; то се споменува у Джорджича (‚Novoselo‘) като чисто българско село, ала, види се слѣдъ 16 вѣкъ, и тукъ е билъ усиленъ турскиятъ елементъ, особно слѣдъ като въ началото на миналия вѣкъ отъ тукъ значителна часть българи се изселили въ Русия. Слѣдъ 1829 г. тукъ се намножилъ българскиятъ елементъ, който до тогава е билъ хърцойски, какъвто е изобщо по Провадийско, съ нови пришелци — балканджии, между които главно тукъ прѣобладаватъ ченгенци. Подиръ послѣдната война въ Ново Село се заселили и разни други българи отъ близкитѣ села. На 1891 г. е имало тукъ 240 к. бълъг. и 60 к. тур.

Въ изброенитѣ до тукъ села българското население се указва староврѣмско и все ‚хърцойско‘, съ малки изклю-

чения, гдѣто има и балканджии, и то пакъ отъ близкото старо бълг. село Ченге (Овчага). Въ другитѣ села, които ще се изброятъ по-долу, съ изключение на тия, гдѣто има български гагаузи, българското население вече се указва ‚нехърцойско', а новопрѣселено, и то прѣдимно отъ Тракия и по-рѣдко отъ Балкана. Селата отъ Провадийска и бивша Новоселска околия, които никакъ не сѫ споменати тукъ, сѫ турски; рѣдко въ тѣхъ има и по нѣколко български кѫщи, заселени най-вече слѣдъ освобождението.

Аврѐнъ. На една височина, отъ която се отваря прѣкрасна гледка надъ Провадийската долина и езерето при Синделъ, се намира голѣмото село Авренъ, въ което покрай 208 бълг. кѫщи на 1891 г. е имало и 52 турски. Сегашното българско население въ Авренъ е ново, то е дошло тукъ ‚прѣди 70 години', сир. слѣдъ войната отъ 1828 година, и то отъ извѣстнитѣ двѣ балкански села Еркѐчъ и Гулѝца, за които стана дума по-горѣ. Прѣди това Авренъ е било населено отъ стари българи, ‚хърцой', каквито сѫ споменатитѣ вече старо-врѣмски българи по Провадийско. Тия българи се изселили отъ Авренъ, понеже селото прѣзъ войната горѣло и твърдѣ пострадало, особно отъ мѣстнитѣ турци въ селото. Изселенцитѣ отишли кѫдѣ Кайнарджа и тамъ нѣкое врѣме седѣли, а отъ тамъ се пръснали заедно съ прѣселенческия порой, който идѣлъ отъ южна България, повече накъмъ Добруджа, отъ гдѣто ще да сѫ минали нѣкои и въ Русия. Когато дошли сегашнитѣ жители на Авренъ, еркечани и гуличани, заварили отъ старитѣ му жители само 2—3 кѫщи, именно нѣкой си Дѣдо Сѫби и Дѣдо Костадинъ; синъ му на послѣдния, дѣдо Роя, и сега още е живъ, 80-годишенъ старецъ. Турци имало въ Авренъ отъ старо врѣме, само че и тѣ сѫ били малко на брой, 7—8 кѫщи, когато сегашнитѣ авренчани дошли въ запустѣлото тогава

село; сетнѣ постепенно турцитѣ се умножавали. Забѣлѣжително е, че около Авренъ всичкитѣ мѣстности иматъ български названия, че турцитѣ тия български названия употрѣбявали и че отъ тѣзи подирнитѣ сегашнитѣ авренчани ги научили, напр. ‚Заминéк‘, (една мѣстность, гдѣто има и турски и български ниви), Дóйку-дересѝ‘, ‚Кòстови нѝви‘, ‚Бòбата‘, ‚Драгѐла‘, ‚Бỳчето‘, ‚Манòлева чушмà‘ и пр.

Сегашнитѣ авренчани, които до три четвърти сѫ отъ Еркечъ и една четвърть отъ Гулица, по казването на баба Стояна, която разпитвахъ за миналото имъ, прѣди да дойдатъ въ Авренъ, много се скитали и страдали, докато да се настанятъ най-сетнѣ въ Авренъ. Все ‚на колѝ‘ живѣли. Като тръгнали отъ Еркечъ, нѣкое врѣме се спрѣли по Камчийскитѣ села: „по Бѝла Рѝка хòдихме; на Чифлѝкя двѣ недѣли седя̀хме — на Долния Чифликъ (вж. по-долу), сетне минахме Камчията и вървя̀хме на къдѐ Дунава. На Тулча минавахме ‚на касабъ‘; пердѝ (= чифликъ) било тамъ, живя̀хме на Карàмарѝновите пердѝ. Катъ са вàрнахме, въс Пазарджѝк (Добричъ) седя̀хме и на Кỳмлуджа четѝри гòдин; слѣдъ това дòдухме пак на Солуджàлъ (южно отъ Авренъ), че найсетнѣ тук. Имаше и ут Русѝя вàрнати — дядо Вàлчу той доде пак; то коджà стàнълу гóдини“. Изобщо сегашнитѣ авренчани не се заселили изведнажъ въ Авренъ, а на нѣколко пѫти, понеже били пръснати на разни страни и търсили мѣсто, гдѣ да се установятъ, и щомъ една часть отъ тѣхъ първа заседнала въ Авренъ, и други отъ тѣхнитѣ, като сѫ узнали за селото, побързали като тѣхни съселяни по-скоро да завзематъ напустнатитѣ удобни мѣста. Че тогава множество гуличани минали и въ Русия, доказва селото ‚Гулица‘ въ Бесарабия, което у Скальковскій (ор. с. 84) е написано ‚Голица‘ и което споредъ сѫщия авторъ е „основано отъ българи, дошли въ Русия на

1830 г.“. Това село имало на 1848 год. 97 кѫщи съ 553 души жители.

Солуджàла (42 к. б. и 38 к. т.) — заселено е отъ еркечани слѣдъ 1828 год.

Сарадѣръ (48 к. б. и 95 к. т.). Тукъ сѫ заселени еркечани и гуличани отъ Авренъ и габровци; има и нѣколко прѣселенци отъ Айтоско.

Казàкдерè (52 к. б.). То е бивше черкезко село, сега заселено съ българи отъ Малко Търновско, именно отъ с. Василикосъ; има и прѣселенци отъ Трѣвненско.

Дèвня. Споменува се у Джорджича (‚Dovino‘) като чисто българско село, каквото е и сега (203 бълг. кѫщи). Старото име на селото споредъ казването на старитѣ жители отъ околнитѣ села е било Дèвино, а това се схожда съ формата ‚Dovino‘ у Джорджича. Споредъ българския католишки епископъ Богданъ (1640 г.) съ името ‚Девина‘ се означавала рѣката, която извира отъ Девненскитѣ езера, по която имало до 25 воденици, всички въ турски рѫцѣ (вж. Fermendžin, Acta Bulgariae ecclesiastica, 77., вж. и Иречекъ, Cesty 627). Сегашнитѣ жители на Девня не сѫ староврѣмски: тѣ сѫ нови прѣселенци, и то главно отъ Сливненско и Ямболско, дошли тукъ на 1833 година. Сегашнитѣ девняни произхождатъ, по казването на нѣкои, отъ едно село Башкьой; може би отъ сѫщото мѣсто да сѫ и ония тракийци емигранти въ Добруджа около Бабадагъ, които сѫ основали тамъ селото Башкьой, чието нарѣчие напълно се схождало съ нарѣчието на девненци. Прѣди да дойдатъ тракийцитѣ Девня била запустѣла, старитѣ жители били изселени и въ Девня били настанени само нѣкои балканджии, ужъ отъ Трѣвна. Казватъ, че имало тогава въ Девня и нѣколко сѣмейства, останали отъ старовремскитѣ жители, които ще да сѫ били безъ съмнѣние по говоръ и носия досущъ такива хърцои, как-

вито сѫ оцѣлѣлитѣ и досега стари българи по Провадийско. Въ Девня е имало и нѣкакви албанци (арнаути) както и въ съсѣднитѣ села Дерѣкьой, Добрина и Ески Арнаутларъ, но и тѣ се прѣселили заедно съ българитѣ въ Русия (вж. и въ моята статия: ‚Арнаутитѣ въ Силистренско и пр.‘ въ Пер. спис. LXI), гдѣто тѣхни потомци сега има въ селата Волконещъ и Каракуртъ до Болградъ.

Както се спомена по-горѣ, възъ основа на автобиографията на Р. И. Блъскова, въ Девня имало черква прѣзъ 1841 год., единствена покрай други двѣ черкви въ цѣло Провадийско — именно въ Черковна и Кривна. Споредъ Иречека (Cesty 628) девнянци имали и училище прѣди педесетина години.

Добрѝна или Джиздàркьой, срещу Провадия, на височината откъмъ сѣвероизтокъ. То е старо, чисто българско село (74 к.; у Джорджича: ‚Dobrina‘). Старото население на два пѫти се е изселвало — въ началото на миналия вѣкъ, и ‚много по-рано‘. По казването на селянетѣ отъ срещнитѣ Съртове и въ Добрина е имало староврѣмски българи ‚хърцои‘, които се изселили по-отдавна, види се около 1810, ако не и въ края на миналия вѣкъ, когато ще да сѫ дошли на тѣхно мѣсто ‚арнаутитѣ‘ (албанци), които сѫ били християни, каквито сѫ били и въ Девня и Дерекьой. Двѣ стари черкви още показватъ, че селото е старинско (вж. по подробно за тѣхъ у Иречека, Cesty 632). Слѣдъ войната отъ 1828 год., когато се прѣселили и арнаутитѣ въ Бесарабия, въ Добрина се настанили тракийски българи отъ Старо-Загорско и Лозенградско (Кърклисийско) и мнозина гагаузи отъ Провадия; имало и нѣколко ‚ерлии‘ българи, които останали въ селото.

Вѣнчàнъ, до желѣзопѫтната линия, сѣверозап. отъ Провадия (51 к.), чисто българско село, населено сега отъ

тракийци, дошли тукъ слѣдъ Одринския миръ най-вече откъмъ с. Гердеме (Каваклийско). Старото хърцойско население се изселило въ Русия.

Инджѐкьой, на изтокъ отъ Вѣнчанъ (48 к.), чисто българско село, населено слѣдъ като старитѣ му жители хърцои се издигали за въ Русия, въ сѫщото врѣме, когато е било заселено и Вѣнчанъ, и то отъ сѫщитѣ тракийци откѫдѣ Гердеме.

Мостъ (тур. Кюприкьой). Това старо село (у Джорджича ,Mos'), което се намира до самата Камчия, и то южно отъ нея и югоизточно отъ Провадия, и което днесъ се нарича освѣнъ съ турското име Кюприкьой (българитѣ го произнасятъ ,Кюприкюв') и съ старото си българско име ,Мостъ', сега се казва още и съ едно трето име Подъ, защото още прѣди послѣдната война тамъ вече нѣмало стария мостъ, а се минавало прѣзъ Камчията съ ,подъ', отъ което останало такова име и на самото село. Отъ ,ерлиитѣ' въ туй село има малко останки, а всички други отъ българскитѣ жители сѫ пришелци балканджии, и то отъ Трѣвненско, отъ Габровско и др., доселени тукъ слѣдъ кримската война. Въ това село е имало много турци, а и на 1891 год. още турцитѣ сѫ двойно повече отъ българитѣ (72 к. българи и 183 к. турци).

Султанларъ (българитѣ произнасятъ: Султанларе). Намира се сѣверно отъ Моста, близу до желѣзницата. Покрай турското население (46 к.) тукъ има останки отъ български гагаузи (вж. по-горѣ), има прѣселенци хърцои около 4—5 кѫщи, и то отъ близкото село Синделъ, и още балканджии отъ Ченге, дошли прѣди 70 години, така че на 1891 г. имало тукъ 86 к. българи. За синделчани се знаятъ въ Султанларъ Дѣдо Цоню, Петъръ Василоглу и др.

Синдѐлъ, сѣвероизточно отъ Султанларъ, до желѣзнопѫтна станция съ сѫщото име. Едно врѣме Синделъ било старо, чисто българско село, населено съ хърцои, ала понеже се падало на пѫтя (‚джадѐ'), то не можало да оцѣлѣе и жителитѣ му се разбѣгали. Сега то е населено съ разни пришелци: именно има до 25 сѣмейства ямболци, дошли отъ близкото село Тестеджи, заселено съ ямболци слѣдъ 1828 год.; 6 сѣм. ‚ерлии' отъ Султанларъ; 2 сѣм. отъ Елена; 4 сѣм. отъ Бунаръ Хисаръ (Одрински вилаетъ), и 2 сѣм. отъ Ченге. На 1891 год. имало още и 24 к. турци.

Карàа(га)чъ-Софулàръ (сега го наричатъ още и Синдел-Карàачъ) е населено съ турци (86 кѫщи), ала има тукъ сега и 7 кѫщи анадолски българи отъ селото Гьобелъ (Брусенско), каквито сѫ и анадолскитѣ българи въ село Йила, слѣдовно по произходъ нѣкогашни жители отъ Чирпанско (вж. по-подробно за анадолскитѣ българи въ Караагачъ въ цитуваната ми по-горѣ статия „Прѣселването на малоазийскитѣ българи въ Княжеството“ въ Б. Прегл. V, кн. VII).

Копусчѝ (49 к. б. и 41 к. т.). Българитѣ тукъ сѫ нови пришелци отъ селото Авренъ, слѣдовно по произходъ сѫ балканджии отъ селата Еркечъ и Гулица.

Тестеджѝ, населено съ българи отъ Сливенско слѣдъ войната отъ 1828 год. Покрай 126 кѫщи българи на 1891 г. е имало още и 7 кѫщи турски.

Манастѝръ. Това село, нѣкогажъ било чисто българско (споменува се като такова у Джорджича: ‚Monastrerazzi') и се казвало ‚Монастирица'. Старото българско население на това село изчезнало или се прѣселило, а прѣди послѣдната война то е било турско, слѣдъ войната обаче тукъ се настанили и българи отъ Девня и отъ Одринско (на 1891 г. имало 65 к. бълг. и 32 к. турски).

Нова Шйпка. Прѣди послѣдната освободителна война близу до сегашното село Нова Шипка имало село по име ‚Кѐсаръ‘, населено съ турци и черкези; черкезитѣ се издигали и слѣдъ войната мѣрата на черкезитѣ била подарена на нови български прѣселенци, дошли тукъ на 1879 г. отъ с. Шипка (Казанлѫшка околия); тѣзи нарекли селото Кесаръ съ име „Нова-Шипка.“ Тукъ има и по 2—3 сѣмейства, дошли отъ Султанларъ и отъ Шереметъ. На 1891 год. имало 33 к. бълг. и 25 к. турски.

Шеремѐтъ. Тукъ живѣятъ прѣселенци българи отъ Одринско, дошли слѣдъ 1828 г. (56 к. б. и 4 к. т.).

Горни Чифлйкъ, югоизточно отъ Мостъ (Кюприкьой). Тукъ имало освѣнъ турци, които и сега образуватъ мнозинство (на 1891 год. били 90 к. т.), до послѣдната война около 20 кѫщи старо население, а слѣдъ войната надошли и разни нови поселенци, между които има дори и отъ с. Ситово (Чепеларска околия, въ Родопитѣ). Български кѫщи на 1891 г. имало 70.

Чайлъкъ, сѣвероизточно отъ Ново Село, е заселено съ нови пришелци, българи отъ Одринско и нѣколко отъ Македония (19 к. б. и 58 к т.).

Кадъкьой (сѣвероизточно отъ Чайлъкъ). Тукъ има български гагаузи и турци (68 к. гаг. и 141 к. т.).

Балдъркьой (южно отъ Провадия), бивше чисто турско село, въ което слѣдъ послѣдната война, именно на 1879 г., се заселили около 20 сѣмейства отъ Ченге. (На 1891 г. имало 20 к. българи и 32 к. турци).

Чалъ-махлѐ (близу до Нова Шипка, на Камчията). По-прѣди било чисто турско село, а слѣдъ освобождението на България тукъ се настанили много българи отъ околнитѣ села, най-много отъ с. Тестеджи, което, както се каза, отъ 1828 год. е заселено съ тракийци отъ Ямболско (115 к. б. и 28 к. т.)

Реджѐб-махлѐ (югозападно отъ Ново Село, подъ Балкана, близу до Голѣма Камчия). Прѣдъ послѣдната освободителна война било чисто турско село, а слѣдъ войната тукъ се заселили около 40 сѣмейства анадолски българи отъ с. Гьобелъ; има и 16 турски кѫщи.

Кутлу̀бей (на сѣверъ отъ Девня), населено съ сливненци, дошли тукъ подиръ войната отъ 1828 год. (123 к.).

Ясътепѐ, наполовинъ турско, наполовинъ българско село; българитѣ тукъ сѫ отъ Ямболско, заселени слѣдъ 1828 год. (75 к. б. и 72 к. т.).

Есетлѝ. Въ това село има българи и турци; българитѣ сѫ заселени тукъ прѣзъ 1812 год., дошли отъ селото Главанъ (Ямболски окрѫгъ, Каваклийска околия) и за това минаватъ у околното население подъ име ‚главàнци‘ (31 к. б. и 23 к. т.).

Ортàкьой (между Ясътепе и Есетли), бивше чисто турско село, въ което има сега и новозаселени българи отъ разни страни (9 к. б. и 24 к. т.).

Елесфакѣ. Въ това чисто турско село отъ послѣдната освободителна война насамъ има и българи, и то тракийци и нѣколко кѫщи малоазийски (анадолски) българи отъ с. Гьобелъ, каквито сѫ и въ съсѣдното с. Яйла (Новопазарска околия, вж. по-горѣ; 57 к. б. и 53 к. т.).

Махалѣчъ, заселено съ български гагаузи, турци и тракийски пришелци отпрѣди 70 години (48 к. б. и 31 к. т.).

Шадѣкьой, и тукъ сѫ български гагаузи и малко турци (59 к. гаг. и 9 к. т.).

Касъмлàръ, бивше турско село, сега заселено съ български гагаузи отъ Шадѣкьой и българи отъ околнитѣ села — всичко 25 к.; турци нѣма.

Карàагачъ (казва се и **Хамбарлѣ Карà-агачъ**), заселено съ български гагаузи и стари пришелци българи отъ Тракия слѣдъ 1828 год., всичко 180 к. б. и 26 к. т.

Караманлѣ. Населението тукъ е сжщо, каквото е и въ Караагачъ: български гагаузи, българи тракийци отъ 1828 год. и турци (40 к. гаг. и българи и 56 к. т.).

Къзълджиларъ. Населението и тукъ е смѣсено: наполовинъ български гагаузи и наполовинъ тракийци, тъй наречени ,тукàни,' дошли тукъ слѣдъ 1828 год. (всички 141 к.); освѣнъ това има и малко турци (15 к.).

Араплàръ Въ това село, което е било по-прѣди чисто турско, слѣдъ послѣдната освободителна война се заселили и българи отъ Мала-Азия, именно отъ с. Хаджи-Паỳнкьой (Брусенски окржгъ) (84 к. б. и 86 к. т.).

Въ селото **Орỳчгàзи** (Авренска община) има 25 кжщи българи, сжщо и въ с. **Ахъркьой** (Девнянска община) има 20 кжщи българи, новопрѣселени отъ разни страни.

Въ сама **Провадия** българското население е ново и е смѣсь отъ пришелци отъ разни страни на България; тукъ има заселени и отъ Съртоветѣ — отъ старото мѣстно българско население. Голѣма часть отъ християнското население образуватъ гагаузитѣ, а турското население тукъ още прѣобладава (395 к. христ. и 568 к. турски). Къмъ Провàдийската или по-добрѣ къмъ бившата Новоселска околия се числятъ още и двѣтѣ голѣми чисто-български балкански села — **Гулѝца** и **Чѐнге** (160 к.), за които по-горѣ специално стана дума. Тукъ ще забѣлѣжа още, че отъ Ченге има малко число заселени българи и по близкитѣ чисто турски села въ Балкана: **Кара-Ахмед-махле** (5 к.), **Савва** (13 к.) и **Чамурна**, гдѣто има освѣнъ ченгенци и други балканджии при-

шелци (23 к.). И въ Кая-Ардѣ има 10-на кѫщи българи отъ Сѫртоветѣ и Ченге.

Прѣславска околия.

Гористата Прѣславска околия изобщо не е гѫсто населена и между сравнително малкото ѝ български села пакъ не всички иматъ староврѣмско население. Това подирното най-добрѣ се слѣди тукъ по нарѣчието, което у старото население напълно е сходно съ шуменското. Носията по Прѣславска околия на много мѣста е измѣнена подъ влиянието на балканската носия. Прѣзъ Августъ мѣс. 1897 год. тръгнахъ отъ Шуменъ да изходя Прѣславската околия и стигнахъ първомъ въ Прѣславъ. Азъ прѫвъ пѫть виждахъ тогазъ Прѣславъ; за мене прѣдставяше всичко, що напомня старобългарско врѣме въ тоя градецъ, голѣмъ интересъ. Първото нѣщо, което съ голѣмо нетърпѣние искахъ часъ по-скоро да видя, бѣха останкитѣ отъ старата крѣпость. — Тѣ сѫ малко, ала сѫ величествени. Който иска да си състави щогодѣ понятие за силата и богатството на първото българско царство отъ Симеоново врѣме, трѣбва да види развалинитѣ при Прѣславъ. Такива грамадни каменни квадри, наслагани единъ връзъ другъ, каквито се виждатъ и днесъ на външнитѣ стѣни при Прѣславъ, рѣдко се виждатъ, и като помисли човѣкъ, че все такъвъ зидъ се е теглилъ нѣкога далечъ и прѣзъ планината на около, трѣбва да се чуди на тогавашнитѣ властители. И при все туй всичко е вече разрушено, каменитѣ разнесени.

Впечатлението, което зидоветѣ на старобългарската крѣпость правятъ, се усилва и отъ архитектурнитѣ старини на мѣстото на древния палатъ. Тъкмо тогава моятъ другарь

отъ Висш. училище госп. В. Златарски произвождаше разкопки на туй мѣсто. Виждашъ грамадни мраморни колони, отъ които нѣкои съ особена, невизантийска орнаментика на капителитѣ. Тия колони сѫ докарвани отъ нѣкѫдѣ — ала съ какъвъ трудъ, съ какви разноски! На разкопаното мѣсто се откриватъ нови мраморни колони, на пода мраморни плочи, канали, мозаика . . . . . само надписи нѣма!!

Прѣслàвъ е околийски центъръ съ 362 к. б. и 117 к. т. Българското население тукъ е старовръмско; прѣдания за нѣкакви пришелци нѣма, а това се потвърдява и отъ чистотата на нарѣчието. Разбира се, че въ Прѣславъ, като околийски центъръ, има въ послѣдно врѣме и отвънъ придошли елементи, ала тѣ сѫ малко. Въ носията се забѣлѣзва градско влияние, тъй като се носи и ‚рокля', докато типичнитѣ двѣ прѣстилки тукъ сѫ рѣдки. Ала до неотколѣ тукъ се обличали както и по Сѫртоветѣ, а булкитѣ сѫ носили и стефàня (шапка), за която се спомена и по-горѣ въ прѣгледа на носията. Макаръ и Прѣславъ да е стара българска столица, тукъ между населението нѣма спомени за българското царство. Въ народнитѣ приказки и прѣдания тукъ като че ли само името на царь Бориса е спазено. Поне такава една приказка ми разказа баба Ивана дѣдо Станчова, въ която се споменува казаниятъ нашъ царь: „Цар Борѝс мнòго се големèял — отòждал с мъждрàко та зèмал нàфората. Тука са крѣщал; хòдял пу лов — хòдили каквòто князо куè. Сѐтня іерменлѝйн убил цар Борѝза, и мѣчили дъщир'ъ му, да я дадът на нèгу іерменлййна. ‚Нищѣ, бащѣ ми убѝли', кàзала тя. Предỳмали я, довѐли пòпо. Пòпо рекъл да я избàви. Ѝмало иднò скрѝище пуд зем'ѣтъ — вървяло чак ду Кòтел; ‚Върви, реклѝ ѝ'. Зад' Котел, там

идѝн бульѐрин видьѐл ѝ сурѐтьо — ‚ще я зъмнъ‘ рекъл. И дàли я на нѐгу чиляка....“

Както въ Прѣславъ старо население има още въ:

Драгòево (216 к. бълг. и 6 к. турци).

Бешевлѝе (68 к. бълг. и 117 к. тур.).

Златàръ (103 к. бълг. и 191 к. т.).

Салмàново (142 к. б. и 44 к. т.). Тукъ има и петь кѫщи прѣселенци отъ Търново.

Кòчово или Кѣтешъ, — (74 к. бълг. и 98 к турски).

Осмàръ (98 к. бълг. и 48 к. тур.).

Чаталлàръ (28 к. бълг.).

Марàшъ (93 к. бълг. и 7 к. т.).

Кѣлново (42 к. бълг. и 43 к. т.),

Българското население не е старовремско въ:

Смя̀дово (430 к. б. и 15 к. т.). Българското население въ това голѣмо село сега главно произхожда отъ балканското село Ришъ (Чалѣкавакъ), както се спомена вече по-горѣ. Старитѣ смядовчани, които по говоръ и носия ще да сѫ били хърцòи‘ еднакви съ старото население въ горѣизброенитѣ села отъ Прѣславска околия, се разбѣгали прѣзъ 1828 год, когато Смядово се разсипало, и тръгнали за Добруджа и Русия, отъ кѫдѣто малцина се завърнали назадъ въ селото, и тия малцина съвършено си изгубили своитѣ особности подъ влиянието на множеството ришани, каквито сѫ сегашнитѣ смядовчани. Докато въ нарѣчието на близкото село Салманово се употрѣбя членна форма м. р. на *-о*, както у всички хърцои по тия страни, напротивъ въ Смядово тя окончава на *-ъ (â)*, както въ Ришъ

и по Сливенско. И облѣклото въ Смядово се различава по боитѣ и кроежа: по-прѣди женитѣ носили ‚чукма̀н, а сега ‚съя̀‘ (множ. ч. ‚са̀и‘), ‚ху̑ста‘ отъ басма, ‚илѐче‘, ентерѝя и пр., както и въ Ришъ. Стари смядовчани имало сега въ село Потуръ въ Добруджа (Бабадашки окр.). За участьта на Смядово прѣзъ 1828 год.[1]) и за заселението тукъ на ришани, слѣдъ като старитѣ смядовчани се разбѣгали, подробно ми разказва̀ най-стариятъ сега човѣкъ въ селото, който помни тогавашнитѣ събития, дѣдо Ханджи Гено Чакърολу Вълчевъ. И споредъ дѣдо Гено сегашнитѣ смядовчани сѫ отъ Ришъ. Докато ‚сливненци‘ и други минали въ Русия, гдѣто седѣли нѣкои само три години, ришани се спрѣли въ Добруджа, и нѣкои само, между които и дѣдо Гено, ходили въ Русия. Отъ ришанитѣ, които останали въ Добруджа, повечето потеглили назадъ, и отъ тѣхъ пъкъ немалка часть засед-

[1]) За тогавашнитѣ страдания на Смядовчани се е съставила дори и народна пѣсень, която намирамъ обнародвана въ Периодич. Спис. (Браила), кн. VII—VIII, стр. 111:

Де сѫ іи чулу вѝдьелу
Турци българи дѫ робьѫт
Іут Кѫзѫл-Каія фа̀нѫли
Ду Чалѫкавак рѐбили!
Іут де сѫ чули, рѫзбрали
Гуркѝтье, джа̀нѫмъ, Рѝшени,
Завѫлѫіе Смядухчени!
Чи сѫ Смядуву рѫзбягѫ —
Коі си жина̀тѫ іуставил,
Коі си деца̀тѫ зѫбравил.
Зилѐнѫ гурѫ іичѐши
Іут мѫшкитье им вѝкуви
іут жѐнскитье им пла̀чуви!
Сѫма̀ іи Ста̀нкѫ іуста̀лѫ
С мѫшкѫ рѐжбицѫ Ива̀нчѫ
и пр. и пр.

нала въ Смядово. Дѣдо Гено помни обсадата на Шуменъ, при която загиналъ главниятъ руски генералъ („Топалъ-дженерале"). Направили примирие тогава, за да погребатъ генерала въ града: „зеха тремпѐти, му̀зики, погрѐбаха го там;... четѝри каракѐла (=караула) вардят го там три годѝни, женà му дор зѣмне хабéр — тя била отъ ‚Кѐве, въ Русия; дòде женà му, че гу занѐсе. Тя богàта — како ньѐма ѝ богàта — шакъ ли ѝ — чорбаджѝйки тье — дря̀хата ѝ ким билѝр от какò ѝ!... Четѝресет попа салт напрѐде му вървя̀ха". При свършването на войната настаналъ гладъ: ‚беелишкитье' хамбари изгорили ги прѣзъ войната. Една зима руски войски зимували въ Смядово. Какво изпатили тогава българитѣ, ‚не е за казване', особно пъкъ очаянието и разочарованието имъ слѣдъ сключения миръ. Българитѣ се видѣли принудени или да напуснатъ отечеството си, или да прѣклонятъ глава прѣдъ турчина, та да става каквото ще става. Дѣдо Гено, като не искалъ отначало да се покори, ходилъ на поселение въ Русия, ала скоро се наситилъ на чужбина, върналъ се назадъ и отъ тогазъ е на мнѣние: „сѐки да си седѝ на....., зерѐ турчинът е сѝлен, и кòлко да го навѝват, пàкъ има голя̀ма земя̀. Ето и сегà исклà ермѐнцитье, и какво ще му стòрят? Ама и на тия погàнци каквò, им трябвало да са бунтуват; хич олмàса тям ли остàна да навѝят ту̀рчина". — „Ами защо ги казвашъ поганци? ерменцитѣ сж добри хора, християни" — възразихъ на дѣдо Гено. — „А че кой знае", — отговори той — ама нѝй ерменлѝин кату е, не гу щѐме, оти тие са бокчѝи, — ‚бок ерменлѝ' дьету рекъл..... На божѝ гроб на великден на първия ден флàзя в черква гъ̀рка̂, чи на втòрия ден ермѐнца̂ пу̀скат... іермя̀нин кат се кàже, то не ѝ чиста работа". Така разсждаваше дѣдо Гено за бѣднитѣ ерменци, и

туй не ме очуди, като си спомняхъ нашитѣ повѣрия за ‚ерменлясало' и пр.

Злокѹчене (т. Кюприкьой, 212 к. б. и 51 к. тур.). Българското население и тукъ състои отъ стари прѣселенци отъ Балкана.

Бял-брягъ (43 к. бълг. и 68 к. т.). Българитѣ тукъ сѫ новопрѣселенци отъ Мала-Азия отъ с. Гьобелъ (вж. погорѣ с. 94.).

Янково (36 к. б. и 135 к. т.). Българитѣ тукъ сѫ все прѣселенци — тракийци и 6—7 кѫщи сѫ отъ Мала Азия, каквито сѫ и въ Бялбрягъ.

Байрамдерè (77 к. бълг. и 62 к. т.). Старото име на това село е Нòвата Махалà. Тукъ има открай врѣме и турци. Селото се намира въ очарователна долина покрай единъ притокъ на Камчията, източно отъ Ришъ, подъ сѣвернитѣ склонове на Карнобатския Балканъ, съвсѣмъ осамотено. Селото нѣма и не е имало черква, а има само едно ‚оброчище'. Като се сѫди по нарѣчието, което се различава и отъ нарѣчието на Ришъ главно по това, че имената отъ ж. р. ед. ч. окончаватъ на чисто *-а:* удà (вода), уфцà, гурà, кузà, суфрà, може да се прѣдположи, че тукъ има прѣселенци отъ Сливенско или отъ Старозагорско. Че може да има тукъ и старо население, или пъкъ рупско, дошло отъ долу, показва произношението на *ѣ* като много широко ä, почти като *я*, гдѣто по книжовния изговоръ трѣбваше да бѫде *е* напр. вяе, обясен, завляче, бяше, мясец и пр. И по-старото име на селото ‚Новата Махала' говори въ полза на прѣселенци. Че българитѣ въ Байрамдере не сѫ отъ хърцоитѣ, доказва членната форма м. р. на *-ъ(т)*.

Александрово (30 к. бълг.). Прѣдъ послѣдната освобод. война това село било черкезко, и то столица на черкезкия ага въ сѣвероизточна България. Сега е за-

селено съ разни пришелци: 4—5 кѫщи старозагорчани, сетнѣ одринци, ришани и смядовчани.

Къмъ Прѣславска околия се числи и балканското село **Р и ш ъ** (**Ч а л ъ к а в а к ъ**), за което се говорй по-горѣ (вж. с. 42.)

Другитѣ села отъ околията сѫ турски.

Османпазарска и Ескиджумайска околия.

Българскиятъ елементъ въ тия двѣ околии до послѣдната освободителна война е билъ съвсѣмъ нищоженъ всрѣдъ грамадното множество турци по тъй наречения Тузлукъ, който се пада въ тия околии. Само тукъ-тамѣ се запазили села съ българско население и между тѣхъ има нѣколко съ староврѣмски българи, чието нарѣчие и облѣкло доказватъ най-убѣдително, че и тукъ, прѣди да се потурчи тая областъ, българското старо население е било еднакво съ съсѣдното староврѣмско население по Шуменско и Прѣславско.

Въ двата околийски центра, Османпазаръ и Ескиджумая, които сѫ били едно врѣме чисто турски градовце, българскиятъ елементъ е новъ, придошелъ постепенно прѣзъ по-миналия и миналия вѣкъ отъ околнитѣ български села, и особно пъкъ въ послѣдно врѣме, слѣдъ освобождението на България.

Въ **О с м а н п а з а р ъ** (300 к. б. и 388 т.) българитѣ сѫ пришелци повече отъ Върбица, Котелъ, Прѣславъ и отъ околнитѣ села, напр. Вардунъ.

Е с к и д ж у м а я (1036 к. б. и 1036 к. т.), като търговско мѣсто, гдѣто е ставалъ и прочутиятъ едно врѣме панаиръ, по-отколѣ е привличала прѣдприемчивия български елементъ отъ Балкана, отколкото Османпазаръ.

Въ турско врѣме тукъ се прѣселили много българи отъ Беброво и бебровскитѣ села (Елен. ок.). Слѣдъ освобождението дошли около 15 сѣмейства отъ Цѣрова Кория (Търнов. ок.), сетнѣ нѣколко отъ Елена и селата. Има много доселени и отъ с. Вардунъ, отъ с. Дервентъ и отъ Поповска околия. Ала трѣбва да е имало въ Ескиджумая българи, ако и малко, и отъ старо врѣме, понеже българската махала тукъ е до рѣката, която протича прѣзъ града, а пъкъ е извѣстно, че турцитѣ обикновено завзиматъ мѣстата до водата. Понеже бебровенитѣ съставятъ най-малко половината отъ българското население тукъ, затова и нарѣчието тукъ прѣдставя смѣсь отъ шуменското или по-добрѣ вардунското и бебровското. Единство въ говора на гражданитѣ нѣма, а се говори въ всѣка кѫща споредъ произхода на сѣмейството.

Най-забѣлѣжително старо село въ тая область е селото:

Вардỳнъ, сѣвероизточно отъ Османпазаръ и на сѣверозападната граница на Герловско, заобиколено отъ вси страни съ турци. Населението е старовремско, ,хърцойско', което говори шуменското нарѣчие. Въ селото е имало малко турци (на 1891 имало 212 к. бълг. и 13 к. т.). Вардунъ е било войнишко село. За миналото му много ми разказваха по-стари хора отъ селото, особно Дѣдо Стою Русевъ, Стойчо Радуновъ и баба Иваница. Послѣдниятъ ,черйбашия' на селото билъ нѣкой си Арифъ ага: „той държеше селото, цàро го дал на него, той държѐше и Медвен (Папазкьой), Градец и Башкьой, все той ги държѐше. Арифъ ага седѣше на Градѐц [1]) То врѐме нашите нѝви, ,уйнушките', бяа други, а ,спаътските' башкѣ; уйнушките къщи юшỳр не дàваа. ,Спаътски,' то отъ ,спаъ' — които придошли послѣ,

[1]) Както се каза по-горѣ (стр. 79.), Башкьой е днешното село Жеравна, което било войнишко село както и Медвенъ и Градецъ.

тѣ плащали. Туканак малкома пла̀щаха юшу̀ра, само 4—5 души, а преди те всички плащаха, до 30-тима. ‚Спаътската‘ нива ние я зна̀ехме: ‚спа̀атарласъ‘, а пък ‚уйну̀к-тарласъ‘ — друга. У Варна каля̀та кат са пра̀вѣ̀ха, ние ги пра̀(в)ехме. Султа̀н Махму̀д кат излѐзе на разхо̀д, ние до Девня път правѝхме, ние уйну̀ците — ‚салау̀рите‘ работихме. Ѝмахме чау̀ш от на̀ше сѐло и от дру̀гия села̀: от Градец, Медвен (и Папазкьой го казвали) отъ Бя̀ла (Рущчушко), отъ Черковна (Провадийско). Баща̀ ми коѐ стрика̀ ми ходили на Гюргювѐ трап да правят, калѐ да правят. Като спали в Делѝорман, в ту̀рска ода̀я спа̀ли и си събу̀вали цървѹлите да ги давали на турци да ги разхо̀ждат: уйну̀ци, туй голя̀м сербезлѝк ѝмаше! Кат тръгнат уйнуците, затва̀ряли дугѐните, докат минат! Те уйнуците повече на Цариград хо̀деа, каквѝто ца̀рския ко̀ня пасът там; отъ ту̀канак им да̀вахме харчлък тям. Пу един мѐсец седя̀ там, па сѐтне дру̀гие отюваа“ ... „Арѝфаа ѝмаше тук чифлик“ — разказваше баба Иваница — Дохо̀дя, истер-истемѐз ще ѝдем да му жѐнем, ще му во̀зим сно̀пите, ще му връшѐм, ред до̀йде ше му сѐем: и жѐни и мо̀ми и мо̀мци със ля̀бо си му жѐнът, еннѣ удѣ ако им дадѐ, то̀лкоз ... Ханъмъ Арѝфаа нѐмаше, ратайкѝня си фа̀щаше ... Не мо̀жеа мумѝчефта да отѝдат за удѣ, а да се натру̀фят — никак ... Да ѝдат мъжите ни в кьро, не мо̀жехме на пътьо да излѐзем от ту̀рци, пък нѝнье раха̀т: ут дѐто щем отòдяме, спим дѐто щем. А пък черкѐзите! — во̀лове крадя̀ха, — го̀л да те съблечѐ ... Да не бѐше душла̀ Русия .... Кат са расчу̀, чи ѝдат русите, чи кат юрудѝсаха нѐя черкѐзи: ут зорнѣтъ зеа да пълнятъ сѐлото; до̀де едѝн — да̀дох една̀та пѝта, до̀де дру̀ги — да̀дох още една̀, пипѐр им изва̀дих, зѐлье извадих ... Ва̀й, седя̀ха ньего ден; ньего дѐн тук бѐши, там бѐши — ня̀ма ру̀си .... Ама най-сетне на другио ден ѐто го сва̀ко ми

се провикна: брѐ, дядо Ивàн дòде! Кат зел еднѣ пѝтъ на ръкѣ си, че тъй я нòси! Сѝнките плàчем... То сякаш стана Велѝкден. Вѝну нямахме — агарѝди вече гу обрàха гъòчовете (турскитѣ бѣжанци). Скòро то да се кỳпи, да са дунесѐ..." Така се увличаше баба Иваница въ своето сладкодумно разказване. Нека забѣлѣжа, че вардунчани отъ тогава празднуватъ 17 януари — деньтъ, когато влѣзли руситѣ въ Вардунъ.

Чернитѣ бои, въ които баба Иваница ми рисуваше миналото отъ турско врѣме, се отнасятъ главно къмъ послѣднитѣ 2—3 десетолѣтия, особно откакъ дошли черкезитѣ. Мѫжетѣ напираха на тоя фактъ, като казваха, че докато да дойдатъ черкезитѣ, тѣ сравнително много по-добрѣ били съ турцитѣ, а пъкъ „то колкото въ Меджитовото врѣме" рахатували, никога не е било ни понапрѣдъ ни по-сетнѣ. Прѣди танзимата били данъцитѣ леки. Войницитѣ, както се каза, не плащали юшуръ, а плащали само ‚ресим-чифт-парасѝ' сир. по $7^1/_2$ гроша на чифтъ волове давали на ‚черибашията си'. Освѣнъ това, разбира се, давали всички и ‚харачъ'. Ала и тукъ, както и другадѣ събирането на харача ставало въ пълна безредица. Характеристично е, какъ описваше тогавашнитѣ бирници — ‚харачѐри' моятъ разказвачъ, дѣдо Стою: „.... харàч дàвахме. Кòгуту уловйът тугѝс, ут нѐгу зѐмаха. Еднòш кату уловйът някугу и гу пѝшът, вѐке кàта годѝна ще дава: по 15 гроша на малките, и по 30 гроша на голѐмите. Като гу уловйът на 15 гòдин, веке ще го пѝшът и ще му зѐмат. Да и познàти, харачѐрину завѝваше главътъ си с червѐн пòяс, да ѝ познàти. Дядо ми вѝдел харачѐрину — зер той е познàт — зѐ мòйта свѝрка и зе да подсвѝрва със свѝрчицата и ми извѝка: ‚харачѐру ѝде, фърлѝ кàлците!' Аз фърлюф кàлците и дяду ги скри в трѫньету, а пък аз пу рѝза пудскàчам околò

дядо Драгне. Йлем, кат наближи до нас харачèрину, аз пудскàчам пу ризà около дядо Драгне, ризата са развява, кàлците стоят у трънито, а той: „чобàн, амà ойнà дайрисън шошюй, ха!“ (= чобанино, ама разигравашъ хлапето си, ха!) каза харачèрину. Зер, бащите не знаят, че харачèру ще доде, и ни казват: ‚не обувайте кàлците, твърде не ходьèте и бягайте!‘ И ние бягаме, кат гу видим, нафлèзем в тавàно коè; бàкьо веднъш като флèзе в мисѝро — де ще гу улови! Ахмаклък билò в онуй врèме! Ние гулèми ходим пу риза, за да изглèждаме мàлки. Аку ще би човèк на 30 гòдин да флèзе, той кат не се улови, не даваше харач. — Когато станà танзимàт, войниклуко са дигнà и фанàхме да дàваме юшур. Подир танзимато рàвно станà тỳрското и бългàрското. Сетне, като фàна да са продава юшуро — десèтоко на илтизамджийте, ут тяф мнòго си истèглифме. На Варна дори го нòсефме. Не кирйя дàдаа, не нищо . . . Амà пак по льèко беше за парѝ тогàз: парите бяа скъпи. А то 100 гроша у пàзва си днес зъмни и па не ти стѝгат . . . Кат стàна танзимàт, Арифаа отъ тукъ се дигнà, пордàде си тука мỳлкьо; ут нèго си накỳпиа селяните нивя́, коè чайри. Султàно го дигна Арифаа.“

Дѣдо Стою, който знае много отъ миналото, ми разказвà и за тъй нареченитѣ ‚займи‘. Тѣ били избрана войска на султана, че сетнѣ, когато изслужатъ, ги дарявали съ села, за да се ползуватъ отъ десетъка на селото. И сега имало още живи заими, така напр. единъ заимъ билъ още живъ въ с. Кестене (Джумайска околия). Той ималъ въ турско врѣме двѣ такива, отстѫпени нему села. Едно отъ тѣхъ било селото ‚Спахлари‘ (въ Разград. околия). Слѣдъ танзимата отнели на заимитѣ селата имъ и за обезщетение имъ опрѣдѣлили единъ видъ пожизнена пенсия — около 1000 гроша на годината. Тѣзи пари

имъ се плащали до послѣдната руско-турска война, а на тия, които слѣдъ войната се изселили въ Турция, може би още да се плаща. Споменатиятъ заимъ отъ село Кестене и слѣдъ 4—5 години подиръ освобождението на България ходилъ въ Цариградъ, да си получи паритѣ, но трѣбвало да докаже, че е живѣлъ въ Турция. Съ лъжа и съ адвокати той все успѣлъ да вземе нѣщо.

Носията въ Вардунъ е староврѣмска — хърцойска. Мѫжетѣ доскоро бръснали главитѣ си и въ срѣдата си оставяли плетенка, ‚перчàм', а нѣкои туряли на перчама и единъ ‚кривъ гребенъ', именно затъквали на глава си гребенътъ, и безъ него не ходили никѫдѣ. Сега вече нѣма у никого такъвъ гребенъ. Обичаятъ да носятъ мѫжетѣ гребенъ на главитѣ си билъ много старъ. Твърдѣ е възможно, че у тъй нареченитѣ ‚гребенци' въ Силистренско, за които по-долу се говори, мѫжетѣ да сѫ носили гребенъ, та може би поради това да сѫ получили и названието ‚гребенци', а не поради староврѣмската шапка на женитѣ, както сега мислятъ (вж. по-горѣ стр. 46 и долу стр. 159.).

Обичаятъ ‚подстригване' и сега още сѫществува у вардунчани: „И сега нìе, — разказваха ми — като израстнè детèто на двѣ три гòдин, ще зъмнат да гу подстригът".

Хасанфакъ (44 к. бълг. и 29 к. тур.). Въ Хасанфакъ, което въ турско врѣме ‚въ кютюка' се е писало ‚Алàклисè', се е спазило старо българско население, както и въ Вардунъ. Сега има тукъ и нови прѣселенци отъ Търновско. Че Хасанфакъ се е казвало Алàклисè, добрѣ помнятъ старитѣ хора тамъ, така че нѣма съмнѣние, какво Хасанфакъ се намира сега на мѣстото, гдѣто е било Алаклисе, за което се споменува и въ единъ ферманъ, запазенъ въ Котелъ (вж. Иречекъ, Cesty, 650). И менѣ

ми разказваха, че едно врѣме това село било ‚градъ‘, че тамъ имало стара, знаменита българска черква, поради което и турското название ‚Алаклисѐ‘ се е спазило и у околното турско, безсъмнѣнено въ голѣма часть потурчено нѣкогашно българско население. Азъ минахъ покрай селото, но за жалость не можахъ да се спра тамъ, понеже бѣше късно, а трѣбваше още сѫщата вечерь да се намѣря въ Османпазаръ.

Конàкъ. И въ това чисто българско село (102 к.) се е спазило старовремско население, обиколено отвредъ съ множество турци. Една млада булка отъ Конакъ, която можахъ да поразпитамъ въ Попово, говорѣше старото о-нарѣчие, произнасяше и членната форма м. р. на -ò: кракò, носò и пр.

Дългѣчъ (66 к. бълг. и 53 к. тур.). И тукъ е спазено старо население както и въ горѣказанитѣ села. Сѫщо тъй населението е старо още въ:

Алвàново (68 к. б.), Гèренъ (62 к. бълг. и 77 к. тур.) и Явàшово (50 к. бълг. и 22 к. тур.). — Въ Чекендѝнъ (62 к. б. и 182 к. т.) българитѣ повече сѫ пришелци отъ Вардунъ.

Върбѝца (441 к. бълг. и 147 к. тур.). Нѣма съмнѣние, че една часть отъ сегашното българско население въ Върбица е старовремско, ала че има въ Върбица и много пришелци откѫдѣ Балкана, главно отъ Котленско, вижда се по нарѣчието, въ което наистина се спазва още отвореното *ä* вм. *ѣ*, както се чува и по Шуменско, ала членната форма м. р. вече не окончава на *-о*. Миналото на Върбица, гдѣто българското население отначало ще да е било много потискано, поради което върбичани можали да оцѣлѣятъ, безъ да се потурчатъ,

ужъ само благодарение на една хитрость, като се казали, че не сѫ българи (вж. по-горѣ стр. 12.), доказва, че трѣбва старото население на Върбица въ значителна часть да се е разселило въ най-тежкитѣ за българщината врѣмена въ тия области.

Въ близкото село Тѝча, което се числи къмъ Османпазарската околия, населението, както се посочи по-горѣ (вж. стр. 46.) е старо, ала принадлежи къмъ планинцитѣ и по говоръ е еднакво съ населението въ Котелъ.

Въ Османпазарско и Ескиджумайско, понеже отъ тукъ, центърътъ на тъй наречения Тузлукъ, много турци се изселиха, има намѣсто изселенитѣ турци нови българи поселенци отъ разни страни, както отъ източна, така и отъ западна България. Така напр. въ с. Ашикларъ (Османпаз. окол.) има 10-тина сѣмейства ‚шопи'. Заслужватъ особно внимание тукъ и немалкото одрински българи откѫдѣ Димотика, които се отличаватъ съ интелигентность и трудолюбие, особно като се занимаватъ съ скотоводство, най-много съ овчарство, правятъ кашкавалъ и пр. Близу до Османпазаръ, именно въ селцето:

Мѐчикчилеръ има одринци българи, прѣселени тукъ отъ с. Я́нуренъ (Сюфлишка каза). Януренъ е имало до 350 кѫщи; то е старо село. Наоколо му има доста стари български села като Каяджикъ, Крушево, Голѣмъ Дервентъ, Малъкъ Дервентъ, Кутруджа и др. Селото Януренъ се разселило прѣзъ 1878 год. То, ако и да е било настрана (‚състрън') отъ главнитѣ пѫтища и размирицитѣ на войната, изпатило си отъ турцитѣ вслѣдствие на нѣкакво недоразумѣние. Почтениятъ старецъ, дѣдо Петко Русковъ, който е сега въ Мечикчилеръ, надълго и широко ми разправяше историята на тѣхното прѣселение въ България. Тѣ си добрѣ живѣли въ Яну-

ренъ: „научени си бѐхме. Многу бѐ рòдно местò“. И тѣ си седѣли мирно; на тѣхното село аскеръ нѣмало. Когато се чуло, че руситѣ ще се върнатъ назадъ, минали наблизу башибозуци, и страхъ обзелъ селата наоколо. Една заранъ дошелъ отъ близкото село Кутруджа единъ овчаринъ и казалъ: „бѐгайте идатъ, три часа отъ тукъ сж далечь!“ И цѣлото село въ паника се дигнало да бѣга. „Остàвихме си добитъците, садѐ седнѝ дечѝнки се задѝгнахме“. Запрѣли се на ‚Сухелѝето‘ — а руситe сe били вече ‚дръпнали‘ — седѣли тамъ два дена и се успокойли най-сетнѣ, като узнали, че въ селото имъ не навлѣзли башибозуци. Върнали се пакъ на селото си, ала страхътъ, който ги билъ обзелъ, още не билъ миналъ. „Еднѝ хòра рèкъа — разказваше дѣдо Петко — да бѐгаме, а други — да си не остàвяме мулкят, чи е многу убаф нàшия мемлекьѐт, мнòгу рождѐлен; памукът стàва на нàшът мемлекьѐт. И найсетне склонѝхме всички, да се преселим въ България. Дваàсте и три дѐна вървѐхме. Една гудѝна седѐхме ни в Слѝвенското — в село Турсунли (турско селце), а после тува дойдѐхме“. Януренци сж главно скотовъдци — овчари, както котленци, и сега въ новитѣ си поселения тѣ се занимаватъ съ овчарство. Въ Мечикчилеръ тѣ сж устроили и голѣма сиренарница, гдѣто произвождатъ въ голѣмо количество хубавъ кашкавалъ. Януренци има още по Ескиджумайско и Османпазарско въ селата: Окчуларъ (60 кжщи), Надарево (30 кжщи), Ялъмларъ (20 к.), Имренлеръ (12 к.), Бухаларъ (25 к.), Карачуфаларъ (10 к.) и въ Дългъчъ (3 к.). Въ с. Балабанларъ (югоз. отъ с. Конакъ) има нѣколко кжщи димотишки българи отъ с. Каяджикъ. — Въ село Александрово (запад. отъ Ески-Джумая) има димотичани отъ с. Малки Дервентъ.

Въ селата Алванлàръ, Кючюклèръ и Велетлèръ живѣятъ турски сектанти, стари прѣселенци отъ Мала Азия — тъй нареченитѣ ,алиàни' или ,къзълбàши'.

Поповска околия.

Въ Поповска околия до началото на миналия вѣкъ турското население тъй сѫщо, както и по Османпазарско и Ескиджумайско, толкова е било гѫсто и многобройно, че е чудно, какъ тукъ сѫ оцѣлѣли нѣкои села съ старобългарско население, което не само че е било заобиколено отвредъ съ турци, но е живѣло и съвмѣстно съ тѣхъ въ едни и сѫщи села както напр. въ Опакà и Паламàрца. Принудени да се сношаватъ съ турцитѣ и да имъ служатъ, старовр҄ѣмскитѣ българи въ тая околия отдавна сѫ усвоили турския езикъ, който имъ станалъ, тъй да се каже, втори материнъ езикъ, употрѣбянъ често и въ сѣмейния разговоръ отъ домашната челядь и отъ двата пола. Поради това се е съставило мнѣние за тия българи, че тѣ вече не знаели добрѣ български и че повече говорѣли турски отколкото български. Така ми ги прѣпорѫчваха и въ Попово, когато тръгнахъ отъ тукъ да посѣтя по-важнитѣ стари, ,ерлийски' български села въ околията. Ала указа се това мнѣние съвсѣмъ безосновно, понеже азъ намѣрихъ, че и тукъ всѫду у старото българско население, ако и да владѣятъ турския езикъ почти всички (най-новото поколѣние сега вече не учи турски), много добрѣ се е спазило матерното му нарѣчие, което прѣдставя продължение отъ шуменското съ малки разлики въ фонетиката и словаря. Така тукъ отворениятъ гласежъ на *ѣ* като ӓ не се чува; тукъ вече не се употрѣбя думата нинѣ (= сега), както по

Шуменско, нито казватъ длег, длега, длего (=дълго), но затова пъкъ казватъ ‚*млього*', (много), цуваль' (чувалъ) и пр., което не се казва въ Шуменско.

Отъ началото на миналия вѣкъ полека-лека взели да засѣдатъ по Поповска околия нови български поселенци отъ Стара планина, именно отъ Еленско, Трѣвненско, Габровско и Дрѣновско, така че всички нови поселенци тукъ съ много малко изключения сѫ балканджии. Слѣдъ освобождението на България тукъ се поселили и малко одринци — отъ Димотишко, каквито сѫ и въ съседнитѣ двѣ околии откъмъ изтокъ. Има тукъ-тамѣ и други „нови“ българи откѫдѣ Търновско и дори отъ западна България, но въ малко количество, така че и между най-новитѣ прѣселенци пакъ прѣобладаватъ балканджиитѣ.

Попово, центърътъ на околията (180 к. бъл. и 20 к. турски), е населено най-много съ нови пришелци отъ Разградско, отъ Търновско, главно отъ Горня-Орѣховица, сетнѣ съ балканджии отъ Дрѣновско, именно отъ селото Каломенъ (на въпросъ отговарятъ съ „йо!“ = да!). Тукъ се знаятъ за „ерлии“ българи само нѣколко кѫщи.

Паламàрца (198 к. бъл., 192 к. тур.). Близу до Попово, на сѣверозападъ, се намира старото българско-турско село Паламарца. Турското население било прѣди освобождението тукъ по-силно отъ българското. На 1891 г. имало още 192 к. турски, а на 1898 година, когато бѣхъ въ селото, казаха ми, че останали още около 150 турски кѫщи.

Българската женска носия тукъ доскоро се отличавала главно съ тъй наречената риза „кàпанка“ (виж. по-горѣ стр. 62.). Тукъ захваща и особната форма на задната прѣстилка, що носятъ женитѣ, наречена „кърлѝнка“. Мѫжетѣ зимѣ носятъ бѣли „бирнѐци“, а тукъ е спазенъ и „кожухъ“ (кѫсъ безъ рѫкави).

Върху миналото на селото въ турско врѣме прѣзъ послѣдния половинъ вѣкъ много нѣщо ми разказва стариятъ Даскалъ Пенчо, единъ отъ най-важнитѣ дѣятели по събуждането на съвършено потъналата въ невѣжество и потисната българщина по Разградско прѣзъ миналия вѣкъ. Състоянието на българската черква въ тия области до кримската война е било съвсѣмъ плачевно. Черкви е имало по Разградско тогава само четири, които заварилъ още даскалъ Пенчо (роденъ на 1836 год. въ Паламарца), а именно по една въ Разградъ, въ Арнауткьой, въ Хюсенчѐ и въ Батембергъ (виж. по-долу за това село). Черквата въ Батембергъ се е направила прѣди 75 години и тамъ е имало попове, а пъкъ въ цѣлата Поповска и Разградска околия за всички български села тогава имало единъ попъ, нѣкой си попъ Танасъ — Кьосѐ Папàзъ, както го били нарекли турцитѣ, и още единъ на с. Водѝца („Удѝца"). „Кат ще напрàйш една свадба, десет дѐна напред тряба да го намѐриш, за да ти венчѐй свадбата. А пъкъ за кърщаване, на 40 дена веднъж дохàжда. Зер, тогаз попòвете не седàха, а сàмо хòдеха. На него врѐме свадбата у къщи щѐ я венчѐйме; дьетѐ да са родѝ, пак у къщите ги увьерàхме — кръщàваме демѐк: дето пòпо ще кондѝса, там на нея къща ще го нόсим. Пòпо куѐ на двàта мѐсеца я еднъш ще дòде, я не. Дьѐтето ще стàне на четѝрсе, на пинсѐ дѐна и сѐ **н е у в ѐ р е н о**, вѐке зафàща с ръчѝчките да замѐря, и тогàй хабѐр ще ти стòрят, чи пòпо душѐл". — На турцитѣ ангария не работили; „хѝлле кат та викне — ще ѝдеш; кат та зансѐ на рàботъ — плàща". Баба Пенчовица помни, че е женала на турците „двье льетà", като получавала по педесет пари на день. Най-голѣмиятъ „гюнлюкъ" тогива билъ „пинсѐ парѝ". „За у къщата си като бъде, не вѝка — разказваше бабичката; — хѝлле лятно врѐме ни мъчеа.

Ще дòат, ше ти изпиèт вѝното. И вѝно пиè, ше та фàне на карèс, ше та бий, и щеш не шеш, ще търпѝш . . . . Кога пра̀иш свадба, ще поканиш и турците комшии, познати куè. Ако не го поканиш, той ще ти каже въ лѝце: ‚ти сва̀дба пра̀иш чòрбаджи, не ни тандѝсваш билè‘ . . . Свадбата когѝто мòжиш да я пристѝгнеш, тугѝс ше я праиш веке. Уф пèтъко пра̀виме за̀севките — в недèля зъмаме булката и то вèчер, кат мрѣкне, слѣнцето ще засèнне, саха̀тьо пу едѝн, пу два̀ — в нèго врèме; у къщи ще се венчѐй“. Колкото и да сж били българитѣ покорни и кротки, при все туй самитѣ имъ съселяни турци постоянно вършили надъ тѣхъ, особно надъ женската имъ челядь, ужасни насилия. Потурчване моми ставало постоянно. За освѣтление на ужасния животъ, който сж прѣкарвали до половината на миналия вѣкъ, а отъ часть и по-сетнѣ, тия наши староврѣмски българи по Разградско, ще приведа отъ своитѣ бѣлѣжки, какво ми разказва баба Пенчовица: „. . . Човèшката вя̀ра мнòго премѐжди ще преживѐй; сѝкак съм премѝнала. Имах една зълва, на 14 гòдин я сва̀рих. Утѝдохме една зòрна (= заран) да жèнем. Свекър ми отѝде на дру̀го мя̀сто да жèне и ни заръча, да го ча̀каме. ‚Вие, кае свекър ми, дуженèте, па пуча̀кайте, вие немойте отѝ самѝ‘. А пък ний, кат свършихме рано, тръгнахме и безъ него. Стрѝковица беше с нас. Кат тръгнахме — прева̀риа ни урча̀ (= уруча̀ сир. турци), зèа ни мумѝчето. Свекър ми идел с олòвете там, чул глъчка, стигнал ги, утърва̀ я — не можèли да я зансът. Срукна̀а са и комшѝи, отърва̀хме я. Ама не щеш ли, че тия урча̀ се пѝсаа на аскèр и почна̀а да се зака̀нват, а ние двайсте дене куè у комшиèте, куè у хамба̀рете се крѝехме, и най-сетне па ни зèа момичето. Веднъж дванайсет момичета вечерò, кат си ѝдели, прибра̀ли ги, а̀йде;

има още живи от тѣх: **Джефѐролувца** (= Джефероглувица), **Пулвакца**, **Къзѣловца**, **Пàровката** — чàкай че вѐще има —: **Хаджѝ-Ирѝкца**, **Бешлѝолувца**, **Пискюллѝолувца**. Една баща ѝ я беше отървал и си я беше скрил. Улюлѝо, улюлѝо! какво си истѐгли чилѝко! Накàраа тѐйко и, дядо Велѝко, та сам назад я занѐсе на гърбò и я теслѝми на тỳрчино. Там тье я бѝли, клàли я, ама па не можàа съвсем да я потỳрчат: рамазàно не го държѐше, кръстеше се, велѝките пòсти сѐ пòстеше. Бàчу ѝ тръгнà ней на Светà горà“.

Такъвъ е билъ горѣ-долу животътъ на българитѣ и по другитѣ стари села, които тъй сѫщо, както и Паламарца, сѫ били едно по едно осамотени срѣдъ турското фанатазирано население. Не е чудно, че при такива условия българското население тукъ не е могло да се размножава: Паламарца напр. е имала, споредъ казването на даскалъ Пенча, прѣди 40 години 115 български кѫщи, а турскитѣ кѫщи сѫ били тогава до 350.

Даскалъ Пенчо Кръстевъ се е училъ въ Разградъ у даскалъ Никола и даскалъ Стойко Чолакъ, сетнѣ въ с. Батембергъ у даскалъ Тихула и у попъ Стефана. Първиятъ грамотенъ човѣкъ въ Поповска околия е билъ той. Даскалувалъ въ с. **Опака** 2 години, въ с. Ковачевецъ 2 години, въ с. Айдаркьой 4 години, въ с. Кацельево („Кацѐлюо“ — въ Русчушка околия) 2 години и въ Паламарца 10 години. Първомъ получавалъ 200 гроша на годината, сетнѣ по 500, та че най-сетнѣ 1000 гроша. Сега е пенсионеръ съ по 6 лева на мѣсецъ! (Даскалъ Пенчо е сакатъ на лѣвата рѫка — само палецътъ е здравъ). Той е билъ и кметъ въ Паламарца отъ 1879 до 1892 година. Училище нѣмало отначало, ами у дома му се събирали дѣца да ги учи. Попитахъ го, въ тая ли кѫща е било училището, въ която сега живѣе: „Как ще

направя аз тогаз таквàз япѝя, а кузỳм, — отговори той — ами тогаз у ‚дàмища‘, у ‚кофтòри‘, у земѝъта! То време нѐмаше такива кѣщи — е там трапò дето го вѝждаш, там беше нàшата старовремска кѣща, ‚дам‘ я казвахме; тя въ земята вкопàна, отгòре ще я покрѝеш съ плет и ще отделѝш за добитъко..... Какво сме теглѝли, ама пà сме рабòтили с прѝсърце: ние глѐдахме тогава да приучим народа да се кръсти, не знаяха да се кръстят, свето причещение не знаяха да земат..... Туй село аз съм го подържал . . . на ден ѝдваше, че по три пѫти ме викàа на ‚одайта‘ да ме заплашват. Пък аз не лъмтях за парѝ, ала сега, кат виждам, че на мене се дава 30 гроша на мѣсец за прехрана, а пък други, дето аз съм ги учил. . . . . “ И наистина, дѣдо Пенчо не лъжеше, защото той е всеизвѣстенъ въ околията, и той наистина има голѣми заслуги, ала нали е билъ учитель въ турско врѣме, то у насъ сега не се цѣни.

Паламарчани сѫ пострадали и прѣзъ послѣдната освободителна война. На Петровденъ 1877 година, когато уплашенитѣ селяни били сбрани въ черковния дворъ (черквата правена слѣдъ „севастополското мурабе“), нахлули въ селото черкези и убили много хора, ограбили, добитъка прибрали. „Останàхме тук със пу иднà душà — разказваха ми селяни, що бѣха дошли у даскалъ Пенча — немаше не дрехи, не рѝза; иннѝя хòра салт със гърб избѝгаа, дето са дума“. Бѣгали на кѫдѣ Бѣла (Русчушко), гдѣто имало бѣжанци българи, сбрани отъ цѣлата Поповска околия. Когато се върнали назадъ, трѣбвало всичко отъ ново да градятъ. Отъ тогава ‚дамоветѣ‘ вече отстѫпили мѣсто на новитѣ кѫщи, така че сега тукъ-тамѣ по двороветѣ, както у даскалъ Пенча, се виждатъ само още слѣди отъ старитѣ ‚дамища‘. — Старобългарско население, каквото е въ Паламарца, има още въ слѣднитѣ села:

Опакà (189 к. бълг. и 194 к. тур.). И въ Опака е имало по-прѣди много турци — до 300 кѫщи, и тукъ българското населèние е прѣкарвало животъ на тежко робство. Една стара бабичка ми разказваше подобни истории за насилствено турчене, каквито чухъ и въ Паламарца. „Мумѝчета мльòгу се турчили на дѣдовото Ангелово врѣме, прѣди 80 години. Па и сетнѣ гòньева (гонѣха) мумичета — прибави бабичката — ала сеганка вѐке омéкнава.“ Думата бѣше за турцитѣ, които сега вече кротуватъ, макаръ че тѣ, по общото мнѣние на селянитѣ, още се надѣвали да имъ се възвърне царството. Не могатъ тѣ още забрави, какъ на сила сѫ карали българкитѣ да имъ женатъ по за „шесть парѝ и десеть парѝ на день.“ И българитѣ отъ Опака се разбѣгали на 1877 година: седѣли десетина дене кѫдѣ ‚Оряовца‘ (Горня-Орѣховица) —руситѣ тогава дошли до Караесенъ — и сетнѣ отишли на с. Костово (Бѣл. ок.), на Саръяръ и на Карамца. Черкези не успѣли да влѣзатъ въ селото имъ.

Сàдина. Въ турско врѣме Садина е било голѣмо село, имало е до 500 кѫщи, отъ които половината били турци; тѣзи слѣдъ освобождението полека-лека се изселили и останали до 1898 год. само 5—6 кѫщи (на 1891 г. имало 321 к. бъл. и и 47 к. тур.).

Прѣзъ руско-турската война въ Садина турски бѣжанци грабили, убивали и запалили селото, та една махала съвсѣмъ изгорѣла. Закланъ билъ и кметътъ Илия Сърдановъ. Садинскитѣ българи сѫ староврѣмски жители на селото и понеже сѫ по-близу до Разградъ и до пѫтнитѣ съобщения, се показватъ и по-развити нпр. отъ паламарчани.

По говоръ и носия садинчани сѫ сѫщи староврѣмски хърцои. Като ги разпитвахъ, дали тѣ намиратъ нѣкоя разлика между себе си и нпр. българитѣ въ близкото

село Батембергъ, тѣ ми отговаряха, че тѣ сами сѫ ‚ерлийци‘ или както още се казватъ ‚ера̀ньовци‘ — ‚вѐти българи‘, докато онѣзи въ Батембергъ сѫ ‚балканджии‘. „То се познава по дреата и по приказката имъ“ — казваше ми бай Іовко Христовъ, бивши кметъ на селото. — „Ето на, тия въ Батемберги пред сто и пиндесѐ гудини сѫ приишлѐ от Дра̀новско, ама никугаш чифчилъку не мо̀гът да гу упекът кат нас“. Кои още села сѫ ерлийски въ околията и кои не, много добрѣ е извѣстно на мнозина садинци, които като бай Іовко познаватъ на пръсти почти цѣлата околия. Именно старо ‚хърцойско‘ население нѣма много по другитѣ села отъ Поповска околия:

Въ Кра̀пица (турски: Крепча̀) има малко стари българи, доселени отъ Опака (13 кѫщи, а турци 71 к.); въ Балджѝ-Ому̀ръ, бивше чисто турско село, има само 5—6 български кѫщи, доселени отъ Садина; въ Хайда̀ръ (119 к. б., 87 к. т.) и въ Караачъ (118 к. б., 24 к. т.), населението било смѣсь отъ стари българи и пришелци. По̀-подробни данни за тия двѣ села не успѣхъ да събера. Въ Га̀гово (22 к. б., 149 к. т.) бълг. население произхождало отъ Паламарца.

Въ другитѣ села отъ Поповска околия българитѣ сѫ по произходъ балканджии, едни отъ по-старо врѣме доселени, прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ, а други отъ по-ново врѣме. Помни се, че женитѣ до неотколѣ въ балканджийскитѣ села носили на глава си ‚сука̀й‘ (вж. по-горѣ с. 50). Въ Паламарца даскалъ Пенчо изрично ми каза: „на Водѝца, на Кова̀човецъ, на Зара̀ево и Ба̀тембергъ — тѣ бяа се съ сука̀й, а въ Паламарца и Опака не се е носило никогашъ сукай, ами въ старо врѣме женитѣ си превързвали главата съ бял ‚ръченѝк‘, а сега съ ‚чюмбѐр‘ или язма̀“. Стари балканджии сѫ въ:

Ковачовецъ (155 к. 56 к. т.).
Водѝца (210 к. б. 13 к. т.).
Посѣбина (104 к. б. 42 к. т.).
Чайркьой (197 к. б. и 19 к. т.).

Зарàево (въ турско врѣме наричано Карà-Хасàнъ) сега е чисто българско село, ала въ турско врѣме половината му жители били турци. Новото име Зарàево е получило селото по името на Зараевския руски полкъ, който се е сражавалъ близу до селото. Слѣдъ като се издигали турцитѣ (на 1891 г. 170 к. б. и 14 к. т.), дошли и нѣкои нови поселенци отъ околнитѣ села. Постарото българско население тукъ е балканджийско, доселено въ началото на миналия вѣкъ. Женитѣ били особно много прѣдадени на пѣснопойство. Гдѣто и да станѣлъ съборъ въ Поповска околия, зараевчанки дохождали; тѣ пѣели хубаво, правѣли люлки и др.

Фюлбеллèръ (42 к. б., 54 к. т.), заселено отъ Еленско прѣди стотина години. Въ селата: Калфàкьой (Джевизли-калфа, 63 к.), Спахлàръ (140 к. б., 86 к. т.), Ярдъмкьой (55 к. б., 29 к. т.), Нòво-Малко (бивше черкезско село по име Сепетчѝ, сега 40 к. б.) — българското население произхожда отъ голѣмото балканджийско село Батембергъ въ съсѣдната Разградска околия, което е заселило и други села въ течение на втората половина на миналия вѣкъ (вж. по-долу стр. 143).

Въ другитѣ села отъ Поповска околия българското население, доколкото можахъ да узная, датува отъ най-ново врѣме, най-много то е заселено слѣдъ освобождението на България. Така нпр. с. Бахшишларъ (60 к. б. и 144 к. т.), което сега се нарича Дриново, е бивше турско село, сега заселено съ шопи отъ Софийско и съ балканджии отъ Дрѣновско.

Аязлàръ (189 к. б.), бивше чисто турско село, слѣдъ послѣдната война заселено съ одрински българи отъ Димотишко, именно отъ селата Януренъ и Кỳтруджа (вж. по-горѣ стр. 124). Тукъ има доселени и батембергчани (дѣдо Сѫбе съ двата си сина и дѣдо Иванъ съ двата си сина и дѣдо Цани съ синоветѣ и внукитѣ си). Въ Аязларъ нашитѣ одринци тъй сѫщо се занимаватъ въ голѣми размѣри съ скотовъдство и сѫ успѣли да си придобиятъ хубавъ поминъкъ. Направи ми впечатление въ туй село фактътъ, може би единственъ въ Княжеството, че въ училището числото на момичетата прѣвишаваше числото на момчетата, а това потвърдяваше, че одринцитѣ сѫ между новитѣ колонисти по тия мѣста твърдѣ интелигентенъ и економично силенъ елементъ.

Султàнкьой (21 к.). Тукъ сѫ новозаселени сѫщо такива димотишки българи, каквито сѫ въ Аязларъ.

Мехмедѝ (66 к. б. — 58 к. т.). Тукъ българитѣ сѫ прѣселенци отъ Одринско, и то отъ с. Хидерлѝ въ Узункюприйско.

Въ бившитѣ турски села: Каравеллѐръ, Мансѐръ, Кỳрдаланъ (сега Иванча), Тюлбеллѐръ, Шереметлѐръ, Бракнѝца, Кочашлѝ, Кьосѐкьой, Юруклѐръ (сега Николаево), Сейдъ и Дагъ-Енѝ (сега Любленъ) населението е набрано отъ разни пришелци, повечето пакъ балканджии.

Не успѣхъ положително нѣщо да узная за българското население въ Араплàръ и Късълàръ, и за нѣколко по-малки села отъ общинитѣ Арапларска (с. Дере, Кючукъ), Зараевска (с. Кечиллеръ), и Любленска (Гърчиново).

Разградска и Кеманларска околия.

И въ тия двѣ околии турскиятъ елементъ е билъ толкова многочисленъ, че отъ старото българско население, сравнително съ турското, въ Разградска околия само тукъ-тамѣ се запазили останки. Ала ако се сравни Разградска околия съ Поповската отъ една страна и особно съ Кеманларската, гдѣто до освобождението на България е имало само двѣ-три села съ българско население изобщо, трѣбва да се признае, че въ Разградско сравнително доста много стари българи сѫ оцѣлѣли, и то въ голѣми села, въ повечето отъ които има и турско население.

Въ самия Разградъ (на 1891 г. 4900 души българи и 5700 д. турци), гдѣто българското население повече е набрано отъ разни пришелци изъ околията и по-отдалечъ, има една стара махала, наречена ‚Добро̀шка', гдѣто жителитѣ сѫ такива староврѣмски ‚хърцои' както по говоръ така въ по-голѣма часть дори и по носия, каквито сѫ околнитѣ селяни въ Садина, Кабаколакъ и др.

Каба̀колакъ (86 к.) е сега чисто българско село съ староврѣмско население. На 1811 година, когато въ руско-турската война Разградъ изгорѣлъ, много пострадали и кабаколачани, отъ които голѣма часть тогава тръгнала да се прѣсели въ Русия, ала не всички отъ тѣхъ прѣминали Дунава, а мнозина останали по Добруджа и Силистренско. И на 1828 година пакъ тръгнали кабаколачани за Русия, ала повечето отъ тѣхъ се спрѣли около Силистра (вж. по-долу с. 163). Сѫщо такъво старо българско население въ Разградска околия има още въ селата:

Дря̀новецъ (244 к. бълг. и 60 к. тур.).

Езерѐцъ (и ‚Езерчѐ', 90 к. бълг. и 351 к. тур.).

Топчѝете (Топчѝкьой, 183 к. бълг.).
Хасанлàръ (196 к. бълг.).
Гюзелджèаланъ (160 к. бълг. и 67 к. тур.).
Демирджилèръ (40 к. бълг. и 105 к. тур.).
Сѝново (146 к. бълг. и 99 к. тур.).
Óсенецъ (Хюсенчè 259 к. бълг.).
Крѝвня (157 к. бълг. и 42 к. тур.).
Торлàкъ (187 к. бълг. и 293 к. тур.).

Въ Кеманларска околия старо население се е спазило въ с. Завѣтъ и отъ часть въ с. Хърсово.

Зàветъ (92 к. бълг. и 214 к. тур.). Има прѣдание, че това село е било едно врѣме чисто българско. Турцитѣ го наричали ‚Зàход'. Гдѣто сѫ сега турскитѣ гробища, тамъ имало и по-стари — български. Отъ това село има прѣселенци въ Влашко, и до освобождението на България отъ Влашко все изпращали нѣкои отъ прѣселенцитѣ захаръ и кафе за подрѫжка на близкото турско теке, ‚Демѝрбабà', гдѣто споредъ мѣстното прѣдание по-прѣди била българска черква „св. Димитрий".

Хѐрсово (230 кѫщи). Хърсово е било прѣди 1828 г. чисто българско село, каквото е и сега, населено все съ стари жители ‚хърцои'. Ала слѣдъ руско-турската война прѣзъ 1828 година цѣлото село се разбѣгало, и бѣжанцитѣ тръгнали подиръ рускитѣ войски. Отъ емигрантитѣ сетнѣ се върнали въ селото си малцина, между които и сегашниятъ дѣдо Цани Папàзоглу, който ходилъ тогава съ баща си, Руси Папазоглу, „на Бабàдаа". Дѣдо Цани ми разправи нѣкои подробности за тогавашното изселване на хърсовчани. Тѣзи подирнитѣ били ‚задигнати' отъ руситѣ и вървѣли съ руситѣ прѣзъ Шуменъ та прѣзъ Добричъ до Бабадагъ. Съ тѣхъ вървѣли и съсѣднитѣ селяни отъ

с. Караарнаутъ. Най-напрѣдъ, като тръгнали, ‚слѣзли на Разградъ'. Сбрали се тамъ по-старитѣ хора отъ всичкитѣ емигранти (имало и отъ Кабаколакъ и др. села), да поразмислятъ, какво да се прави, защото едни взели да викатъ: „не щемъ да вървимъ!", а пъкъ други: „Русия̀ искаме!" Ала ‚Ру̀сино' като казалъ „запря̀гай!", и тѣ всички за единъ день стигнали въ Новипазаръ. Оттамъ прѣзъ Добричъ, както се каза, стигнали до Бабадагъ и отъ тукъ до Дунава. Като ‚стигнали до водата' — ‚стигнало миръ' и тогава се рекло, ‚кой кѫдя̀то ѝще, да вървѝ'. Цани съ баща си и заедно съ повечето отъ съселянитѣ си поседѣлъ на Бабадагъ три години. Сетнѣ се ‚въртѣли' самъ-тамъ, докато най-подиръ ‚покрай Дуна̀ва, покрай Дунава' дошли на Силистра. И тукъ седемь години останали. Когато потеглилируситѣ окончателно и отъ Силистра, ‚теклѝфъ' сторили на сиромашьта, да идатъ въ Русия съ тѣхъ, които искатъ. И мнозина потеглили подирѣ имъ и нѣкои останали въ Влашко, кое отсреща Силистра, кое пò на вѫтрѣ, а други отишли дори въ Русия — въ Беса̀рабия. Нѣкои пъкъ останали по селата около Силистра. „Въ село Бабу̀къ — каза дѣдо Цани — и сега имаме роднини: наши хора има и въ Ромъния, въ с. ‚Авома̀ци'[1]), близу до Букурещъ, и сега има хърсовчани, и въ село ‚Верѐш'[2]) — родовете ни всичките сѫ тамъ, въ Верѐш; същио държѫт езѝк нàшио у Верѐш." — Само около 12 сѣмейства отъ

[1]) То е село „Афумацъ", на сѣвероизтокъ отъ Букурещъ, населено съ 1500 българи и 150 д. ромъни. Българитѣ се прѣселили тукъ най-много прѣзъ 1828 год., повикани отъ тогавашния чокой Скина. Общината има 4000 хектара земя, отъ които 3000 принадлежатъ на чокоя и 1000 на селянитѣ (вж. у G. „Weigand, Bulgarische Siedelungen in Rumänien", печ. въ Globus, Bd. LXXVIII. № 8. 1900, и рефератъ въ Пер. Спис. 1901. 2. 155).

[2]) То е село „Варѐщи" (въ Илфовския окрѫгъ), населението съ 1000 души българи, „повечето отъ които дошли тамъ прѣзъ 1822 (?) год." (вж. Вайгандъ, ц. д.).

старитѣ хърсовчани се върнали въ Хърсово, слѣдъ като стояли по силистренскитѣ села 11 години. Тукъ заварили запустѣли кѫщи. Сетнѣ ‚допаднали тукъ балкàнци', и то като идвали постепенно: тазъ година дошли 4—5 кѫщи — до година други 4—5 кѫщи и т. н. Така се образувала покрай ‚ерлийската махала' въ Хърсово, гдѣто живѣе дѣдо Цани и гдѣто сега има около 50 кѫщи, отсрещната ‚балканджийска махала', която сега е многочисленна (около 180 кѫщи — всички кѫщи въ Хърсово на 1891 год. брояли 230). Балканджиитѣ ‚то време' споредъ дѣдо Цани били ‚слаби' тамъ въ Балкана, та затова никой не можелъ да ги сдържи, да не се селятъ въ полето. Кметътъ на с. Хърсово прѣзъ 1898 год., бѣше отъ балканджийската махала и ми разказваше, че баща му, който се заселилъ въ Хърсово прѣзъ 1872 год., заварилъ въ ‚ерлийската махала' около 25 кѫщи, така че нѣма съмнѣние, какво сегашнитѣ жители на тая махала произхождатъ само отъ завърналитѣ се около 1840 година 12 стари хърсовски сѣмейства. Балканджиитѣ въ Хърсово произхождатъ отъ Габровско, Троянско, Дрѣновско и Еленско. За това говорътъ на балканджиитѣ не прѣдставя сега чисто нарѣчие, каквото е още нарѣчието на жителитѣ отъ ерлийската махала. Има една махала въ Хърсово, наречена ‚Урỳковата махала', що показва, че тукъ трѣбва да е имало нѣкой бей едно врѣме. Дѣдо Цани именно си спомня, че нѣкой си паша ималъ тукъ чифликъ и че хърсовчани имали ‚до кьòрвезирово бозгунъ' нѣкакви права, така че ‚не бѝвало кованъ конь да мине прѣзъ сѐлото', ала сетнѣ станало лошо. — Какъ да е, съ околнитѣ турци все още поминували, ала когато дошли черкезитѣ и ‚почнали да крадатъ', животътъ станалъ несносенъ. Близкото село ‚Топалкьой' било черкезко, поради което постоянно добитъкътъ на хърсовчани билъ въ

опасность: „улòи крадàха, кокòшки крадàха, и каквото не щеш, а твърде ляб не iедàха“ — описваше дѣдо Цани черкезитѣ. Споредъ него хърсовчани най-много осѣтили, че България се освободила, защото се прѣмахнали черкезитѣ. Отъ Хърсово е заселено слѣдъ Одринския миръ с. Хърсово въ Новопазарска околия; хърсовчани има въ с. Станювецъ (Юруклеръ, Новопазар. окол.), въ Топалкьой (Шумен. окол.) и въ с. Вискьой (Тутрак. окол.) и нѣколко сѣмейства въ с. Кара-Коджиларъ (Русен. окол.); има ги и въ Силистренско, както се каза, именно въ с. Бабукъ и въ с. Айдемиръ, а така сѫщо и въ казанитѣ двѣ села въ Ромъния. И въ добруджанското с. Хърсово имало отъ тѣхъ.

Карàарнаутъ (142 к.). Това село е било населено, както се види, прѣзъ първитѣ врѣмена на турското завоевание съ македонски българи отъкждѣ Костурско. По всѣка вѣроятность тѣ сѫ били сѫщеврѣменно прѣселени съ сѫщинскитѣ ‚арнаути‘ (албанци) въ с. Арнауткьой до Разградъ, чиито потомци и сега още говорятъ албански. Споредъ едно прѣдание, нѣкой паша, който е направилъ голѣмата джамия въ Разградъ и на когото ще да сѫ принадлежали селата Арнауткьой и Караарнаутъ, прѣселилъ ‚арнаути‘ отъкждѣ Янина, като ги надарилъ съ особни привилегии, въ силата на които и двѣтѣ села можали и прѣзъ най-тежкитѣ врѣмена на турското иго да се запазятъ въ добро състояние. Македонскитѣ прѣселенци въ Караарнаутъ, ако и да не сѫ били ‚албанци‘, както онѣзи въ Аранауткьой, минавали тъй сѫщо подъ името ‚арнаути‘, тъй като съ това име доскоро въ източна България сѫ били означавани и македонскитѣ българи. Селото Караарнаутъ минавало и подъ име ‚Малки Арбанаси‘, докато Арнауткьой се казвало, освѣнъ ‚Бейарнаутъ‘ още и ‚Голѣми Арбанаси‘ (вж. по-подробно въ статията ми ‚Арнаутитѣ въ

Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ', въ Периодич. Спис. LXI).

И отъ Карaарнаутъ старитѣ македонски жители се издигали прѣзъ 1828 год. заедно съ съсѣдитѣ си хърсовчани и др., както се каза по-горѣ, съ намѣрение да се прѣселятъ въ Русия, ала и отъ тѣхъ по-голѣмата часть останала въ Силистренско, главно въ с. Айдемиръ, сетнѣ и въ селата Сребърна, Бръчма, Караорманъ, Бабукъ и Хаскьой (вж. цитув. съчин.). Въ Карaарнаутъ се върнали отъ „ветитѣ“ твърдѣ малко — само три-четири сѣмейства: Бѐно Дòчоолу, Карамозàкъ и още двама-трима. Старитѣ отъ тия завърнали се ‚арнаути‘ знаели още и своето ‚арнаутско‘ сир. македонско нарѣчие, ала тѣхнитѣ потомци сега вече не го говорятъ, понеже съвършено се изедначили съ балканджиитѣ въ селото.

Когато заминали старитѣ карaарнаутчани съ руситѣ, и докато седѣли тѣзи подирнитѣ ‚на Силистра‘, дошли въ Карaарнаутъ ‚татари‘, които били бѣжанци отъ Добруджа. Тѣзи слѣдъ оттеглянето на руситѣ се дигнали пакъ отъ Карaарнаутъ, и тогава взели въ запустѣлото село полека-лека да приижддатъ балканджии отъ близкитѣ балканджийски села отъ Бѣленско и Кесаревско, като отъ с. Стражица (Кадъкьой), Джулѝница, Пòсъбина, отъ Габровско и др. По-старитѣ отъ сегашнитѣ карaарнаутчани ми разказваха по собствени спомени, при какви разбъркани условия ставало заселяването на балканджиитѣ по Разградско въ онова врѣме. Именно когато едни отъ тѣхъ идѣли отъ Джюлиница, за да се настанятъ въ опустѣлото Карaарнаутъ, заптии отъ търновския управитель ‚ги гонили‘ и не позволявали да се разселяватъ, а пъкъ разградскиятъ каймакаминъ напротивъ ги мамилъ да дойдатъ, да се заселятъ. При подобни условия се заселило и селото Батембергъ въ началото на миналия вѣкъ.

Караарнаутъ сега е въ цвѣтуще състояние. Когато азъ бѣхъ тамъ (прѣзъ юли мѣс. 1898 год.) тъкмо се свършваше постройката на новото голѣмо и прѣкрасно училищно здание (по плана на новитѣ училищни здания въ Варна).

Арнауткьой или ,Бейарнаутъ' (255 к. б.). Отъ старото албанско население, заселено тукъ, както се спомена, прѣзъ първитѣ врѣмена на турското завоевание отькждѣ югозападна Албания, навѣрно отъ мѣста съсѣдни на Костурско, има сега малки останки. До 1811 год., когато селото заедно съ Разградъ изгорѣло и се разпръснало, старитѣ албански жители били тукъ ядката на населението и въ голѣмо количество. Тогава повече отъ тѣхъ избѣгали въ Влашко и се настанили въ Букурещъ и въ околностьта му; отъ тѣхъ произлѣзли сетнѣ и видни ромънски политически дѣйци, каквито сж напр. отъ видното сѣмейство на Бранкованитѣ. Въ селото си слѣдъ сключения миръ се завърнали сравнително малцина — около 30 сѣмейства отъ разбѣгалитѣ се стари жители албанци. Въ напустнатото село вмѣсто старитѣ жители почнали полека-лека да се настаняватъ българи отъ околнитѣ села, като напр. отъ Батембергъ, Хасанларъ и др. Тоя новъ български елементъ постепенно се е умножавалъ прѣзъ цѣлата първа половина на миналия вѣкъ. Трѣбва да забѣлѣжимъ, че прѣзъ 1828 год. Арнауткьой останало непокжтнато. Между живитѣ още ,арнаути' въ селото, които знаятъ да говорятъ и албански, най-старъ е дѣдо Димитъръ Гѐнджоолу, на 92 години. Споредъ нарѣчието, което говори той, излиза, че заселенитѣ въ Арнауткьой албанци сж принадлежали на албанското племе тоски. Отъ сжщитѣ албанци е имало и други колонии по източна България (въ с. Арнаутларъ въ Варнен. окол.; въ с. Ескиарнаутларъ въ Провадийска окол. и др.), сжщо тъй

прѣселени отъ давни врѣмена. Смѣсени съ българитѣ, тия албанци, бидейки и християни, отдавна сѫ усвоили и българския езикъ, така че този подирниятъ полека-лека замѣстя матерния имъ езикъ. Въ Бесарабия, именно въ селата Вълканещи и Каракуртъ, близу до Болградъ, има прѣселени отъ сѣвероизточна България такива тоски, които още владѣятъ своето албанско нарѣчие. Прѣселението имъ станало въ началото на миналия вѣкъ, и навѣрно между тѣзи ще да има и нѣкогашни жители на селото Арнауткьой. Въ това подирньото албански знаятъ да говорятъ освѣнъ дѣдо Генджоолу, когото можахъ лично да поразпитамъ по-миналата година, още Никола и Тодоръ Панайотови, кръчмари въ селото, сетнѣ нѣкой си Дели-Дамянъ и женитѣ: Христка Костова, баба Тодорка, жена на нѣкой си Косте кехаята, и още нѣколко други (вж. и въ цитув. съч. Арнаутитѣ въ Силистренско и пр.).

Освѣнъ балканджиитѣ въ Хърсово и Караарнаутъ балканджии живѣятъ и по другитѣ български села отъ двѣтѣ околии. Такива сѫ именно:

Ба̀темберг ъ (Разгр. окол.). Прѣди послѣдната руско-турска война това село, ако и никогажъ да не е било турско и да не е имало въ него дори и турци, се наричало Късъл-Мура̀дъ. Селото е било заселено прѣди стотина години (1805 г.), и то отъ нѣкои си дѣдо Ильо и дѣдо Вълчо отъ Дрѣновскитѣ колиби. Дѣдо Вълчо, споредъ казването на неговия внукъ, Димитъръ Георгиевъ (учитель), живѣлъ до 1878 година. Мѣстото, гдѣто найнапрѣдъ се е заселило селото Батембергъ, било пусто, било гора, ала сгодно по положение, близу до Разградъ. Въ слѣдствие на станали опустошения и изселения прѣзъ втората половина на миналия вѣкъ, околностьта на Разградъ била пуста и поради това самитѣ турски власти всѣкакъ подпомагали стремежа на балканджиитѣ да се

заселяватъ въ незаселенитѣ още области. Така и Батембергъ единъ видъ кришомъ се заселило и въ течение на трийсетина години то е било вече едно отъ най-голѣмитѣ и най-развититѣ български села въ Разградско: то брояло до 400 кѫщи все българи. Тукъ най-напрѣдъ се направила черква и тукъ е имало най-напрѣдъ постоянни свещеници, докато другитѣ села, както се посочи по-горѣ, не сѫ имали свой попъ. Батембергчани тогава били нѣкакъ по-свободни, понеже нѣмало турци въ селото имъ, а и тѣ, дошли отъ прибалканска область, гдѣто сѫ расли по-свободно, били и много по-независими спрѣмо турцитѣ, така че тѣхъ, по казването на даскалъ Пенча въ Паламарца, „тѣзи не можли твърде да ги врѣдятъ“. За това тѣ отъ рано си повикали нѣкого си попъ Ивана отъ Влашко, който най-напрѣдъ имъ четѣлъ влашки, а сетнѣ обърналъ на български, а слѣдъ него още трима попове наредъ, родомъ отъ сѫщото село, служили тукъ и на околията (попъ Никола, попъ Димитъръ и попъ Рашко). Поради благоприятнитѣ условия, които прѣселенцитѣ намѣрили тукъ и понеже постоянно прииждали нови поселенци отъ Дрѣновско, населението на селото бързо се удвоявало, та взело да се изселва по околнитѣ села. Така Батембергъ станало разсадникъ тогава на българското черковно и училищно просвѣщение въ Разградската и Поповска околия, толкова повече, защото отъ Батембергъ сѫ били основани въ течение на миналия вѣкъ доста много нови български поселения. Прѣзъ послѣдната руско-турска война турцитѣ изгорили Батембергъ, така че половината отъ жителитѣ му тогава се пръснали по околнитѣ села (Сепетчи, Джевизли, Малка Ада и пр.). И тъй колониитѣ на Батембергъ се умножили още повече. Освѣнъ посоченитѣ по-горѣ български поселения отъ Батембергъ въ Поповска околия (Калфакьой, Спах-

ларъ, Ярдъмкьой, Ново Малко, бивше ,Сепетчи') въ Разградска околия отъ Батембергъ произхождатъ българитѣ въ:

Сазлѣ (85 к. б., 106 к. т.), Калфадерѐ (128 к. б. и 50 к. т.), Малко Адȁ (турски Адѣкьой, 128 к. б. и 50 к. т.) и Сейдолъ (21 к. б. и 100 к. т.).

Ташчѝ (тур. Ташчѝкьой, 81 к. б. и 29 к. т) е заселено съ българи балканджии отъ Еленскитѣ колиби прѣди 70 години, сир. слѣдъ войната отъ 1828 год.

Дикилѝташъ (257 к. б.) тъй сѫщо е заселено слѣдъ Одринския миръ отъ балканджии отклѫдѣ Габровско и Трѣвненско.

Въ селата Голѣма Кокарджȁ (37 к. б., 118 к. т.), Малка Кокарджȁ (23 к. б. и 111 к. т.), и Черкȍвна (35 к. б. и 67 к. т.) — всички въ Кеманларска околия — българското население било, доколкото можахъ да разбера, ново и състояло отъ разни пришелци.

Въ всички други неспоменати села отъ двѣтѣ околии населението е турско, а колкото има и българско, то е съвсѣмъ незначително, по нѣколко само кѫщи. Отъ година до година обаче това население расте, а турското намалява.

Нека сега продължимъ своя прѣгледъ на населението откъмъ изтокъ, по черноморскитѣ области, които останаха неразгледани, а именно по Варненско, Добричко, Балчишко и Силистренско, па покрай Дунава прѣзъ Тутраканско и Балбунарско ще стигнемъ къмъ Рушчушко и Търновско, отгдѣто нататъкъ ще можемъ послѣдовно изкара прѣгледа си до крайнитѣ западни граници на хърцойския елементъ и неговото нарѣчие. За да бѫде прѣгледътъ подпъленъ, ще прѣхвърлимъ и ромънската граница,

та ще разгледаме българското население и въ ромънска Добруджа. Ще вървимъ редомъ отъ югоизтокъ, гдѣто спрѣхме, именно източно отъ Провадийската околия, която граничи съ Варненската.

Варненско и Балчишко.

Слаби слѣди отъ старото хърцойско население намѣрихъ тукъ само въ три села южно отъ Варна. Въ селото Дерѐкьой (130 к. б.) още се разпознаватъ по говоръ и носия „ерлиитѣ“, еднакви съ провадийскитѣ хърцои, отъ заселенитѣ тукъ отъ Авренъ ‚еркечани‘. Въ съсѣдното с. Бѣлево (Гѐбедже, 140 к. б. 26 т.) има малко запазени ерлии. Отъ старото ерлийско население на Гебедже сега има прѣселенци въ с. Конгасъ въ ром. Добруджа (Бабадашка ок.). А пъкъ въ Гебедже сега има прѣселенци отъ Долньо Орѣхово (‚Орѐово) — гдѣто сѫ еркечани и гуличани. Сѫщо и въ с. Емирлѐръ има еркечани (71 к.). Казваха ми, че имало „ерлии“ и въ с. Доуджа, но не ми се вѣрва. Други стари жители въ Варненско нѣма. Въ самия градъ Варна българскиятъ елементъ е новъ: нѣма сѣмейства, които да сѫ постари отъ 100 години въ Варна, и ако ги има, тѣ ще сѫ малко. Старъ елементъ тукъ сѫ гърцитѣ и черноморскитѣ гагаузи. Освѣнъ въ Варна, гдѣто сега има до 4670 гърци, въ Варненско още има въ с. Бѣла (Акдере) — 1680 гърци, въ Курукьой — 171, въ Еникьой — 221 и въ Таптъкъ, гдѣто $^3/_4$ отъ населението (486 души) сѫ гърци. Като оставимъ настрана гърцитѣ, всичкото друго население откъмъ езикъ съставя двѣ голѣми групи: българска и турска; въ послѣдната трѣба отъ чиститѣ турци да се отличаватъ гагаузитѣ и алиянитѣ (къзълбашитѣ).

И тъй освѣнъ въ казанитѣ три села българското население по цѣло Варненско се указва прѣселено. За най-старитѣ прѣселенци не можахъ да уловя сигурни данни, тъй като населението не прави точна разлика между 100 и 150 години, та обикновено се казва „прѣди 100 години" или „има повече отъ 100 години." Тепърва тия, които сѫ дошли въ началото на миналия вѣкъ, помнятъ по„ точно, и тѣ съставятъ най-старата — да я речемъ I. група прѣселенци; сетнѣ идатъ най-много прѣселенци отъ 1828—38 година, — II. група; има нѣкои, дошли слѣдъ кримската война, ала тѣ сѫ малко, докато третото голѣмо прѣселение е станало отъ 1879 год. насамъ, — III. група. Между прѣселенцитѣ въ Варненско най-видно мѣсто заематъ колониитѣ отъ Еркечъ-Гулица и тракийцитѣ (одринци и пр.).

За характеристика на най-новитѣ български колонии тукъ отъ Одринско ще съобщя изъ пѫтния си дневникъ нѣкои бѣлѣжки върху двѣ-три отъ новозаселенитѣ села между Варна и Балчикъ.

Посѣтихъ на 11. Августъ 1897. год. селото Дишбудакъ (на 1893 год. имало 115 к. съ 688 души жители). Жителитѣ сѫ прѣселенци отъ Одринско. Има тукъ 10 кѫщи отъ с. Татарларъ и 40 отъ с. Кюкюлеръ. Слѣдъ като се прѣвзе Плѣвенъ, понеже селото Кюкюлеръ пострадало много, всичкитѣ му жители се задигнали — цѣлото село — и се настанили въ Дишбудакъ (вж. въ Дановата карта Кюкюлеръ, източно отъ Одринъ). И отъ селото Сюлиоглу, което е съвсѣмъ близу до Кюкюлеръ, има малко прѣселенци въ Дишбудакъ; то имало до 160 кѫщи и наймного пострадало: имало обезчестяване на цѣлото село и много убийства. — Отъ Сюлиоглу се прѣселили найвече въ с. Русларъ до Варна. Въ Дишбудакъ има 20-тина кѫщи, прѣселени отъ Коджатарла (Лозен-

градско, на сѣверъ отъ Лозенъ, близу до нашата граница). Заселението на Дишбудакъ станало при слѣднитѣ условия:

Българскиятъ ексархъ Антимъ съобщилъ, че България се раздѣля на „Автономия“ и на „Княжество“ и че черкезскитѣ и татарскитѣ имоти ще се раздаватъ даромъ. Трѣбва да забѣлѣжа, че на „дѣда Антимъ“ ексарха майка му е отъ Татарларъ — Баба Гена, стрина на сегашния Христо Васильовъ въ Дишбудакъ, главния водитель на заселенитѣ тукъ емигранти. Тогава, като узнали за казаното раздѣление на България, рѣшили да се изселятъ въ България, но понеже прѣчили властитѣ въ Одринъ и митрополитътъ, ударили телеграма до руския царь да искатъ позволение за прѣселване. Тръгнали найсетнѣ на Мартъ мѣс. 1879 год. и стояли два мѣсеца въ Румелия, въ Късълагачско близу до с. Пашакьой, а на 21 Априли тръгнали къмъ Варна. Като газили Камчията до поясъ — тя прѣди малко се била разлѣла — попаднали въ една тиня и батаци: „да имаше някой да ни фотографира — жени и мѫже до гуша пропадатъ, детски писъкъ! . . . .“ — разказваше дѣдо Христо, като си спомняше за ония дни. Единъ се насмѣ, като си спомни за сѫщото. — „Какво се смѣешъ бе, то е за плачъ, каквото прѣтеглихме Богъ знае!“ — каза разказвачътъ развълнувано. По парахода отъ Бургасъ само нѣкои вещи прѣкарали. Дошли въ Варна, избрали си туй мѣсто, гдѣто намѣрили още нѣкои неразрутени черкезски кѫщи, и си понаправили и нови; и черквата имъ „Св. Кирилъ и Методий,“ почната на 1896. г., бѣше вече свършена и изографисана. Иматъ учитель и учителка; за училище е приспособена бившата селска джамия. Ходихъ и въ кѫщата на дѣдо Христо, който живѣе сега въ черкезска кѫща — низка и малка кѫщичка. „Христо Чорбаджи“ е едъръ, личенъ старецъ, твърдѣ отворенъ и разуменъ човѣкъ;

той е подбудилъ съселянитѣ си да се изселятъ въ Княжеството. Жена му и сега се носи по стария крой, тя ми показа и фесътъ, покритъ съ „чемберъ,“ който носятъ женитѣ по Одринско. И тя ми разказва за патилата прѣзъ първитѣ години слѣдъ заселението. Промѣната на климата имъ повлияла отначало злѣ; сега сж добрѣ, но пасбищата и нивитѣ имъ сж малко. Не могатъ забрави Одринско. Та тѣ и не пострадали твърдѣ, които били въ Чокинската нахия, въ която влизатъ с. Татарларъ и с. Вайсалъ, защото тогавашниятъ мюлезимъ Еризъ ага спасилъ своитѣ села отъ Чокинската нахия — до 360 села, като юзбашия на нахията: не далъ човѣкъ да се обѣси и изобщо много заслужилъ за българитѣ съ своята доброта. Ала за това нѣкой си Джеферъ ага, който билъ началникъ на съсѣдната ‚Манастирска‘ нахия, избѣсилъ много хорица, и особно ще го помнятъ тия отъ Сюлиоглу и Инджекьой (Енидже)... „Сегашнитѣ русларчани, които сж повечето отъ Сюлиоглу, могатъ ви разказа за него.... мома не остана читава“....

Отъ Дишбудакъ тръгнахъ за близкото с. Текѐ, населено отъ Вайсалъ (Одринско). Вайсалъ е имало до 200 бълг. к., а останали тамъ само 20-тина. Сега има въ Теке 81 кжща съ 580 жители. Минахъ покрай Гѐйкчилеръ (93 к. съ 608 д.), заселено отъ старозагорци още въ турско врѣме и отъ одринци, сега прѣселени. Въ Теке бѣхъ на гости у Коста Ангеловъ, близъкъ роднина на негово Високопрѣосвещенство софийския митрополитъ Партения, който тъй сжщо е родомъ отъ Вайсалъ. Въ Теке видѣхъ жална картина: малария коси прѣселенцитѣ — всички пожълтѣли, отпаднали; И тѣ жалятъ за Одринско.

Въ Чаталларъ половината сж татари, а половината сж прѣселенци българи отъ Лозенградско (Къркклисийско), и то отъ с. Крушево, гдѣто останали 10-тина кжщи,

и 2—3 кжщи отъ с. Кула. И въ Джеферли, най-доброто и най-честно гагаузско село въ Варненско, има сега до 20 кжщи българи, прѣселенци отъ Еркечъ-Гулица.

Сега ще посоча отдѣлно българскитѣ поселения въ Варненска и Балчишка околия.

Варненска околия.

Еркечани и гуличани сж настанени въ слѣднитѣ села:

Гебедже (тукъ има освѣнъ староврѣмски жители, както се посочи по-горѣ, и еркечани, доселени отъ Горньо Орѣхово); — Ясъбаши (42 кжщи); — Старо Орѣхово (48 к.); — Ново Орѣхово (56 к., еркечани и габровци); — Елечъ (27 к.); — Гебешъ (25 к., бивше турско село, сега заселено съ гуличани); — Джеферли (тукъ има освѣнъ гагаузи, както се каза по-горѣ, и до 20 к. еркечани); — Суджаскьой (77 к.); — Куюджукъ (102 к.); — Гюндогду (100 к.); — Гевреклèръ (60 к.); — Чатмà (105 к.); — Сюмбей (15 к.); — Николаевка (бивше Хадърчà, 140 к.) и Гюлекьой (20 к. б., 50 к. т.)

Одрински българи (най-вече отъ Малко-Търновско, отъ Лозенградско или Кърклисийско и отъ Одринската каза) има въ слѣднитѣ села:

Галата (33 к. б. отъ Малко-Търновско и 70 к. т.); — Мемишъ-софуларъ (53 к.); — Дюлгеръ (24 к.); — Абдикьой (бивше черкезско село, сега населено най-вече съ одринци, именно отъ Чаталджа, а има и други отъ разни мѣста, 15 к.); — Долни Чифликъ (75 к. б. и 86 к. т., бивше чисто турско село, а сега населено съ одринци и македонци); — Пашакьой (52 к.); — Карагюръ (43 к. б. и 10 к. т., одринцитѣ тукъ сж отъ Лозен-

градско); — Русларъ (50 к. б., 25 к. т., тукъ одринцитѣ сѫ, както се посочи по-горѣ, ‚загорци' и то най-вече отъ Сюлиоглу, ала има ги тукъ и отъ Вайсалъ, Татарларъ, Кюкюлеръ и Дивитлеръ); — Инджекьой (30 к. б. и 20 к. т.); — Аджемлеръ (70 к.); — Голѣма Франга (32 к.); — Малка Франга (34 к.); — Влахларъ (49 к., прѣселенци отъ Димотишко); — Козлуджа (Везиръ-Козлуджа, 269 к. б. и 153 к. т.; тукъ има одринци, анадолски българи отъ с. Байремичъ, Брусенска каза, и малко гърци); — Дервентъ (70 к.); — Кюмюрлюкъ (53 к.); Саржгьолъ (70 к.); — Татармахле (29 к.); — Кара-Хюсеинъ (тукъ има освѣнъ гърци 447 д., още и българи — 785 д, прѣселени отъ Сливенско слѣдъ войната отъ 1828 год.)

Въ самия градъ Варна има въ ‚Новата махала', кѫдѣ Татаркапия, заселени около 60 к. българи отъ Лозенградско.

Въ Климентово (бивше Капаклй — 130 к.) има разни по-стари и новопрѣселени българи отъ руска Бесарабия.

Боазкесѐнъ (14 к.) е населено съ разни нови български поселенци.

Гю̀нялась (53 к.) Тукъ сѫ пришелци отъ разни мѣста.

Кру̀мово (бивше Горня Кумлуджа, 90 к.) Тукъ има стари прѣселенци — II. група — най-много отъ с. Копаранъ (Анхиялска околия).

Споредъ разказването на нѣкой си дѣдо Стойко, прѣдадено въ Мин. Сб. VIII. 9. (отд. за нар. умотвор.), слѣдъ Одринския миръ отъ Копаранъ, гдѣто имало тогава 60 кѫщи, потеглили 40 кѫщи заедно съ други емигранти отъ Ямболско и Сливенско за Русия (Бесарабия) и се настанили тукъ между селата Александровка (нас. съ

гагаузи), Гюлеменово, Чомлекьой и др. и образували ново село, което нарекли пакъ Копаранъ. Тукъ сѣдѣли три години, слѣдъ което „всички“ пакъ се изселили отъ тамъ и се завърнали въ България. Случайно се спрѣли на отпочивка въ днешно Крумово, гдѣто намѣрили само три турски кѫщи, и тѣ прѣселени отъ Герлово. Въ околнитѣ села, а именно въ Долня Кумлуджа имало 6 кѫщи, въ Юшенли 20 кѫщи турци и гагаузи, въ Суджаскьой — 6 кѫщи, Коробашли — 5 кѫщи, все турци. Селата Ерменли и Ново Коюджукъ тогава били още кѫшли. Копаранчани получили позволение отъ турскитѣ власти въ Варна, да се заселятъ тукъ. Тъй като тѣ стигнали прѣзъ есеньта, прѣзъ зимата найвече се прѣхранвали като продавали дърва и вѫглища. На пролѣтьта захванали да оратъ и въ кѫсо врѣме се съвзели и поминували добрѣ. — Записвачътъ на тия данни, г. Д. С. Стаменовъ, бѣлѣжи, че дѣдо Стойко, който ужъ участвувалъ въ заселването на селото, сега билъ старецъ на 60 години, а самъ дѣдо Стойко разказва, че когато „дошли войскитѣ на царъ Николай въ България, дѣто седѣли 10 мѣсеци“ той билъ на 24 години. Отъ всичко туй се вижда, че дѣдо Стойко е разказалъ, и то доста неточно това, което, види се, е чувалъ отъ по-стари хора или отъ баща си, понеже е фактъ, че Крумово е заселено отъ копаранчани около 1830 год. Това азъ узнахъ, когато бѣхъ въ Ботево (Юшенлѝ) и минахъ покрай Крумово, а това се вижда и отъ Скальковскій (ц. д. 87), гдѣто между българскитѣ села въ Бесарабия се споменува и „Купаранъ, на рѣчкѣ Малый-Кургыжь, основана Болгарами въ 1830 год., домовъ 127, жителей Румелийскихъ Болгаръ 93 сем., 500 о. п. душъ“. Понеже това село е сѫществувало и слѣдъ 1848 годъ., очевидно е, че не „всички“ копаранчани сѫ отишли въ Русия, а много ще да сѫ се спрѣли, като отивали за

Русия, въ днешно Крумово, гдѣто сетнѣ заседнали и нѣкои отъ тѣзи, що се завърнали отъ Русия.

Пашайтъ — тукъ има покрай турското население (120 к.) и анадолски българи (25 к.).

Kòклуджа (30 к. б. и 4 к. т.) е бивше турско село, сега заселено съ котленци и разни други пришелци.

Арнаутларъ (15 к. б. 35 к. т.), попрѣди чисто турско село, а сега има тукъ и българи, придошли отъ разни мѣста.

Въ всичкитѣ други села отъ Варненска околия населението е турско, като не смѣтаме съвсѣмъ незначителното число българи, които ги има и по турскитѣ села тукъ-тамѣ до по 2—3 кѫщи. Нека забѣлѣжимъ, че селото Кӯмлуджа (по-напрѣдъ ‚Долня Кумлуджа‘) е населено съ късълбаши.

Балчишка околия.

Голѣми села по Балчишко, сравнително съ тѣхното множество, има малко, а изобщо българскиятъ елементъ и тукъ е въ меншество прѣдъ турския. Както се каза, и тукъ, колкото има българи по селата, всички се указватъ пришелци все отъ реченитѣ три категории, споредъ врѣмето на заселението.

И въ града Балчикъ (276 к. б.) българитѣ не сѫ старорѣмски жители, нито сѫ по потекло отъ една мѣстность.

Дйшбудакъ (115 к.), както се посочи по-горѣ, сега е заселено съ ‚загорци‘ отъ Одринско, именно отъ селата Татарларъ, Кюкюлеръ, Коджатарла и др.

Текѐ (90 к.) е населено съ одринци — ‚загорци‘ отъ Чокинската нахия (Одринско), именно отъ с. Вайсалъ.

Гѐйкчилеръ (90 к.). Въ турско врѣме тукъ сѫ били заселени (отъ 1828 г.), както се каза по-горѣ, тракийци

откъмъ Стара Загора, а слѣдъ освобождението тукъ намѣсто турцитѣ се заселиха одринци отъ Вайсалъ, Татарларъ и др.

Екренѐ (40 к.) е заселено съ нови одринци отъ сѫщитѣ, които сѫ въ Дишбудакъ и Теке.

За Чаталла̀ръ (55 б. 55 т.) по-горѣ се каза, че половината е населено съ татари и половината съ нови пришелци българи отъ с Крушево и с. Кула (Лозенградско).

Ботевско, бивше Алаклисѐ (31 к.). Тукъ има и стари, черноморски гагаузи, и нови пришелци, българи отъ Одринско.

Сарѫмуса̀ (34 к.) е чисто българско село, заселено слѣдъ 1828 год. отъ еркечани и гуличани.

Шабла (226 к.) — заселено слѣдъ 1828 год. отъ тракийци. То ще да е било по-напрѣдъ гагаузско село, понеже споредъ Иречека (Cesty 607) въ Бесарабия имало прѣселени гагаузи на 1829 год., и то изъ Шабла, Караманли и др.

Дура̀нкула̀къ (60 к.). Тукъ сѫ сѫщо такива трайкийски прѣселенци, каквото сѫ и въ Шабла.

Сатълмъ̀шъ (48 к.), населено съ тракийци отъ 1828 год.

Гьо̀ре (70 к.), бивше турско село, сега ново заселено съ българи отъ разни страни. И българитѣ въ Гурково (по-прѣди наричано ,Гяуркуюсу̀', до 36 к.), Гаргалъ̀къ (42 к.), Елибей (14 к.), Чаирлъ̀гьолъ (14 к.), Кълъкчи (17), Карапча (т. Гарибча 42 к.), Сеидъ Ахмедъ (15 к.), Куртъ-Думанъ (20 к.), Кая-бейкьой (23 к.) и др. сѫ сѫщо тъй, както и въ Гьоре все новозаселени и прѣдставятъ смѣсь по потекло и нарѣчие.

Добришка околия.

Най-многото българи въ Добришка околия сѫ настанени слѣдъ Одринския миръ, а прѣобладаещето множинство отъ тѣхъ сѫ все тракийци отъ Старозагорско, Сливенско, Ямболско и Каваклийско; по-малко сѫ отъ Балкана. Не сѫ малко и новитѣ прѣселенци слѣдъ послѣдната война; особно трѣбва да се отбѣлѣжатъ много прѣселения изъ ромънска Добруджа, гдѣто българитѣ тъй сѫщо сравнително сѫ все нови колонисти отъ сѣверна и южна България.

Въ самия Добрѝчъ (по-прѣди Х.-Оглу-Пазарджикъ; на 1891 г. 644 к. български и 1157 к. небългарски) българското население датува съ твърдѣ малки изключения главно отъ сто години насамъ. Тукъ има и гагаузи. Българитѣ тукъ най-много произхождатъ отъ Котелъ, има ги и отъ Габровско, отъ Коприщица, па намѣрихъ сѣмейства дори и отъ Бѣла Слатина. Освѣнъ това отъ околнитѣ села постепенно се настанявали българи, които по потекло сѫ отъ Тракия, така че градътъ Добричъ съ своето българско население горѣ-долу прѣдставя разнообразния новъ български елементъ, който живѣе по околнитѣ села. Ето за примѣръ нѣколко села, които съ своето население прѣдставятъ изброенитѣ три главни типа колонисти. Трѣбва да отбѣлѣжимъ, че въ Добришко съвсѣмъ малко села има, гдѣто българитѣ да не сѫ смѣсени съ турци, а изобщо голѣми чисто български села нѣма.

Ези-бей (по-прѣди Азисъ-бей, 60 к. бъл. и 30 к. тур.) е заселено съ българи изъ с. Козо̀смѫдье, Старозагорска околия (Тракия) на 1832 год., когато били на пѫть да се прѣселятъ въ Русия и се спрѣли тукъ, тъй като не имъ било вече възможно да се върнатъ назадъ.

Въ черковния дворъ прочетохъ слѣдния надписъ на една надгробна плоча:

„Тука почиватъ бреннитѣ останки на священника Пасхаля изъ село Козосмждіе. Той е билъ пьрвый основатель на българскыте селенія въ Добруджж отъ год. 1832. Отъ неговъ имотъ е въздигнжто българското училище въ село Гелинджйкъ, ржкоположенъ на 1808 год., прѣдставилъ ся е пъленъ съ дни на 1866 год. Дек(ември) 10. Село Азисъ-бей“.

Старозагорското нарѣчие хубаво се е спазило и досега у прѣселенцитѣ въ Езибей.

Нека да забѣлѣжа тукъ още за характеристика, какъ се търкалятъ по нашитѣ села цѣнни старини, че оградата на черковния дворъ откъмъ една тѣсна улица е подпрѣна съ валчеста мряморна колона съ римски надписъ, който захваща съ името на рим. царь „Severus“. Тоя ‚камъкъ‘ билъ донесенъ отъ мѣрата на село Кара-Синанъ. Господинъ К. Шкорпилъ дохаждалъ прѣди двѣ години и снелъ копие отъ надписа.

Бòтево (бивше Юшенлѝ, 148 бъл. 5 тур.) е заселено на 1832 год. отъ селата Гулица, Еркечъ, Копаранъ и др. Въ Ботево, което тогава се казвало Юшенли, пришелцитѣ заварили български гагаузи, които се побългарили съвсѣмъ, така че днесъ вече не се отличаватъ едни отъ други (вж. по-горѣ стр. 18.).

Въ селата Владимирово (85 к. бъл., 15 к. тур.), Гьокчѐ Дюллю̀къ (45 к. бъл., 75 к. тур.), Капуджѝ махлѐ (28 к. бъл., 22 к. тур.) и Базау̀ртъ (58 к. бъл., 124 к. тур.) — сж настанени емигранти отъ с. Главанъ, (Каваклийско), и то слѣдъ Одринския миръ.

Въ Корку̀тъ (8 к. бъл., 30 к. тур.) има нѣколко кжщи одринци, прѣселени на 1832 год. И тукъ пришелцитѣ

заварили двѣ-три кѫщи български гагаузи, които сѫщо така, както и въ Ботево, скоро се побългарили съвсѣмъ.

Въ Османфакъ (20 к. бъл. 29 к. тур.) българитѣ сѫ дошли на 1884 год. отъ ромънска Добруджа, а именно отъ селата Чинели, отъ Башкьой (2 к.), Бештепе (6 к.), Еникьой (2 к., всички въ Бабадашко), попотекло все отъ Ямболско и Сливенско. — Има и 3 к. котленци и 2 к. отъ самия Бабадагъ.

И въ Голѣмо Чамурли (21 к. б., 34 к. т.) българитѣ сѫ нови прѣселенци отъ ром. Добруджа, изъ селата Каталой и Еникьой (Бабадашка околия).

Срѣдно Чамурли (8 к. б., 48 к. т.) е населено неотколѣ отъ прѣселенци отъ руска Бесарабия, изъ областьта на Комратъ; тѣ по потекло сѫ тракийци.

Въ Малко Чамурли (24 бъл., 15 тур.) сѫ настанени ямболци, прѣселени слѣдъ Одринския миръ. Сѫщо такива нови колонисти отъ Одринско сѫ заселени въ с. Карабашлѣ (8 к. б., 34 к. т.) южно отъ Добричъ, а сѫщо тъй нови одринци сѫ и въ Сердименъ, югозападно отъ Добричъ, докато въ близкото село Сарѫ-Махмудъ (2 к. б., 49 к. т.) българитѣ, пакъ нови поселенци, произхождатъ отъ Котленско.

Въ Деведжикьой (65 к. б., 37 к. т.), което лежи сѣверно отъ Добричъ близу до ромънската граница, има прѣселенци българи отъ прѣди десетъ години изъ Бесарабия, а по потекло тѣ сѫ стари българи отъ съртското село Косовецъ (Косовча) въ Новопазарска околия.

Като считаме за нови колонисти заселенитѣ слѣдъ послѣдната руско-турска война, а всички други за стари, можемъ разпрѣдѣли селата отъ Добришка околия, въ които имъ колко годѣ значително българско население, на слѣднитѣ двѣ категории.

I. Стари прѣселенци: Богданово, Валалий, Опанча, Семизъ Алѫ, Армутлий, Ботево, Владимирово, Капуджи Махле, Ели бей,製 бей, Карали, Кара синанъ, Суютчукъ, Богдали, Богдали Чамурли, Дели Юсуфъ-коюсу, Eниджe-Хайдаръ, Каралезъ, Кара Суларъ, Малко Чамурли, Айдънъ-Чофа, Алъчкьой, Башбунаръ, Гелидижикъ, Кабасакалъ, Чаирхарманъ и Янъкларъ.

II. Нови прѣселенци: Кара-Башлѣ (одринци), Кючукъ-Ахмедъ (отъ Силистренско), Сарѫ-Махмудъ (котленци), Сердименъ (одринци); Дургутъ-Калфа, Дурбали, Узларъ, М. Базауртъ, Кованлъкъ, Гюргенли, Деведжи-кьой, Голѣмо Чамурли (всички прѣселенци отъ ромънска Добруджа); Фъндъкли, Енимахле, Хардали (отъ ром. Добруджа и отъ Одринско); Касъмкьой (котленци), Мелеклеръ (отъ Силистренско), Неби-коюсу (отъ Балчишко), Срѣдно Чамурли (отъ Бесарабия), Сусускьой (одринци).

Силистренска, Куртбунарска, Аккадънларска и Тутраканска околия.

И въ четиритѣ тия околии прѣобладава навсѣкждѣ турското население, та и тукъ животътъ на старото българско население е билъ въ минали врѣмена несносенъ и речи невъзможенъ. Поради това, се разбира, че когато се захванало прѣселенческото движение у българитѣ въ посока къмъ Влашко и Русия, останкитѣ отъ старата българщина тъкмо въ тия области, близки до Дунава, първи ще да сѫ се възползували да минатъ въ Влашко. Изселвания отъ Силистренско и близкитѣ околии въ Влашко трѣбва постепенно и непрѣкѫснато да сѫ ставали

отъ началото на турското владичество въ сѣверна България, докато най-сетнѣ послѣднитѣ масови изселения въ слѣдствие на руско-турскитѣ войни прѣзъ двата минали вѣка не сѫ помели и послѣднитѣ дири отъ старото население тукъ. Като имахъ прѣдъ видъ, че това подирното съвсѣмъ го нѣма въ по-южнитѣ околии, както се посочи по-горѣ, а именно въ околиитѣ Добришка, Балчишка, Варненска и отъ часть и въ Новопазарската и Кеманларската, никакъ не прѣдполагахъ да намѣря слѣди отъ старото мѣстно население въ Силистренско. Ала въпрѣки туй неочаквано се указаха тукъ, ако и слаби, останки отъ ‚стари' българи и то само въ нѣколко села до самия Дунавъ. Дѣдитѣ и прадѣдитѣ на тия останки, както разбрахъ, неведнажъ сѫ бѣгали отсрѣща прѣзъ Дунава и пакъ се връщали назадъ. И сега още има доста много отъ това старо население отсрѣща въ Ромъния близу до Дунава, отъ гдѣто прѣзъ послѣднитѣ двайсетина години голѣма часть постепенно се изселва назадъ въ България. Селата на старитѣ българи тукъ лесно се мѣстили: тѣ били принудени съ вѣкове да живѣятъ въ провизорни ‚дамове' и ‚землянки', които лесно могли да се напущатъ и които поради своитѣ неудобства за живѣене не сѫ привличали неприятеля, нито да ги гори, нито да ги събаря. Посочи се по-горѣ, защо тия стари българи тукъ сѫ наречени „гребенци" (вж. по-горѣ за носията на гребенцитѣ, с. 64, 122.). Самитѣ ‚гребенци' се помнатъ като стари жители, непрѣселени отъ друго мѣсто. Тѣхъ ги казватъ и ‚е л ѝ й ц и' (отъ турската дума ‚елѝ', що значи равнина), защото се намиратъ все покрай Дунава по равнината. Нарѣчието на гребенцитѣ съвършено се схожда съ хърцойското нарѣчие въ Шуменско и Разградско; то е запазило особно много старини въ словаря си.

У гребенцитѣ и до днесъ се спазили много особности въ тѣхния животъ, повѣрия и обичаи. Така ми разказаха за обичая имъ ‚буѐнец‘ — обичай да играятъ ‚съ саби‘ на Лазаровъ день. Именно съставятъ се момински чети; една мома ще има свои 10—15 дружки. Прѣдводителката имъ носи на глава си ‚калпакъ‘ (въ с. Калипетрово), даже се облича въ мжжски дрѣхи (както е въ с. Попина). Тя носи ножъ или сѣкира. Такива чети ще се образуватъ 4—5 и тѣ ще се срещнатъ на селския мегданъ и ужъ ще се ударятъ ‚съ саби‘ („то безбиле нѣкога имало и саби“ — казваше една баба) и тамъ ще изберать измежду прѣдводителкитѣ ‚едного‘, сир. една, за ‚войвода‘ и ще му правятъ сетнѣ по цѣло село разни почести. (Срав. съ ‚Русалиитѣ‘ въ югозападна България). Въ Минист. Сб. XII. отд. за нар. умотв. 14. се споменува, че въ Прѣславско отъ сирни заговезни до Лазаровденъ се играело особено хоро, наричано ‚боянецъ, (хоро несхванато). Това хоро безъ съмнѣние ще да е въ свръзка съ казания обичай у гребенцитѣ.

Освѣнъ реченитѣ останки отъ староврѣмското население, всичкото друго българско население въ Силистренско и въ тритѣ ближни околии е ново, заселено тукъ най-рано въ началото на миналия вѣкъ; то прѣдставя пъстра картина отъ всички ония емигранти българи отъ Шуменско, Разградско, Балкана и Тракия, които въ разни врѣмена сж се дигали да бѣгатъ въ Русия. Обикновено тѣ слѣдъ дълги скитания по Добруджа, както е станало напр. съ емигрантитѣ отъ с. Хърсово и др. (вж. по-горѣ стр. 137.), безъ да минатъ Дунава, полека-лека дошли въ Силистренския окржгъ и тукъ, като намѣрили удобни мѣста, заседнали окончателно. Малка часть отъ тѣхъ прѣминали и въ Влашко и Бесарабия, отгдѣто разочарувани се върнали назадъ съ намѣрение, да идатъ на старитѣ си жилища, останали

обаче въ Силистренско. Сжщата картина, съставена отъ сжщитѣ елементи, прѣдставя българското население и въ ромънска Добруджа. Азъ се постарахъ, като бѣхъ миналата година въ Силистра и околностьта, по възможность точно да узная потеклото на околното българско население, и тукъ ще изложа накратко, каквото можахъ да забѣлѣжа.

Първомъ ще укажа, гдѣ се намира старото население — ‚гребенцитѣ'.

I. Старо население (‚гребенци').

Както се спомена по-горѣ, гребенци има и сега отсреща въ Ромъния, и то по селата около Олтеница и Гюргево. Така напр. селото Чаку, срещу Силистра, е населено все съ гребенци; тѣ си запазили добрѣ носията и езика. Сжщо тъй и въ с. Чоканещи живѣятъ гребенци („елийци").

Чисто гребенско село е Попина, що лежи до Дунава, западно отъ Силистра (290 к.). Тукъ гребенцитѣ сж извѣстни като най-консервативни пазители на всички стари особности.

Въ съсѣдното село Вѣтренъ (137 к.) има гребенци, ала има и малко пришелци ‚горненци' (20 к.). И въ близкото с. Сребърна (150 к.) половината отъ населението сж гребенци, останалитѣ сж ‚арнаути', сир. македонски българи отъ с. Караарнаутъ, сѣверно отъ Разградъ, прѣселени тукъ слѣдъ Одринския миръ (вж. по-горѣ с. 140.).

Въ с. Айдемиръ, което е населено съ разни пришелци, както ще видимъ по-долу, има само 4—5 кжщи, които се знаятъ за ‚елийци' или гребенци.

Гребенци има и въ с. Калипетрово, гдѣто сж настанени и прѣселенци отъ съртскитѣ села въ Шуменско.

Селото **Малка Кайнарджа** (257 к., югоизточно отъ Силистра) е населено почти все съ гребенци; има малко и пришелци еркечани отъ селата Чаталларъ (Балчищ. ок.) и Хадърча (сега с. Николаевка, Варнен. ок.).

Прѣзъ границата въ Ромъния има гребенци въ с. **Алмалѝ** (300 к.), което е населено на половина съ гребенци и на половина съ прѣселенци изъ съртскитѣ села по Шуменско. Отъ с. Алмали сж заселени сега гребенци заедно съ реченитѣ пришелци отъ Шуменско въ бившето чисто турско село **Топчии** (56 к. б., 42 к. т. Куртбунарска околия).

Сжщо тъй сж смѣсени гребенци съ шуменски пришелци и въ бившето турско село **Хадърчелеби** (50 к.), отъ което слѣдъ послѣдната освободителна война турцитѣ се изселили.

Въ Аккадънларско има гребенско население въ с. **Гарванъ** (184 к.) и въ с. **Ходжакьой** (36 к.). Въ с. **Хаскьой** (55 к. б. 77, т.), гдѣто има и ,арнаути' отъ селата Айдемиръ и Сребърна, слѣдъ послѣдната война се настанили и изселени отъ Ромъния, отъ с. Чоканещи, ,елийци' — сир. гребенци. Сжщо така и въ **Доймушларъ** (80 к. б., 50 к. т.) има новопрѣселени гребенци отъ реченото с. Чоканещи въ Ромъния.

Въ Тутраканско сжщото старо население е запазено въ слѣднитѣ села: **Кадъкьой** (133 к. б., 30 к. т.), **Старъ Смиль** (130 к.), **Сарсънларъ** (70 к. б., 40 т.), **Бѣлица** (74 к. б., 50 к. т.) и **Денизлеръ** (63 к. б., 70 к. т.)

Въ **Спанчево** (45 к.) сж смѣсени балканджии съ ерлии; и въ **Брѣшленъ** (93 к.) има малко ерлии, но прѣобладаватъ тукъ стари прѣселенци отъ Дрѣновско. Може да ги има и въ **Сѣново**, но не зная сигурно.

Това сж останкитѣ отъ старото население въ четиритѣ околии и въ пограничнитѣ области на Ромъния.

II. Пришелци.

Доста многобройнитѣ пришелци — хърцои отъ Шуменско и Провадийско, именно главно отъ съртскитѣ села, въ Силистренско минаватъ подъ име „шиковци". Не можахъ да узная, нито да се досѣтя за произхода на това име, съ което самитѣ тѣ не се наричатъ, а сж ги нарекли така околнитѣ имъ съсѣди. И съ името хърцои ги наричатъ, когато искатъ да се присмѣятъ тѣмъ или на гребенцитѣ. — „Амà ърцòй тòс бà!" — ще каже при случай балканджията съ ядовита ирония. Освѣнъ шиковцитѣ има немалко пришелци и отъ Тракия. Нека вървимъ за прѣгледность пакъ околия по околия.

1. Силистренска околия.

Въ Áйдемиръ (310 к.) има прѣселени стари хърцои отъ селата Кабаколакъ и Хърсово, има стари прѣселенци македонци отъ с. Караарнаутъ (Разградско), има и балканджии и още, както се каза по-горѣ, и малко ‚гребенци'. Всички освѣнъ гребенцитѣ сж заселени слѣдъ 1828 год. Тукъ има още и до 60 к. власи.

Най-голѣмъ интересъ прѣдставятъ прѣселенцитѣ отъ Караарнаутъ, които минаватъ тукъ подъ име ‚арнаути'. Тъй като въ самото село Караарнаутъ (Кеманларска ок.), когато бѣхъ тамъ прѣзъ 1898 година, не можахъ да провѣря, какви сж били изселенитѣ отъ тукъ прѣзъ 1828 год. ‚арнаути', останахъ въ убѣждение, че тѣ сж били сжщински албанци. Ала когато по-миналата есень (1900 год.) намѣрихъ въ Айдемиръ часть отъ тия ‚арнаути', разбрахъ по тѣхния говоръ веднага, че тѣ сж македонци, които, трѣбва да сж били прѣселени отклдѣ Костурско прѣди нѣколко вѣка (вж. стр. 140.). Най-забѣлѣжителна черта въ нарѣчието на айдемирскитѣ арнаути

ѣ, че то притежава още много слѣди отъ старобългарското носово произношение (носовки). Сега въ Айдемиръ арнаутитѣ говорятъ *ън* вм *ж* нпр.: *бънда* (бжда), *вънже*, *вънзел*, *грънди*, *крънг*, *кънделка*, *мънж*, *пънт*., *рънка*, и пр. и *ен-ян* вм. *ѧ*: *грянда*, *гляндам*, *зянт*, *янзик*, *клянтва* *мянсу*, *тенжко*, *тенжи*, *приндиво* и пр. (вж. по-подробно въ статията ми ,Арнаутитѣ въ Силистренско и слѣди отъ носовки въ тѣхния езикъ', въ Пер. Спис. LXI.).

Калипѐтрово (400 к.). Освѣнъ гребенци тукъ има и отъ тъй нареченитѣ ,шиковци', а именно отъ с. Черковна, Косовча, Дерекьой, Аязма, Марковча (Провадийска околия) — заселени около 1810 г.

Сребърна (150 к.). Тукъ има освѣнъ гребенци още и отъ сжщитѣ македонци (,арнаути') отъ с. Караарнаутъ, каквито сж и въ Айдемиръ.

Караорманъ (153 к.) е населено съ прѣселенци отъ Разградско, именно съ стари жители отъ Кабаколакъ, Хърсово и др.

Бръчма (154 к.). Тукъ сж ,арнаути' отъ Караарнаутъ и разградски ерлии, каквито сж и въ Караорманъ.

Бабукъ (287 к.) — ерлии отъ Разградско както и въ Бръчма, и то съвършено сходни съ гребенцитѣ: оставятъ ризитѣ си да висятъ навънъ. Тѣ сж отъ Хърсово, Кабаколакъ и Арнауткьой. Има тукъ и сливенци.

Караомуръ (161 к.). Тукъ сж все прѣселенци, каквито сж и въ Бабукъ.

Алфатаръ (333 к.). Тукъ сж настанени прѣселенци отъ Сливенско, нпр. и отъ с. Михайлово (Черкешлѝ) близу до Сливенъ. Старото население на Алфатаръ се е изселило въ Бесарабия прѣзъ по-миналия вѣкъ, а именно на 1773. Ето какво намираме у Скальковскій (ц. д. с. 5) по изселението на това село: „сждбитѣ на войната докарали въ нашата страна още една доста голѣма българска

община. Туй било на 1773 година. Жителитѣ на селото Флатаръ, близу до силистренската крѣпость, на брой до 400 сѣмейства, се обърнали къмъ тогавашния главнокомандуещъ на рускитѣ войски графа П. А. Румянцовъ Задунайски съ молба, да имъ даде покровителство и защита при прѣминаването имъ въ Русия, гдѣто тѣ желаели да се заселятъ". Графъ Румянцовъ милостиво ги приелъ и понеже пристигнали есенно врѣме, прѣкарали врѣменно зимата въ селата Димитриево, Аджамка и Диковка. Сетнѣ се настанили въ с. Ольшанка въ Бобринецкия уездъ на Херсонската губерния. На 1818 год. тѣ били обърнати заедно съ Бугскитѣ козашки колонии въ ‚военное поселение'. Тѣ брояли до 300 кѫщи и сѫ запазвали до половината на миналия вѣкъ съвсѣмъ добрѣ своя езикъ и обичаитѣ си.

Бръчма-еникьой (62 к.), бивше турско село, сега населено съ българи отъ Бръчма, Караорманъ и др.

Гюргенджикъ (100 к.), населено съ пришелци отъ Сливенско, именно отъ с. Керменли, и отъ Ямболско.

Малка Кайнарджа (257 к.). Освѣнъ гребенци тукъ има и еркечани отъ Чатма и отъ Хадърджа (Николаевка) въ Варненска околия.

Алифакъ (59 к.). Тукъ има прѣселенци отъ Тракия, отъ с. Главанъ (Каваклийско), поради което се наричатъ ‚главанци'; има и 3 к. гърци.

Пъндъкли (67 к.) е било турско село, а сега тукъ живѣятъ ‚шиковци', дошли отъ ромънска Добруджа, именно отъ с. Алмали.

Вѣтренъ (137 к.) освѣнъ съ гребенци е населено и съ сливенци и балканджии.

Въ Татарица (86 к.) сѫ населени руси — „липованци".

Куртбунарска околия.

Топчии (56 к.), бивше турско село; сега жителитѣ му сѫ смѣсь отъ „шиковци“ и малко „гребенци“ — заселени тукъ отъ с. Алмали (ром. Добруджа).

Хадърчелеби (50 к.) е бивше турско село, а сега тукъ има шиковци и гребенци, както и въ Топчии.

Въ Гол. Кайнарджа (45. к. б., 18 к. т.) сѫ сѫщи, каквито сѫ въ Хадърчелеби и Топчии.

Въ Караново (109 к.), Аратмаджа (61 к.), Конакъ (82 к.), Карапелитъ (110 к.) и Кайракъ (58 к. б., 12 к. т.) сѫ прѣселенци отъ Тракия, именно отъ с. Главанъ (Каваклийско) и се казватъ ‚главанци‘.

Арабаджи (32 к. б., 78 к. т.) е населено съ главанци и нови прѣселенци ямболци, дошли тукъ сега отъ с. Канлия (ром. Добруджа).

Бейбунаръ (31 к. б., 73 к. т.), по-прѣди чисто турско село, а сега тукъ наполовина сѫ българи отъ Алмали и околноститѣ му, именно шиковци, гребенци и др.

Акбунаръ, бивше чисто турско село (на 1891 г. имало само 95 турски кѫщи), но сега тукъ има и българи отъ Бабукъ и др.

Олукли (70 к. б. 30 к. т.) — бивше турско село; българитѣ тукъ сѫ заселени отъ Калипетрово и околнитѣ села.

Гюллеркьой — бивше турско село; въ послѣднитѣ години се заселили и българи отъ Калипетрово, Алфатаръ и др. (на 1891 г. имало 150 к. тур. и само 3 к. български).

Аккадънларска околия.

Въ тая околия има само 4—5 села съ българско население, както се каза по-горѣ, а именно: въ Гарванъ

(184 к.) и Ходжакьой (36 к.) живѣятъ стари гребенци; въ Хаскьой (55 б. 77 т.) има новодошли гребенци отъ Ромъния, а освѣнъ тѣхъ тукъ има и ,арнаути' отъ Айдемиръ и Сребърна; въ Доймушларъ (80 к.) сѫщо така сѫ гребенци, новопрѣселени отъ Ромъния (отъ с. Чоканещи); въ Голебина Чаталджа (28 к.) българитѣ сѫ новопрѣселени, а сѫщо такива сѫ и въ Сънърени-махле (25 к. б., 81 к. т.) и въ Токмаккьой (20 к. б. и 78 к. т.).

Тутраканска околия.

Освѣнъ въ споменатитѣ села, гдѣто има стари гребенци, българско население има още въ:

Станчево (45 к.), населено съ балканджии.

Брѣшленъ (93 к.) — балканджии отъ Дрѣново.

Вискьой (56 к.) — прѣселенци отъ Разградско, отъ с. Хърсово (1828 г.).

Кузгунлукъ (62 к. б. 54 к. т.) — нови прѣселенци отъ Лозенградско (Одринско); селото е било по прѣди черкезско.

Кара-Коджаларъ (43 к. б. 52 к. т.) — сѫщо тъй прѣселенци одринци.

Сѣново (44 к.) — прѣселенци отъ Разградско.

Ромънска Добруджа.

Изложението ми не би било пълно, ако не би се споменало тукъ и за българското население въ Добруджа, което до послѣдната руско-турска война съставяше неотдѣлна часть отъ българското население въ българската часть на Добруджа.

Споменахъ по-горѣ, че и въ ром. Добруджа българското население състои отъ сравнително нови посе-

ленци отъ края на по-миналото столѣтие насамъ па дори до послѣдната руско-турска война. По потекло тия поселенци се указватъ приблизително отъ сжщитѣ мѣста, отъ които произхождатъ и българскитѣ колонии по Силистренско и Варненско, тъй като повечето отъ тѣхъ сж заседнали тукъ, слѣдъ като по нѣколко години се скитали по Добруджа слѣдъ Одринския миръ. Именно найудобниятъ пжть за Русия, кждѣто бѣ се насочилъ главниятъ порой на прѣселването, е минавалъ прѣзъ Добруджа. И тъй отъ какъвто съставъ е българското население въ Силистренско, отъ сжщо такъвъ съставъ е то и въ Добруджа. И тукъ инди главниятъ прѣселнишки елементъ произхожда отъ Шуменско-Провадийско, отъ източния Балканъ (между Котелъ и Гулица), и отъ тракийци отъ Сливенско, Ямболско, Каваклийско и Одринско. Извѣстно е, че котленци въ турско врѣме много ходѣха по Добруджата като овчари, та би прѣдполагалъ човѣкъ, че котленци между прѣселенцитѣ ще да съставятъ много значителна часть. Ала указва се, че такова значение не бива да отдаваме на котленскитѣ овчари, тъй като твърдѣ много отъ тѣхъ дълго врѣме прѣкарвали тукъ неженени и се върщали сетнѣ пакъ въ Котелъ (вж. и по-горѣ с. 41). Подобно на еркечанитѣ и гуличанитѣ се указватъ добри колонизатори и близкитѣ айтоски подпланински селяни отъ с. Копаранъ, Ораманъ, сетнѣ отъ селото Главанъ (Каваклийско), и най-сетнѣ одринцитѣ изобщо, особно откъмъ Кърkклисийско (Лозенградско). Отъ сѣверна България енергиченъ и жилавъ колонизаторски елементъ се указватъ изселенитѣ отъ сьртскитѣ села тъй наречени въ Силистренско „шиковци", отъ които има много и въ ромънска Добруджа и въ Бесарабия.

Да си мислимъ, че въ Добруджа, като изключимъ градоветѣ, има и старовръмско българско население, би

било голѣма самоизмама. Фактъ е, че само турскиятъ елементъ тукъ, който въ турско врѣме бѣше най-многобройниятъ и който и сега, въпрѣки постоянното му изселване, достига до 25,000 души, може да се счита за старъ, понеже отъ часть датува той отъ врѣмето на турското завоевание на тая страна. По-старитѣ хора въ сѣвероизточна България, които сж имали работа съ Добруджа прѣди 70-тина години, и сега я помнятъ като страна пуста, населена повече съ турци и татари. Като приказвахъ съ най-стария сега човѣкъ въ с. Каспичанъ (Новопаз. околия), дѣдо Ангелъ Дечовъ — сега на 90 г. — който помни и войната отъ 1828 година, изрази се за Добруджа така: „Из Добруджа българи нямаше дип; имаше караманлия енния; другия нямаше, татари се бяа". Разбира се, че подъ Добруджа дѣдо Ангелъ ще да е мислилъ повече южната часть отъ Добруджа, гдѣто и сега прѣобладава турскиятъ елементъ. Всѣкакъ ядката на българския елементъ въ Добруджа е посадена въ врѣме на голѣмото изселение на българитѣ между 1801 и 1812 и сетнѣ слѣдъ Одринския миръ. И слѣдъ това, до 1850 год. продължавали да се заселватъ въ Добруджа разни народности, отъ които власитѣ държатъ първо мѣсто слѣдъ българитѣ. Не е безинтересно да приведа тукъ една статистика на населението на Добруджа, като се разбиратъ подъ Добруджа и околиитѣ на Добричъ и Балчикъ, изложена въ „Цариградски вѣстникъ" 1850 год. бр. 9. Ето какво е казано тукъ подъ рубрика „Восточно-сѣверна Болгария":

„Въ гостолюбивитѣ пазухи на Доброджа прибѣгнали сж толко злополучни человѣци, щото цѣлий народъ на това красно мѣсто составлява се сега отъ людіе, които найнапредъ ся лишиха отъ своето отечество и не имаха отъ що да живеятъ. Подбуждани отъ нужда да найдатъ

едно прибѣжище и мало хлѣбъ, двадесеть разни народи дойдоха въ това мѣсто и найдоха тамо не само потрѣбното си препитаніе, но и срѣдства да добиятъ едно доста почтенно имѣние. Вситѣ жители на това мѣсто не имаха друго намѣреніе, кога дойдоха въ Доброджа, освѣнъ печалбата . . .“ Слѣдъ тоя уводъ слѣдва приложена статистична таблица, споредъ която българскисѣмейства тогазъ е имало въ Добруджа всичко *3734,* и то въ казитѣ: Тулча 850, Сакча, Мачинъ 162, Хърсово 20, Бабадагъ 1007, Кюстендже 60, Мангалия 18, Балчикъ 682, Пазарджикъ (сир. сегашния Добричъ) 932. Отъ тия цифри излиза, че въ Добруджа и тогава най-много българи е имало (ако се вземе въ смисълъ само на днешната ромънска часть на Добруджа) въ Тулчанско и Бабадашко, както е и сега. Колкото и да не е точна тая статистика, все не ще да е пристрастна, понеже тя и турското население не показва много голѣмо; споредъ таблицата турскитѣ сѣмейства възлизали само на 3454 а татарскитѣ на 2225; влашки сѣмейства имало 2980, липовански — 747, казашки — 1092, гръцки — 200, цигански 212, арапски 145, нѣмски 59, арменски 126, еврейски 150 = всичко 13,892 сѣмейства.

Ако вземемъ въ внимание естествения прирастъ на населението отъ 1850 год. до 1877 год., който не ще да е билъ малъкъ поради голѣмия и сега процентъ на ражданията въ Добруджа (44 %) а тъй сжщо и постоянното прииждание на нови български поселенци именно поради изгоднитѣ економични условия, които пришелцитѣ намирали тукъ, може да приемемъ, че до послѣдната освободителна война българското население въ ромънска Добруджа, което споредъ горнята статистика на 1850 год. състояло отъ около 2000 сѣмейства, най-малко ще да се е утроило, слѣдователно ще да е достигнало до 6000

сѣмейства, и то главно по селата, докато по градоветѣ то ще да е пораснало петь, а може би и десеть пѫти повече, така че заедно съ градоветѣ то ще да е достигало до 8000 сѣмейства. Тѣзи подирнитѣ, взети най-малко съ по петь члена на сѣмейство, даватъ всичко около четиресеть и най-много до педесеть хиляди души българи. Съ тая цифра се съгласява изчислението, което прави г. А. Иширковъ въ статията си „Румънска Добруджа“ (вж. Български Прѣгледъ кн. III. год. V. 80), като изкарва българския елементъ тукъ не по-малъкъ отъ 35,000 души и не по-голѣмъ отъ 45,000. Разбира се, че слѣдъ освобождението на България голѣмо число българи отъ ромънска Добруджа се прѣселиха въ българска Добруджа, ала това число всѣкакъ не надминава естествения прирастъ на останалото въ ромънска Добруджа българско население прѣзъ послѣднитѣ двайсеть години, толкова повече, че то и сега, въпрѣки всички несгоди, които търпи, заима и споредъ даннитѣ у Иширкова откъмъ економично благосъстояние първо мѣсто между другитѣ народности тамъ. Тѣ биха заимали и по численость и сега първо мѣсто, ако да не бѣ ромънското население чрѣзъ усилена колонизация прѣзъ послѣднитѣ двайсеть години повече отъ удвоено.

Събуденостьта на българското население въ Добруджа, поради която то и днесъ още е въ състояние економично да се държи високо, се дължи именно на обстоятелството, че то произхожда отъ споменатитѣ вече области на сѣверна и южна България, гдѣто населението е било и въ началото на миналия вѣкъ толкова развито, че е взимало живо участие въ народнитѣ движения за освобождение, спомагало на руситѣ въ тѣхнитѣ походи противъ Турция, излагало се прѣдъ турцитѣ прѣмного, та сетнѣ вече счело за невъзможно да остане въ Турция и потеглило да се прѣсели въ Русия. Потомци на това население именно

сж мнозинството отъ днешнитѣ добруджански българи. По-подробно, кои отъ кждѣ произхождатъ, ще укажа подолу, споредъ скжднитѣ си свѣдѣния, които се помжчихъ да събера отъ доста вѣрни източници — разни по-стари хора, които сж живѣли по добруджанскитѣ села. Ще посоча по-главнитѣ български села, които се падатъ източно отъ Силистра въ ромънска територия и сетнѣ ще укажа въ Бабадаашко и Тулчанско пакъ по-главнитѣ български колонии.

Югозападна Добруджа.

Алмалй. За Алмали се каза по-горѣ, че половината му население е старинско — ‚гребенско‘ и че другата половина сж ‚шиковци‘. Тѣзи подирнитѣ сж заселени тукъ на 1812 год. и произхождатъ отъ селата Енево (Янево), Каспичанъ, Равна, Кривна и Марковча въ Новопазарска и Провадийска окол. Бѣжанцитѣ отъ Каспичанъ седѣли на 1812 година отсрѣща въ Ромъния, въ Каларашъ, и една часть отъ тѣхъ по-скоро минали Дунава назадъ и заседнали въ Алмали (вж. по-горѣ с...).

Буджакъ. Тукъ половината жители сж ромъни и половината българи отъ Сливенско и Ямболско.

Есекьой. По-напрѣдъ тукъ имало турци и българи — ‚шиковци‘. Турцитѣ се изселватъ, и българитѣ сж сега мнозинство.

Галица — шиковци и сливенци смѣсени.

Гърлица — сливенци.

Куюджукъ — сливенци, каквито сж и въ Гърлица.

Канлия — еркечани и гуличани.

Кършла — главанци.

Липница — ямболци и сливенци.

Малъкъ и Голямъ Гарванъ сѫ бивши турски села, а сега сѫ заселени съ ромъни и българи слѣдъ послѣдната руско-турска война.

Паракьой — сѫщо тъй прѣселенци българи и ромъни.

Добромиръ — одринци.

Демирдже — ямболци.

Гелпунаръ — одринци.

Тулчанска и Бабадашка околия.

Ще вървимъ отъ Тулча накъмъ югъ. Въ самия градъ Тулча българското население, което споредъ статистикака на ромънитѣ сега възлизало до 3711 д. (вж. Ишарковъ, ц. д. 86.), най-много произхожда отъ околнитѣ български села, ала има тукъ и много котленци, шуменци и др., които направо сѫ се заселили тукъ като търговци.

Близкото село на югъ Фрикацей е заселено отъ ромъни и българи отъ разни мѣста. Такива сѫ разнообразни по потекло и българитѣ въ с. Бештепе, източно отъ Тулча, близу до Махмудие.

Въ Еникьой (Ново-село) сѫ заселени ‚заралийци‘ откъмъ Стара-Загора.

Въ Хаджи-Гьолъ има гагаузи, гърци и българи откѫдѣ с. Копаранъ, Анхиялска околия.

Конгасъ. Едни сѫ тукъ отъ съртското село Черковна (Провадийска окол.), а други откѫдѣ Стара-Загора (‚заралийци‘), а има и прѣселени (на 1828 год.) отъ старото население на с. Гебедже (Бѣлево) въ Варненска околия.

Хаджиларъ — турци и българи, по потекло неизвѣстни.

Налбантъ — ямболци.

Чинели — одринци.

Алибейкьой — гърци отъ Варненско, отъ с. Акдере, и малко българи.

Башкьой — ямболци.

Армутли — турско село, но има тукъ и малко българи.

Сатулново — отъ разни мѣста българи и новопрѣселени сега ромъни.

Камберъ — българи отъ с. Главанъ (Каваклийско).

Черна (Западна Добруджа) е голѣмо българско село, заселено отъ селата Смѣдово, Ришъ и Драгоево (Прѣславска окол.).

Бабадагъ. Тукъ има до 1000 д. българи отъ разни мѣста.

Каменка — българи, по потекло неизвѣстни.

Горно Чамурли — отъ съртскитѣ села Кривна, Равна и пр. (Провадийска околия).

Долно Чамурли — отъ сътрсткитѣ села (Провад. окол.), отъ селото Драгоево (Прѣслв. окол.) и отъ Ямболско.

Ески баба — български гагаузи и малко българи отъ разни мѣста.

Бейдаутъ — има български гагаузи отъ Хамбарлѫ-Караагачъ, и сливенци отъ с. Хайдаръ и др.

Паша Къшла — половината сѫ ромъни и половината българи отъ Драгоево и Ришъ (Прѣсл. окол.).

Потуръ — българи отъ с. Смѣдово (Прѣсл. окол.).

Касапкьой — населено съ драгоевчани (Прѣсл. окол.) и тракийци, тъй наречени ‚токани'.

Каранасупъ — отъ Ришъ и Смѣдово (Прѣсл. окол.).

Сарѫгьолъ — българи отъ Шуменско и Провадийско.

Сарѫюртъ — ямболци.

Хамамджи — сливенци и ямболци.

Въ Алифакъ и Тестемеле, бивши турски села, има отъ ново врѣме българи; сѫщо и въ Иримникъ, Юпанчешме (бивши татарски села) и др.

Има прѣснати българи и по много други села въ по-малки количества, а като търговци и кръчмари ги има почти навсѣкждѣ.

Сега ще продължимъ нашия прѣгледъ на българското старо население по Русенско, Търновско и па западъ до западнобългарската граница.

Русенска околия.

Въ Русенския окрѫгъ на 1893 г. е имало 84,074 българи и 66,056 турци; българскиятъ елементъ прѣобладава главно въ русенската околия. Староврѣмското население тукъ вече по-често се срѣща отколкото въ разгледанитѣ досега области, ала сравнително съ голѣмината и плодородностьта на околията то и тукъ е много малко. Околията изобщо много рѣдко е населена, и отъ обстоятелството, че и тукъ половината отъ българското население е ново, прѣселено все отъ Балкана, се вижда, че старото население и въ тая околия повечето е изчезнало, било че е измрѣло вслѣдствие на опустошения и несгоди, било че се изселило. А и тукъ именно е ставало изселване въ Влашко, и то отъ давни врѣмена, особно пъкъ то се е усилило отъ рускитѣ войни съ Турция насамъ.

Старото население въ самия градъ както и по селата се разпознава и по говора. То главно запазва членната форма м. р. на *-о*, както е и въ Шуменския. По селата селянитѣ се наричатъ ‚ърцòи‘, а носията, гдѣто е запазена староврѣмска, се схожда главно съ носията

на ‚ерлиитѣ‘ българи по Разградско и Шуменско. Женитѣ около Русчукъ по селата носятъ или ‚пещемали‘ или тъй нареченитѣ ‚кърленки‘; кърленкитѣ пó-приличатъ на балканджийскитѣ фусти. Женитѣ носятъ на главата си една шапка, прѣвързана съ кърпа, която прилича на рога, и за това се казва ‚рогà‘. Балканджийскитѣ жени носятъ сукмани, въ пó-ново врѣме и набрани фусти, а никога пещемали и кърленки, та по това се разпознаватъ (вж. и пó-горѣ с. 63). Ала въ повечето села живѣятъ ерлиитѣ размѣсени съ балканджии, та въ послѣдно врѣме силно влиятъ едни на други и се изравняватъ, както откъмъ езикъ, тъй и откъмъ носия. Това хубаво забѣлѣзахъ въ селото Басарбòво (147 к.), гдѣто размѣсомъ живѣятъ ‚ерлии‘ съ ‚горненци‘ или ‚балканджии‘, прѣселени тукъ отъ Еленско, Габровско, Дрѣновско и Търновско. Басарбово едно врѣме било голѣмо село съ 600 кѫщи, имало тукъ и турци. На 1807. година поради войната селото се пръснало и повечето му жители избѣгали прѣзъ Дунава отсрѣща въ Гюргево и околностьта, гдѣто поседѣли до три години. Баща му на Хаджи Георги Бойковъ, който ми разказваше за тия събития, се родилъ тамъ въ Влашко. Сетнѣ се върнали отъ избѣгалитѣ само около 30 кѫщи назадъ, а другитѣ останали въ Ромъния. Въ ромън. село Слобозѝя, срѣщу Русчукъ, и сега имали басарбовчани свои роднини. На 1828 година селото „не се бутнало отъ мѣстото си“, макаръ че било пълно съ българи ‚гьочуве‘ (бѣжанци) откъмъ Разградско. Слѣдъ 1834 година турцитѣ въ селото намалѣли, имало още нѣкоя и друга кѫща, но и тѣ отишли да живѣятъ въ Русе. „А ние се нуждаехме отъ комшии — разказваше ми дѣдо Хаджи — а пъкъ въ Балкана тогава тѣснотия било, поминъкътъ много мѫченъ, та взеха да дохаждатъ отъ тамъ да се заселватъ въ наше село. Турското пра-

вителство не прѣчеше никакъ на това и позволи да имъ се отпусне отъ селската мѣра, а мѣрата ни широка! Подирѣ като се утѣсниха, прикупиха къдѣ Лома нѣкои земи. Тогава додоха до 40 кѫщи отъ Кѐрека, отъ Балканьта додоха". Като дошли балканджиитѣ — то било на 1854 година — турцитѣ въ Русчукъ много се противили на туй, защото ,чердата' имъ пасѣла въ басарбовската мѣра. Тогава за малко щѣли да се настанятъ тамъ черкези. Съ позволение на турското правителство взели тамъ да имъ правятъ село: щѣли да се заселятъ 90 черкезски кѫщи. Ала нѣкой си Хаджи Омер-ага силно се възпротивилъ на тоя планъ: той казалъ и на пашата, че той не може да позволи, щото въ най-хубавото село да се настанятъ хайдути, и 40 кѫщи отъ направенитѣ за черкезитѣ самъ ,иктѝсалъ' (съборилъ). Много добъръ човѣкъ билъ тоя Омер-ага.

Понеже въ Басарбово се говори и ,же' вм. ,ще' и ,жѫ' вм. ,щѫ', нпр. жѫ дѫ̀ж, ж'идем (щѫ дойдѫ, ще идемъ), вѣроятно е, че има между прѣселенцитѣ тукъ и тракийци, и то види се отъ съсѣдното село Щърклево, гдѣто се говори и за вм. щѫ: за йда и пр.

1. Староврѣмско население се е спазило въ Русенска околия още въ тѣзи села:

Долапитѣ (112 к.); — Кулата (80 к); — Срѣдни Чифликъ (53 к); — Пиргосъ (223 к.); — Иваново (96 к.); Въ тия села женитѣ носятъ ,кърлянка', а пещемаль и рога се носятъ въ: Гагаля (186 к.); — Липникъ (135 к.; тукъ има и малко балканджии); — Просена (22 к.); — Божиченъ (55 к.); — Мартенъ (135 к.); — Табанъ (75 к.); — Ряхово (250 к.); — Бабово (90 к.); Свалѐникъ (145 к.) и Костанденецъ (193 к. б. и 49 к. т.).

2. Староврѣмско население, смѣсено съ пришелци отъ Балкана — ,горненци', има въ слѣднитѣ села:

Басарбово (вж. по-горѣ); — Писанецъ (193 к.), тукъ балканджиитѣ сж ,новаци', дошли отъ 1854 година насамъ; — Мечка (79 к.); — Красенъ (143 к.); — Кошовъ (114 к.), тукъ ерлиитѣ сж малко, а балканджиитѣ сж заселени отъ началото на миналия вѣкъ; — Червенъ (80 к. б. и 62 к. т.), прѣселенцитѣ тукъ сж съвсѣмъ нови; — Тръстеникъ (103 к. б. и 179 к. т.), заселено съ ерлии и балканджии, настанени тукъ отъ началото на миналия вѣкъ.

3. Села безъ старовремско население:

Щърклево (бивше ,Кадъкьой, 260 к. б. и 158 к. т.). Балканджиитѣ тукъ сж заселени отъ началото на миналия вѣкъ. Освѣнъ че говорятъ же, жа (,жа идж') и за (,за дойдж'), тѣ и ,ря'-катъ, сир. употрѣбятъ и частицата ,ря': „къдѣ̀ о̀ди ря?“, „ела ря!“ Всички тия бѣлѣзи отъ нарѣчието имъ упжтватъ къмъ южна България, а частицата ря, която ще да е вм. рѣ (навѣрно 3-то лице единст. числ. отъ аориста рѣхъ—рѣ—рѣ) упжтва къмъ Ямболско, гдѣто се чува р'е (вм. рѣ). Казваха ми, че отсреща въ Ромъния, въ селото Бъзъу, имало българи, които тъй сжщо ,ря'-кали. Тѣ били отъ сжщитѣ, каквито сж и българитѣ въ Щърклево.

Червена Вода (298 к.). Тукъ сж балканджии, заселени слѣдъ 1854 год. отъ с. Златарица, отъ Килифарево и др. Въ врѣме на кримската война въ Червена Вода имало до 10 кжщи български и 10 турски. Беятъ ги държалъ, за да му работятъ на чифлика. Като надошли сетнѣ балканджиитѣ, малкото ерлии съвсѣмъ се размѣсили съ тѣзи подирнитѣ.

Въ Дольно Абланово (86 к.) сж стари балканджии; — въ Ново Село (198 к.) сж стари и нови прѣ-

селенци балканджии; — въ Сливо поле (25 к.) и Сърнабей (сега „Борисово“ — 93 к.) прѣселенцитѣ сж нови; — въ Нисово (108 к.) балканджиитѣ сж заселени наскоро слѣдъ 1854 година.; — въ Бъзънъ (25 к. б., 110 к. т.) има българи, новопрѣселени отъ Ромъния.

Бѣленска околия.

Бѣленската околия е по-гжсто населена, и старото българско население тукъ значително повече е спазено.

Въ Бѣла (487 к. б. и 110 к. т.), околийски центъръ, българското население е староврѣмско — хърцойско. Селянитѣ сами се наричатъ ‚ърцои‘, а женитѣ ‚ърцойки‘. Тукъ женитѣ носятъ ‚пещемаль‘, а мжжетѣ — черни гащи и ‚бърденци‘ (= беневреци), — Бѣла е било наполовинъ войнишко село. Имало двама бейове и на единия се покорявали войницитѣ, а на другия — невойницитѣ, които се наричали ‚айникѐжи‘. Войницитѣ не обичали да се женятъ съ ‚айникѐжки‘ и изобщо да се сродяватъ съ айникежитѣ. Едно врѣме въ Бѣла се носили особени калпаци, наоколо съ кожа, горѣ чиста кожа, а опакото съ кръстче. Заслужва да се отбѣлѣжи тукъ и единъ особенъ обичай въ Бѣла, който напомня гръцкитѣ есенни дионисии, та може би да е донесенъ въ Бѣла отъ нѣкоя гръцка колония, която ще да е отдавна изчезнала. Именно бѣленчани открай врѣме си избиратъ съ особени тържествени обреди тъй нареченъ ‚лозарски царь‘ или ‚царь на лозята‘. По-прѣди тоя ‚царь‘ се е избиралъ за три години, а сега го избиратъ всѣка година. На Трифуновъ день именно излазятъ съ ‚вехтия‘ царь въ лозята: всѣки ще си вземе бъклица съ вино, печена кокошка и друга храна, и тамъ въ лозята става гощавка.

Прѣди придружавали ‚вехтия‘ царь съ коне, и царятъ давалъ вечерьта зобъ на конетѣ. Въ лозята дохожда и попътъ отъ селото, тамъ се коли курбанъ, съ който послѣ се гощаватъ. Докато трае гощавката, вехтиятъ царь найсетнѣ ще стане и ще запита: „Кой иска да ми стане побратимъ?“ Опрѣдѣлениятъ вече кандидатъ става на крака и така се прогласява за ‚царь‘. Слѣдъ това той се връща триумфално въ селото: носятъ го на рѫцѣ, всѣки излиза отъ кѫщата си съ пъленъ котелъ вино и залива царя, главата му, съ вино. Царятъ пъкъ държи въ рѫка си китка и една особна икона съ кръстъ, които отъ старо врѣме се прѣдаватъ отъ царь на царь и се пазятъ у послѣдния царь и до день днешенъ. Вечерьта става у новия царь гостба, а сетнѣ на утреньта има и ‚повратки‘ — отиватъ у стария царь. Забѣлѣжително е, че и турцитѣ, които живѣятъ въ Бѣла, ходѣли на тоя изборъ, при който се гърмятъ пищови, свирятъ гайди и пр. Турцитѣ наричали лозарския царь „баà-падишà“.

Турцитѣ винаги сѫ били въ Бѣла малцинство, както сѫ и сега, ала винаги е имало тукъ видни бейове.

Стари, ‚ерлии‘ българи, каквито сѫ въ Бѣла, има още въ слѣднитѣ села по Бѣленска околия:

Батинъ (65 к.); — Горньо Абланово (164 к. б. и 100 к. т.); — Кривина (92 к. б. и 14 к. т.); — Бѣлцовъ (44 к. б. и 30 к. т.); — Бѣляново (52 к.); — Кацелево (118 к. б. и 103 к. т.); — Цѣровецъ (40 к. б. и 33 к. т.); — Пепелинà (54 к. б. и 24 к. т.); — Широково (83 к. б. и 11 к. т.); — Табачка (175 к. б.); — Банско (125 к. б. и 83 к. т.); — Бъзовецъ (95 к. б. и 79 к. т.); — Бей Върбовка (120 к. б. и 67 к. т.); — Дрѣновецъ (112 к.); — Копривецъ (166 к.) — и Горско Абланово (42 к. б. и 142 к. т.).

Въ Обрѣтеникъ (104 к. б. и 79 к. т.) има ,ерлии', ала има и ,горненци', заселени тукъ наскоро слѣдъ 1828 година.

И въ Двѣ Могили (109 к. б. и 71 к. т.) сѫщо тъй, както и въ Обрѣтеникъ, има ерлии и стари балканджии.

Не е староврѣмско населението въ другитѣ села по Бѣленската околия, гдѣто има българи, а именно:

Горня- (51 к. б., 19 к. т.) и Долня Манастирица (77 к. б, 9 к. т.). Г. Манастирица било прѣди 40 години чисто турско село. Тогава почнали постепенно да се заселватъ ,горненци', та станали до освобождението 35 к., а слѣдъ освобождението придошли още 20 к. отъ Трѣвна, и отъ Габрово; прѣди освобождението дохаждали отъ Самоводене, Орѣховица и др. — Долня Манастирица било сѫщо тъй турско село, а сега и тукъ сѫ горненци — повече трѣвненци.

Острица (43 к. б., 120 к. т.). До освобождението било турско село; има стари гробища, които показватъ, че то е било нѣкога българско село, а близу до Острица имало турско село, което се прѣмѣстило сетнѣ въ Острица, когато българитѣ се разбѣгали отъ тукъ. Сега тукъ има нови балканджии.

Ботровъ и Стърменъ сѫ били турски села, въ които сега сѫ заселени българи отъ Бѣла.

Въ Ломъ-Черковна (189 к. б., 12 к. т.) сѫ стари балканджии.

Въ Осиково (95 к. б., 8 к. т.) сѫ нови прѣселенци отъ Трѣвна, Елена и Габрово.

Въ Балабанъ (53 к.), Бешбунаръ (33 к.) и Гьолбунаръ (76 к.) сѫ нови прѣселенци отъ разни мѣста.

Въ Брѣстовица (73 к. б., 30 к. т.) сѫ заселени стари балканджии.

Сѫщо и въ с. Батошница (30 к. б., 105 т.), Халваджи-Инджекьой (119 к. б. 12 т.) и Хюджекьой (102 к. б., 44 т.) населението не е старовр҃ѣмско.

Балбунарска околия.

Въ Балбунарска околия има само нѣколко села, въ които населението не е изключително турско, ала и въ тия нѣколко села съ българско население това подирното повечето се указва новобалканджийско. Старо население, доколкото можахъ да узная, имало въ с. Вѣтово (90 к. б. и 265 к. т.), сетнѣ въ с. Мало-Враново (22 к. б. и 75 к. т.), въ Гарванъ (19 к. б. и 37 т.), и Хотанецъ (25 к. б. и 32 к. т.).

Въ другитѣ села българитѣ сѫ пришелци, а именно въ Тетово (212 к. б. и 104 к. т.), гдѣто били прѣселени отъ Търновско и Шуменско; въ Черешово (113 к.) — прѣселенци отъ Балкана, а така сѫщо и въ Юперъ (155 к. б. и 55 к. т.).

Горньо-Орѣховска, Кесаревска, Търновска и Паскалевска околия.

Колкото вървимъ на югъ отъ Бѣленска околия къмъ Търново и Кесарево, толкова повече орѣдчава старовр҃ѣмскиятъ хърцойски елементъ, надъ който взиматъ върхъ пришелцитѣ-балканджии.

Въ околията на Горня Орѣховица стари български жители, които най-лесно по селата се познаватъ по пещемалитѣ, които носятъ женитѣ, се запазили въ тѣзи села (всички източно отъ р. Янтра): Карамца (114 к.); —

Тръмбешъ (Горни и Долни Тръмбешъ 158 к.); — Кара-Хасанъ (158 к); — Сушица (293 к.); — Лѣсковецъ (1370 к.) и въ самà Горня Орѣховица (1119 к.). Старото население и въ двѣтѣ послѣдни по-голѣми села на околията и сега още хубаво запазва старото си нарѣчие, като употрѣбя съвсѣмъ послѣдовно и най-видния бѣлѣгъ на нарѣчието — членната форма мѫжски родъ на *-о(у)*.

Баба Василица въ Лѣсковецъ, която изпитвахъ по мѣстния говоръ, съвсѣмъ хубаво говорѣше хърцойското нарѣчие, каквото е спазено и по Шуменско и Разградско съ нѣкои малки незначителни фонетични отлики; тя ми разказваше за свадби и годежи, какъ ставали едно врѣме: „сегà кòлкото иде светò — пò-башкà става. Тогива ше глѐдат дарò, ше си калѐсват онòто — родò...; утò-дяха у зетьò...“ Като ми приказваше за турско врѣме, какъ поминували, хвалѣше се, че нищо зулỳмъ отъ турцитѣ не помнѣла: „тогива пò-лесно минỳвахме, сегà злѝ стàнъхме: нѐмаше тогѝз да ти зѝмат чѐдото; рабòша нòсеа тогѝз, тỳряха едѝн чиляк: бернѝко, бернѝко — той събира дàнък; с бернѝко ходеха и сеймѐни; ако нѐмаш, ше си биш главъта, ши спичѐлиш за дòпътя кат дòде — и това си бѐше дàвнината...“ Цитувахъ тоя откъслекъ, колкото да изтъкна по-нагледно особеностьта въ говора на староврѣмското население, което населява и Лѣсковецъ и Горня-Орѣховица. Въ тази послѣдната има вече много придошелъ търговски елементъ отъ други мѣста, така че старото нарѣчие тукъ по-скоро отстѫпя прѣдъ влиянието на чуждия елементъ, както тукъ и въ Лѣсковецъ е отстѫпила и старата носия прѣдъ градскитѣ нови моди.

И въ само Търново, доколкото има още стари сѣмейства, се запазва и старото *о*-нарѣчие. Ала тъкмо по този бѣлѣгъ като сѫдимъ, се указва, че въ Търново

гражданският елементъ най-малко три четвърти отъ цѣлото българско население на града е придошелъ отъ вънъ, а именно е балканджийски, и то най-много отъ Трѣвненско. Говорътъ на една стара жена отъ едно коренно търновско сѣмейство (именно сестрата на Тодоръ Хаджи Паскалевъ, госпожа Ламбуша), която разпитвахъ съ цѣль, да отбѣлѣжа особноститѣ на старото градско нарѣчие, напълно се схождаше съ нарѣчието на Лѣсковецъ и другитѣ околни села съ староврѣмски жители. Ако и да очаквахъ, все малко необикновено бѣше и за мене, като чувахъ и въ Търново да се казва напр.: „т'е бяа се турци — се до мусто̀, на долу сука̀ко се турска махлѣ бѐше, а пъкъ кона̀ко беше по̀-долу; удари с крако̀" и пр.

Специално въ *Търновска* околия има още ,ерлии' само въ Самово̀дене и Миха̀лци.

Въ *Кесаревска* околия числото на старитѣ жители е съвсѣмъ незначително. Въ само Кесарево българитѣ сж пришелци отъ околнитѣ села и повече балканджии. ,Ерлии' сж, доколкото можахъ да узная, българитѣ въ Стражица (бивше Кадъкьой) и въ Чаиркьой.

Ако прѣминемъ отъ Търновската околия въ бившата Паскалевска (а сетнѣ Павликенска) околия, ще намѣримъ стари българи само още въ селата: Раданово, Одаитѣ, Ибричево, Горня и Долня Липница.

По другитѣ села въ казанитѣ околии българитѣ сж прѣселени отъ Балкана, а именно:

Въ *Горньо-Оръховска и Кесаревска* околия въ: Полско-Косово, Поликраище, Джюлюница, Драганово, Влашица, Писарево, Козаревецъ, Калтинецъ, Горско Ново-село и пр. и пр.

Въ *Търновска и Паскалевска* околия балканджии сж (откъмъ изтокъ) въ: Драгижево, Малки Чифликъ,

Присово, Мердана и др. и сетнѣ прѣзъ Янтра накъмъ западъ редомъ всички села: Мусина, Хотница, Рѣсенъ, Балванъ, Лѣсичери, Паскалевецъ, Патрешъ, Върбовка, Димча, Бѣла Черква, Долни Турчета, Павликяни, Каликастрово и Вишовдолъ.

Сѫщо така сж прѣселени отъ Балкана българитѣ и въ нѣкои отъ съсѣднитѣ села по Севлиевско, като въ Сухиндолъ и Юруклери.

И тъй отъ Бѣла на югъ, както видѣхме, колкото има още видни останки отъ старото население, тѣ се намиратъ главно източно отъ Янтра, докато прѣзъ Янтра на западъ вече изключително владѣятъ балканджиитѣ съ изключение на горѣпосоченитѣ нѣколко села, гдѣто още старитѣ жители, именно женитѣ, запазватъ особната си носия — пещемалитѣ, докато по балканджийскитѣ села женитѣ носятъ сукмани и фусти.

Свищовско и Никополско.

Като минемъ Янтра отъ Бѣленската околия, стѫпяме въ Свищовска околия, гдѣто има сравнително съ рѣдкостьта на населението доста много села съ старовремски жители ‚полянци', които и по носията си съвършено се схождать съ извѣстнитѣ намъ бѣлѣзи, по които разпознаваме старовремското население отъ пришелцитѣ планинци. Най-сжщественитѣ, характерни части отъ облѣклото на полянцитѣ ги има по всички стари села въ Свищовско (вж. по-горѣ за носията). Ала вториятъ бѣлѣгъ — езиковиятъ, по който още по-сигурно до тукъ се върви по диритѣ на стария хърцойски елементъ, главно членната форма на *-о*, вече не се указва

сигуренъ критерий, понеже съ изключение на нѣколко села близу до Янтра, а именно Долня Студена, Яйджи, Пиперково, Караманово и Вардимъ, дѣто още се говори членъ на *-о*, въ всички други стари села сега членната форма гласи, както и у балканскитѣ, на *-ъ*, рѣдко на *-ът*. Така напр. една бабичка въ селото Царевецъ, като разказваше за болната си дъщеря, каза: „булѝ гъж (=нж) кракъ". Като я попитахъ, не помни ли да се е казвало въ селото имъ „кракò" — отговори ми, че таково нѣщо не помни. При все туй селянитѣ тукъ се знаятъ за стари жители — ‚ерлии'. Ала инакъ нарѣчието на полянцитѣ не се е измѣнило много, така че още явно личи свързката му съ нарѣчисто на хърцоитѣ отъ реченитѣ нѣколко села, като Долня Студена, Пиперково и пр. А че изобщо по старитѣ села и по Свищовско въ минали врѣмена, и то безъ съмнѣние до неотколѣ, се е употрѣбяла членна форма на *-о*, има доказателства. Първомъ очевидно е, че новата членна форма на *-ъ(т)* полека-лека е измѣстяла старата на *-о*, идейки отъ западъ къмъ истокъ. Въ село Пиперково, както се каза, още сжществува членъ на *-о*, казватъ нпр., „ох чи ма булѝ кракò". Когато попитахъ хора отъ село Чаушово, което се намира между Пиперково и Долня Студена, казватъ ли у тѣхъ ‚болѝ ме кракò', отговориха ми, че въ тѣхното село до скоро е имало ‚кракò', ала сега вече го изоставили. У тѣхното село имало поразвитички хора, че го „измѣнили" на „кракъ". Сега тѣ се смѣятъ на долностуденчани, че не знаели да приказватъ. Гражданитѣ казватъ на селянитѣ по тия села „ърцòи". Нѣма съмнѣние, че за речената промѣна въ езика силно сж повлияли многобройнитѣ балканджийски села откъмъ югъ и югозападъ, именно откждѣ Паскалевецъ, Павликяни, както и откждѣ Севлиевско. Тукъ сж, както посочихъ

по-горѣ, най-развититѣ и голѣми български села като Сухиндолъ, Бѣла Черква, Мусина и пр. Балканджиитѣ тукъ сѫ заселени прѣзъ първата половина на миналия вѣкъ. Освѣнъ тѣхъ има балканджии, разпространени по цѣлото поле накъмъ Свищовъ до Дунава. Най-сетнѣ не трѣбва да се забравя, че и въ по-старитѣ села прѣзъ миналия вѣкъ се заселвали балканджии, размѣсомъ съ хърцоитѣ, така че влиянието на първитѣ можало отъ часть да се отрази и въ езика на подирнитѣ, които сѫ ослабвали въ сравнение съ пришелцитѣ поради честитѣ изселвания на староврѣмското население въ Влашко. Споредъ казаното трѣбва да прѣдположимъ, че и въ града Свищовъ, гдѣто днесъ не се говори членна форма на *-о*, ще да се е употрѣбяла тази подирнята въ минали врѣмена, когато и селянитѣ въ околнитѣ села сѫ я употрѣбяли. А че така е било наистина, намѣрихъ убѣдително доказателство въ единъ новобългарски дамаскинъ, писанъ въ Свищовъ на 1753 година, както се вижда отъ една записка на края. „Геѡргїе ѿцъ Петъръ, Марта к҃к, съвръшй се писанїе 1753“. Че езикътъ на тоя дамаскинъ, до колкото съдържа чисто народенъ говоренъ елементъ, е тогавашното свищовско нарѣчие, вижда се отъ всичко, а особно пъкъ по една дума, която и сега само въ Свищовъ я говорятъ: то е спомагателниятъ глаголъ 3 л. ед. ч. „ѐ т и“ (= е); тая дума именно често се употрѣбя и въ езика на дамаскина, гдѣто сѫщо така и членната форма мѫж. р. ед. ч. правилно върви все на *-д* и *-дт* или, когато нѣма ударение, на *-у(т)*. Забѣлѣжителни сѫ въ тоя дамаскинъ и многобройнитѣ примѣри отъ родителенъ падежъ на члена м. р. ед. ч. -того и отъ туй съкратено -тог и -‚туг‘ (пише се и ‚тук‘), нпр. попатого (попатуг, попатук); има и дателенъ падежъ отъ членната форма:

попутомꙋ и попꙋтꙋм. Че тия падежни членни форми сѫ били въ употрѣба прѣди 150 години тъй, каквито сѫ въ езика на дамаскина, вижда се отъ факта, че и сега се срѣща ,чилѝкатук' по Русчушко; въ Лѣсковецъ азъ чухъ отъ баба Стоеница да казва, ,у пòпатого', а сѫщитѣ форми ги има по-често и въ Шуменско. Дамаскинътъ принадлежи на свищовското читалище св. Кирилъ и Методий (№ 82), гдѣто имахъ възможность да го чета. Отъ тоя дамаскинъ азъ извадихъ образци въ съчинението си ,Членътъ въ българския и руския езикъ', гдѣто подробно посочихъ съдържанието му (вж. Мин. Сбор. XVIII), а тукъ ще дамъ само нѣколко малки откѫслека, колкото да се подкрѣпи по-убѣдително мнѣнието, което по-горѣ изказахъ за нѣкогашната употрѣба на членъ *-о* въ Свищовъ и по старитѣ села въ околията:

„Тьи е́ти писано въ пентикоста́рю на единъ пе́тꙋкъ пендесетьчнїи на Цариградь имаши единь мьжь.... Когатꙋ бѣ воинь трьгна да ѝди ꙋ пꙋстинѧ... и ис пьтъ вѝдѣ едного̀ слѣпца, ѿбра̀зꙋтмꙋ светѐши катꙋ сльнце... И тамь катꙋ вървѣха, па́дна слѣпецꙋ.... А Лѐѡнь... трьгна самсѝ да тѐрси вода̀, данò намѐри да напой слепцатꙋк...“ — „И на мѣсто кр'фь излѣ мастило ѿ нея, и прикацена би сьс повѣленїетꙋ кнезꙋво рькьта Іѡанова ѿ ѡꙃꙋрѐ дꙋ до вѐчера, замь да ꙗ вѝди мàло и голѣмо. Коги минѝ динò, провóди Іѡáнь чловѐка на кнéзатꙋкь да мꙋ са мòли... И кнéзꙋ повелѣ и дадоха мꙋ рькѝта“; — „Ни минаха много динѐ, ꙗви се пресветаꙗ богородица на сéнь и рѐчи нь старцатꙋк, що заграждашъ такьвзи чуднии гира́нь, детꙋ и́ма да тичѐ таквàзи хꙋ́бава водá и да напꙋѧ́ва дꙋши и пó ꙋбава дéтꙋ истича ѿ пꙋстинѧ, ѿ ка́микꙋ детꙋ напоѧ́ва страни́, ала тои пó сладакь éти...“; — „Кугѝ са сабꙋ́ди стáрцꙋ ѿ санóт си“; — „а тїѧ̀ като видѣ, чї éти похꙋбава, онà завѝдѣ, ѡти таквàзи бѣ завист-

ли́ва, нищѐщи да чѹи дрѹга да е́ти по хѹбава ѿ нея…“; — „Ала катѹ бѣ на ли́цетѹ хѹбава, тьи я възлюби мо́мкѹ, дето единь день ре́чи на бщѫ си, ни ни́ трѣ́бѹва лѹцко има́нїе, да ми сто́ришь едно добро́, де́тѹ наме́рих момѣта ѹ пѫстина и́ща да мї я зѐмишь рад жена́. Тоги́зи мѹ ре́чи бащѫ́ мѹ, си́нко, на ли́ по при́лича намь да зѐмимь е́дномѹ ч҃лкѹ дщира́та дето намь прилѝча, а ти и́щешь нея, дето е́ти без рьцѐ, тѹи ради не прилича намь, оти незнаимь ѿ ькква́ ро́да ети, да ни бьди ѡть нѣ́кои лошавь родь… и щи ни би голѣмь срамь в ро́доть наши“; — „тоги́зи са върна кне́зу сьс дрѹжи́нита си на градо̀…; имаше на оумо̀тси тькьвзи зго́ворь…; като разбра ѡти ца́рють лиѱал ѿ столѡтъ си и Цариградъ е́ти пѹсть…; като ви́де зара́рютъ, което е́ти на си́ѹорот междѹ Родость и междо о́островот Кѵпр̓ски…“

Свищовъ, като търговски градъ, винаги е привличалъ нови поселенци, главнитѣ отъ които сѫ били прѣдимно по-развититѣ отъ всѣка страна планинци откъмъ Ловчанско, докато отъ друга страна коренниятъ български елементъ тукъ постепенно се е намалявалъ главно чрѣзъ изселване отсреща въ Влашко. Така на 1828 година по-голѣмата часть свищовчани минали Дунава и се настанили въ и около Александрия, и тамъ мнозина и останали. Освѣнъ въ казанитѣ села: Долня Студена Ййджи, Пиперково Караманово и Вардимъ старо население се е запазило още въ слѣднитѣ села по Свищовско: Царевецъ, Саръяръ, Вързулица, Козловецъ, Българско Сливово, Хаджи Муса, Офча Могила, Козаръ Беляне, Българене, Пети Кладенци, Лѣжене (тукъ половината селяни сѫ български католици — ‚павликяни‘), Стижаровъ, Чаушка Махала и Татари. — Пещемали се носятъ въ слѣднитѣ отъ казанитѣ села: Вардимъ, Царевецъ,

Карамaново, Пиперково, Саръяръ, Козловецъ, Българско Сливово, Долня Студена, Чаушево, Вързулица и Овча Могила, а въ другитѣ, именно като се захване отъ Хаджи Муса, Чаушка могила, Българене и Стижаровъ (включително съ тѣхъ) та на западъ вече се носятъ и тъкменици; послѣднитѣ тукъ прѣобладаватъ. Могло би да се каже накратко, че крайната западна граница на пещемалитѣ въ Никополско е рѣката Осъмъ. Прѣзъ Осъма само въ селото Новачене се носятъ покрай тъкменицитѣ и пещемали.

Споредъ това и по Никополска околия въ старитѣ села се носятъ тукъ-тамѣ пещемали. Така въ селото Лозица ми разказваха, че по-прѣди женитѣ носили садѐ пещемали и завѐзчици (сир. прѣдня прѣстилка) и куцуфии и съ къси ржкави (вж. по́-горѣ стр. 68). Имало 30 години, откакъ излѣзли тъкменицитѣ, които дошли отъ западъ, отъ с. Въбелъ, гдѣто при все туй и сега още не сж пещемалитѣ изоставени. По другитѣ стари български села въ околията се носятъ тъкменици, които сж синкави, именно въ Виная и Тръстеникъ, Слатина, Коиловци, Мършовица и нататъкъ на западъ, гдѣто вече захваща западното българско нарѣчие. Именно тамъ, гдѣто на селянитѣ казватъ вече ‚шопи‘ а не ‚ърцой‘ — тамъ захваща и западнобългарското нарѣчие. Като се иде отъ Никополь къмъ Плѣвенъ, на селянитѣ отъ Мечка нататъкъ казватъ „шопи“, а на селянитѣ прѣзъ рѣката Витъ изобщо не казвали напр. „оставѝ тоз ърцо̀й“! ами „оставѝ тоз шоп“! Нека забѣлѣжимъ, че на селянитѣ, като се захване отъ с. Пелишатъ (Плѣв. ок.) че до Свищовъ казватъ и ‚нѝневци‘, безъ съмнѣние, защото ще да сж говорили по́-прѣди думата „нинѣ“ (= сега), както хърцоитѣ въ Шуменско. Сега нѣкои тълкуватъ това название инакъ: ужъ защото на по́-стария братъ се казвало „нéне“, та се на-

рекли „нѝневци“. Отъ Витъ на западъ (въ областьта на западното нарѣчие) именно въ Брѣстъ, Комарово, Гигенъ, Злокучени, Шамлиево, Славица, Рибенъ, Кацамуница, Буковлакъ и пр. — се носятъ кѫси и по-тѣсни, алени вълненици, които слѣдватъ нататъкъ по Раховско и Бѣлослатинско.

Нека забѣлѣжимъ че и пó на югъ, западно отъ Лъжене въ границитѣ на Плѣвенска околия, именнó въ посока къмъ Плѣвенъ, гдѣто има нѣколко села, населени съ стари полянци (Радиненецъ, Български Караагачъ, Каменецъ, Одърне, Катерица, Пелишатъ и Пордимъ), се носятъ тъкменици.

Въ самия градъ Никополь, по мнѣнието на по-стари хора, както напр. на стария никополски гражданинъ Костаки Симеоновъ, винаги е имало българи прѣзъ врѣме на турското владичество, ако и да не сѫ били много въ сравнение съ турското население. Прѣди педесетина години имало въ Никополь около 30 до 40 български кѫщи. На 1828 година прѣзъ врѣме на войната Никополь горѣлъ.Руситѣ дошли и спомогнали, да се прѣселятъ българитѣ отъ града отсреща въ Ромъния, въ Турну Магурели. Слѣдъ сключването на мира, повечето отъ изселенитѣ се завърнали, а нѣкои никополчани, 5—6 сѣмейства, останали въ Турну Магурели. Тѣ се родѣятъ и до день днешенъ съ роднинитѣ си въ Никополь, идватъ имъ на гости и пр. Синъ му на едного отъ тия, що сѫ останали въ Т.-Магурели, именно на нѣкой си Ангелъ Бозатовъ по име Христаки, знаелъ български, но се считалъ сега толкова ромънинъ, че казвалъ: „ако имамъ българска кръвь, оставямъ я да изтече“.

По Свищовско и Никополско освѣнъ старо хърцойско население има и пришелци балканджии (напр. има ги и въ Стижаровъ, Червена, Дервишко, въ Бурумлии,

въ Божурлукъ и въ Кара Исенъ; има стари български павликяни, които азъ считамъ за отдавнашни пришелци отъ Тракия (има ги въ с. Бѣлене, Орѣшъ, Трънчевица и Лъжене); има още ново прѣселени банатски българи (въ Драгомирово и Асѣново), а сѫщо тъй и нови, малоазийски българи (въ Александрово и въ Акчаеръ, гдѣто има и ерлии) и най-сетнѣ власи (въ Шияково, Коприва, Сомовитъ и др.).

Ловчанско и Севлиевско.

Въ сѣверната часть на тия двѣ околии явно се вижда по народната носия у женитѣ, какъ балканджийскиятъ елементъ полека-лека постепенно е засѣгалъ въ областьта на полянцитѣ, като се е движилъ въ посока на сѣверъ. Останкитѣ отъ староврѣмскитѣ полянци тукъ донѣйдѣ могатъ да се слѣдятъ само по носията, докато нарѣчието и тукъ, както и по Свищовско и Никополско, вече не може да служи за видимъ бѣлѣгъ по сѫщитѣ причини, които се указаха пó-горѣ по отношение на полянцитѣ въ реченитѣ двѣ съсѣдни околии. Женитѣ на ‚ерлиитѣ' и по Ловчанско и Севлиевско носятъ ‚тъкменици', алени и пъстри, и ‚пещемали' сини, ала не тъй дълги и не тъй ситно набрани, както сѫ пó на истокъ. Балканджийкитѣ се познаватъ по своитѣ сукмани, особно пъкъ троянскитѣ балканджийки съ синитѣ си сукмани.

Пещемали, а покрай тѣхъ и ‚хусти' (фусти отъ вълненъ платъ, новомодни като у гражданкитѣ) се носятъ по селата Брѣстово, Какрина, Дивитаки, Смоченъ и Осма Калугерово (Ловч. окол.), Коевци, Агатово, Градище, Крамолинъ, Сърбе и Горско Сливово.

Въ село Дойренци (Ловч. ок.) сега сж смѣсени пещемали и тъкменици, а сжщо тъй и въ с. Александрово (бивше Кара-Хасанъ) и Слатина. Въ с. Дрѣново и Владиня сж смѣсени ерлии и балканджии, поради което и носията се измѣсила.

Турскиятъ елементъ въ Ловчанско—Севлиевско сега е повечето изселенъ, ала той е билъ тукъ доста многочисленъ и главно размѣстенъ между р. Осъмъ и р. Росица. Въ изселенитѣ турски села сега сж настанени все балканджии. Като пжтувахъ отъ Троянъ къмъ Севлиево, разбрахъ, че селата Дебнево, Дамяново, Аканджилари, Кормечка, Душовò, Чадърли, Градница, Дерели, Сърбегли, Добродanъ, Врабевъ и Рабево били до освобождението все турски села, а само Берйево, гдѣто прѣспахъ една нощь, се спазило отъ старо врѣме всрѣдъ тия турски села чистобългарско. А сега останали само въ Дамяново още 2 кжщи турски, въ Дебнево — 10 кжщи, а въ Добродanъ още половината жители сж турци. Турски сж били и ловчанскитѣ села Гостина, Горни и Долни Биволъ и Просекъ (тукъ имало и малко българи). Сега въ Гостина (50 к.), слѣдъ като се дигнали турцитѣ, се настанили българи изъ околнитѣ села, повече отъ Какрина и Брѣстово, така че и тукъ се носятъ сега ‚пещемали'. По Ловчанско покрай Осъма има и села съ останки отъ нѣкогашни български павликяни, напр. въ селото Горньо Павликяни (Киречли Павликени). Изслѣдванията си по нѣкогашнитѣ павликянски поселения по Ловчанско и изобщо по сѣверна и южна България ще изложа отдѣлно.

Приложение.

Народни лични имена отъ източна България.

Като допълнение къмъ горѣизложената характеристика на населението въ сѣвероизточна България тукъ ще прибавя и списъкъ отъ народни лични имена, които си забѣлѣжихъ пѫтувайки по източна България, а именно въ Алагюнъ (Алг.[1]) Бургас. ок.), Аланкайрякъ (Алк., Бург. ок.), Байрамдере (Бд., Прѣсл. ок.), Ботево (Бт., Добришка ок.), Вардунъ (В., Османп. ок.), Врѣсово (Вр., Айтоска ок.), Върбица (Вб., Османпазар. ок.), гр. Добричъ (Дбр.), Езибей (Езб., Добришка ок.), Карабунаръ (Кб., Бург. окол.), Кюлевецъ или Кюлевча (Кл., Новопазар. ок.), Марковецъ или Марковча (Мк., Провад. ок.), Мехмечкьой (Мх., Бург. ок.), Пан(и)чарево (Пч., Бург. ок.), Подвисъ (Пв., Карнобат. ок.), Равна (Рв., Провад. ок.), Салманово (Слм., Прѣслав. ок.), Сарѣмуса (Срм., Бург. ок.) Смядово (См., Прѣсл. ок.), гр. Трѣвна (Трв.), Търновско (Търн.), Троянъ (Тр.) и Шипка (Ш., Казанл. ок.). Всички лични имена сѫ съврѣменни, само между имената отъ Трѣвна има и нѣкои по-стари, които сега съвсѣмъ рѣдко се срѣщатъ само по колибитѣ; азъ ги извадихъ отъ единъ

[1]) По-долу въ списъка на имената означавамъ тия мѣстности съкратено, както тукъ е указано въ скоби, сир. Алагюнъ съ *Алг.*, Аланкайрякъ съ *Алк.* и пр.

тевтеръ за събиране ‚харачъ' отъ 1847. год. Понеже цѣльта ми е да посоча народни лични имена, не вмѣстихъ въ списъка обикновенитѣ християнски имена като Гьорги, Никола, Михаилъ, Илия, Петъръ, Мария и др., които ги има и по източна както и по западна България. Понеже въ сѣвероизточна България има прѣселенци и отъ Балкана и отъ Тракия, долуизложенитѣ имена горѣдолу прѣдставятъ личнитѣ имена на цѣлото население — на старото и на пришелцитѣ. Тия имена, които въ една и сѫща форма забѣлѣжихъ въ нѣколко мѣста, въ списъка сѫ указани веднѫжъ, а въ скоби чрѣзъ съкратенитѣ знакове на мѣстноститѣ е посочено, гдѣ се срѣщатъ. Сега е още рано, да се прави какво годѣ пълно сравнение между личнитѣ названия въ източна България отъ една страна и западна отъ друга. То ще може да стане, когато се публикува повечко материялъ по тоя въпросъ. За сега едно повръшно сравнение може да се направи нпр. между личнитѣ имена въ този списъкъ и имената отъ западна България, именно отъ Софийско и Трънско, обнародвани отъ Д. Вукадиновъ въ XV. т. на Минист. Сб. (Отд. за нар. умотв. 193—200). За сравнение мога тукъ да посоча и азъ нѣкои народни лични имена отъ западна Бълга́рия, които съмъ си извадилъ изъ единъ ‚поменикъ' на Рилския манастиръ. Означени сѫ въ поменика и селата, гдѣто сѫ живѣли лицата, чиито имена сѫ записани да се поменуватъ. Имената сѫ записани повечето въ звателенъ падежъ, мѫжски и женски размѣсомъ, както обикновено народътъ ги указва: Злато, Васко, Славко, Звездо, Анче, Здраве (село Бузаланово); — Анче, Гоче, Секула, Евро, Додо, Недо, Досто, Зафиръ. Соколъ, Спасѐна, Богòя, Янкула, Рабо, Ацано, Іове, Яре. Мане, Дудо, Вено (с Баница); — Траянъ, Сазданъ, Боче, Прою, Божано, Давидъ, Бòче, Наумъ, Пано (с. Хърлежи); —

Босилко, Велко, Звездо, Трене, Гьоре, Гюро, Левко, Миленко, Смиле, Бошко, Орбанъ, Спаса, Петкано, Нико, Тане, Мацо (с. Хра̀щани); — Пешо, Вело, Хица̀но, Мито (с. Чука); — Огнянъ, Неро, Туто, Цено, Вито, Орде, Мурдже, Лазо, Видо, Коце, Здравко (с. Дольо Чалѣшево); — Орбе́но, Хри̇стано, Левко, Алтъно, Цвето, Назо (с. Горно Чалѣшево); — Ангьо, Якимъ (с. Хотовица); — Огнянъ, Лазарко, Гьорче, Ничо, Миро (с. Ногаевци); — Хица̀но, Цано, Маро, Янко, Петро, Бисо, Митро, Додо, Станоя, Търпко, Васе, Спасе, Хицо, Неда, Леко, Панче, Теме́лко, Купено, Трайко, Стойо, Христо, Трено, Божано, Злато, Начо, Тасе, Мане, Алтъно, Димо, Султо, Христано (с. Долни Ори̇зари); — Звиздо, Доцо, Лицо, Наранчо, Стойно, Бачо, Грозо, Насто, Софко, Станко, (с. Караглàре, г. 1824.); — Анцека, Несторъ, Тръпче, Страторъ, Кипро, Паунъ, Ристосъ, Змийко, Постолъ, Кочо, Малино, Вело, Витанъ, Кузманъ, Въканъ (с. Дойница); — Милице, Левко, Саздо, Мица, Звездо, Павло, Милошъ, Славко, Зою (с. Іонус-Бичово).

Въ списъка по-долу по азбученъ редъ слѣдватъ размѣсени мѫжски и женски лични имена. Сѣмейни имена — прѣзимена не се указватъ, понеже тѣ обикновено сѫ образувани отъ личнитѣ съ суфикса *ов* (ев), по-рѣдко съ *-ин*. Имената прѣдавамъ тъй, както се произнасятъ, съ тая само разлика, че неударено *о* и неударено *е* на края прѣдавамъ чрѣзъ *о* и *е* вм. чрѣзъ *у* — *и*, за да не се затъмня етимологията на името.

Абрàш (Ш.).
Ангел (Трв., Тр., Бт., Алг., См.).
Ангели̇на (См.).
Анѐсти (Срм.).
Ани̇ца (Тр.).
Анти̇п Антипов (Ш.).
Армя̀н (Трв.).
Аргѝра (Дбр.).
Ба̀йо (Дбр.).
Ба̀йчо (Дбр.).
Бако̀й (Трв.).
Бала̀са, ж. (Алк.).

Балѝн (Мк., Слм.).
Бàльо (Мк , Тр.)
Балу̀ш (Мк.).
Бàлчо (Кл.).
Бàнко (Тр.).
Бàньо (Кл.).
Бàнчо (Ш., Тр.).
Бану̀ш (Мрк.).
Батàн (Кл.).
Бàхне, Бàхни (В., Рв.).
Бàхо, (Дбр.).
Бѐзло (?), срав. Бѐзлов, сѣм. име (Ш.).
Бѐчо (Трв.).
Бѐтьо (?), срав. сѣм. име Бѐтев (Ш.).
Бòба (Рв.).
Бòгдан (Трв., Тр.).
Божàна (Пв.).
Божàн (См.).
Бòжко (Прй.).
Бòйка (Рв.).
Бòйо (Ш., Рв., Трв.).
Бòйчо (Трв.).
Бòна (Ш., Тр.).
Бòне (В., См.).
Бòнка (Дбр.)
Бòтьо (Трв.).
Бòчо (Слм. Тр.).
Брàйко (Дбр.).
Брàтко (Кл.).
Братовàн (Вт., Трв.)
Братòй (Трв. Дбр.).
Братòя (мжж. име, В.).
Буря̀н (Дбр., прѣселенци отъ Бѣла Слатина).
Бърза ж. (Алк., Пч.).
Бя̀на (Тр.).
Васѝла, ж. (Дбр.), **Васѝля** (Тр.).

Вàце, -ци, (Трв.).
Вѐла (В., Рв., Езб., Пч.).
Велѝка (Тр., В. Ш. Пв.).
Велѝко (Мх., Рв., В., Вт.).
Велѝчка (Дбр.).
Велѝчко (Трв.).
Вѐльо (Трв.).
Вѐлчо (Тр., Трв.).
Вѐна (Ш.).
Вѐнка (Дбр.).
Вѐнко (Трв.).
Бенѐта (Дбр.).
Веселѝна (Дбр.).
Вѝда (Срм.).
Вѝско (Трв,).
Витàн (Трв., Дбр.).
Вѝча (См.).
Вѝчка (Дбр.).
Вѝчо (Рв., См.. Дбр.).
Вѝша (Дбр.).
Влад (Тр., В.).
Влàдьо (Дбр.).
Владу̀н (В.).
Влàйко (Трв.).
Влас (Трв.).
Влàсе (Тр.).
Вòйно (См.).
Вòро (Тр.).
Вѣко (Кл.).
Вѣла (Тр. Дбр.).
Вѣлка (Кл.).
Вѣлкàн (Пч.).
Вѣлкàна (Пв.).
Вѣлко (Анг., Трв.).
Вѣлька (Пч.).
Вѣльо (Ш., **Слм. Вб.**, Пв., Рв.).
Вѣлчàн (В.).
Вѣлчо (Слм.).
Вѣрба (Вб.).

Върбан (Трв. Ш., Кл.).
Връбча (Слм.).
Вѣчка (Кл.)
Вѣчко (Слм., Кл.).
Вѣчо (Слм., Пв.).
Гайка (Трв.).
Гана (В., См., Езб., Тр. Ш.).
Гане, (Пв.).
Ганка (Рв., В.).
Ганко (Тр.).
Ганчо (Кл., Рв.).
Ганье (См.).
Гатьо (Дбр.).
Гена (Тр., Врб.).
Гендо (Кл.).
Гене (Трв.).
Генко (Дб.).
Гено (Трв., Пч., См.).
Геновева (Дбр.).
Генчо (Кл.).
Геньо (Трв.).
Герваза (с. Паскалево, Търн.).
Герга (Рв.).
Герги (Езб.).
Герго (Кл.).
Геро (Кл. См.).
Гешо (Бт.).
Гечо (Тр.).
Гинка (Дбр.).
Гиргина (Тр., Срм.).
Гица (Кл. Дбр.).
Гичо (Рв.).
Гиша (Бд.).
Горана (с. Иванча, Търн.).
Господин (Кл., Езб.).
Господина, ж. р. (Езб.).
Грозде (Бт.).
Гроздьо (Дбр.).
Грозе (Трв.).
Грозьо (Трв.).
Гуна (Дбр.).
Гунка (Дбр.).
Гуньо (Ш.).
Гърдьо (Дбр.).
Давид (Вб.).
Давия (Кб.).
Дагул (Пв.).
Дайко (Трв.).
Даймян (Тр.).
Дамян (Трв.).
Дан (Ш.).
Дана (Тр. Пч.).
Данчо (Тр.).
Дичо (Дбр.).
Дафина (Вр.).
Дельо (Слм., См., Дбр.).
Деля ж. р. Слм., (Ш.).
Дена (Алг., Тр.).
Денка (Мх.).
Деньо (Пв.).
Денчо (Кл., Рв.).
Деспа (Дбр.).
Дечка ж. р. (Дбр.).
Дечко (Ш.).
Дженко (Бд.).
Джено (Бд.).
Джурко (Ш.).
Дико (Дбр.).
Димира (Рв.), прѣз. **Димрев** (Ш.).
Димитра (Вб., Тр.).
Димитран (Алк.).
Димитрица (См.).
Димийо (Трв.).
Димка (Тр., Мх., Рв.).
Димо (См.).
Дина (Тр. Пч.).
Дичо (Дбр.).

Дѝшко (Ш.).
Дòбра (Пв.).
Дòбре (Бт. Вб., См., Трв., Тр., Слм.).
Добромѝр (Дбр.).
Дòйка (Тр., См., Алг.).
Дòйкя (Алг.).
Дòка (Прв.).
Докѝя (Пв.).
Дòкса м. р. (Ш.).
Дòмна (Дбр.).
Дòна (Пв., См. Слм., Тр.).
Дòне (Рв., См.).
Дòнка (См., Слм.).
Дòньо (Кл., Бт,).
Дòнчо (Тр.).
Дòсе (Пв.).
Дòсьо (Трв.).
Дòся (Вб.).
Дòчка (Дбр.).
Дòчо (Тр., Кл.).
Дòшо (Ш.).
Драгàн (Прв., Слм., Дбр.).
Драгàна (Рв.).
Драгѝй (Кл.).
Дрàгна (Рв.).
Дрàгне (Трв., См., Ш., Езб.).
Дрàгньо (Тр.).
Драгòй (Кл., Дбр.).
Драгошѝн (Трв, Слм.).
Драгỳл, прѣзиме Драгỳлевци (Кб.).
Дрỳма (Рв.).
Дрỳме (Вб.).
Дукѐна (Пч.).
Дỳчьо (Пв.).
Дя̀ко (Кл., Алг.).
Дя̀нка (Пв., Слм.).
Дя̀нко (Пв., Трв., Ш.).

Евангелѝна (Дбр.).
Евгенѝ (Дбр.).
Ѐдрьо (Алг.).
Елѐна (Тр. и пр.)
Елѐнка (См.).
Елка (Тр.).
Еманджѝ (Слм.).
Ѐнчо (Трв.).
Ѐньо (Бт.).
Ермàн (с. Патрѐшъ, Търн.).
Жѐйка (Пв., Вр.).
Жѐйна (Вб.).
Жѐка (См., Алг., Рв.).
Жѐко (Кл., Бт., Слм· Вб.).
Жѐла (Кб., Дбр.).
Жѐлез,-яз (Слм., Вб., Бт., См.).
Желя̀ско (Бт., Пч., Трв.).
Желя̀за (Езб.).
Желя̀зна (Кб., Рв.).
Жѐльо (Ш., Слм. Пч. Трв., См.).
Жѐндо (Вб.).
Жѐчка (См.).
Жѐчко (См.).
Жѐчо (См., Слм.).
Жѝвко (Трв.).
Зафѝр (Бт.).
Зафѝра (Рв., Пч.).
Злàта (Бт., Пв., См., Срм., Алг., Езб., Ш.).
Златѝна (Трв.).
Злàтка (Дбр.).
Злàтьо (Трв., Дбр.).
Зорѝца (Слм.).
Зòрка (Дбр.).
Зỳна (Кб.).
Ивàн (общо).
Ивàна (Езб.).
Ивàнка (Бт. и др.).
Ивàнчо (Трв. и др.).

Илко (Трв.).
Ильо (Трв.).
Индже (Алг.).
Индрид̀н (въ с. Паскалево въ Търн.).
Ирма̀н (въ с. Летница въ Търн.).
Калвя̀н (отъ „Калоя̀н", См.; — едно сѣмейство въ Смѣдово се казва и *Калоя̀нолу).*
Кали̇̀на (Дбр., Кб., Езб.).
Кали̇̀нчо (Трв.).
Кали̇̀ца (Вр.).
Ка̀лко (Вр.).
Ка̀льо (Ш., См., Кл., Вр.).
Кало̀на (Срм.).
Калу̀д (Вр.), Калу̀дь (Пч.).
Калу̀ша (См.).
Ка̀лчо (Трв., Тр.).
Ка̀ля (Слм., Рв., Пв., Алг., Мх. Ш.).
Кара̀н (Дбр.).
Ка̀ро, м. р. (Пв., См.).
Ка̀рчо (Пч.).
Кателѝя (Бт.).
Катѝна (Дбр.).
Кѐра (Рв., Алг., Срм. Дбр.).
Кера̀на (Алг.).
Кера̀нка (Пч.).
Кера̀ца (Кб.).
Керѝца (Дбр.).
Кѝна (Вр., Тр.).
Кира̀на (Рв.).
Кира̀нка (Вб.).
Кирѝз (Алг.).
Кирѝза (Мх.).
Кѝро (Слм., Бт., Тр.), Кѝрю (Трв.).
Киру̀ша (Слм.).
Киря̀з (Алг.).
Кѝца (Дбр.).
Ко̀йо (См.).
Ко̀йчо (Трв., Слм.).
Ко̀льо (См. и др.).
Ко̀мо (Тр.).
Ко̀мня (Пч.).
Ко̀нда, м. р. (Вр.).
Ко̀нде (Вб.).
Ко̀са ж. (Мх.; Кб.).
Копрѝна (Кл., Никюпъ Търн.).
Ко̀сьо (Кб.).
Ко̀ста (Тр.).
Кра̀йо (Тр.).
Кра̀ле (Алг.).
Кро̀ньо (Дбр.).
Кръстѝна ж. (Кл., Тр.).
Крѣстьо (См.).
Кса̀ти, ж. р. (Пч.).
Ку̀бра, ж. р. (Трв.).
Ку̀зман (Вб.).
Ку̀не (Рв., Кл.). Ку̀нчо (П
Ку̀ньо (Кб.).
Ку̀рта, ж. р. (Дбр.).
Ку̀рте (Дбр., Мх., Рв., В
Ку̀рто (Кл.).
Ку̀цар (Вр., Трв.).
Къна (Вб.).
Кънчо (Рв.).
Кътьо (Трв., Дбр.).
Кътя (См.).
Ла̀зар (См., Тр. и др.).
Ла̀йко (отъ Влайко, Кл.).
Ла̀ла ж. р. (Тр.).
Ла̀льо (Тр.).
Ла̀мбе (Дб., См.).
Лѐчо (Бт.).
Лѝнко (с. Патрешъ въ Тър

Лу̀чо (Тр.).
Лу̀лчо (Пг.).
Лу̀ца (Дбр.).
Лю̀бица (Слм.).
Лю̀цка (Дбр.).
Ля̀па (Рв.).
Маврога̀н (Алк.).
Ма̀вре (Алг.).
Мавроди̇н (Кл.).
Магрио̀т (Пг.).
Макавѐй (Дбр.).
Ма̀льо (Кл.).
Мали̇н (Кл.).
Малу̀ш (Кл.).
Ма̀нда (Алк.).
Ма̀ньо (Пв., Вр.).
Ма̀ра (Дбр., Срм., Алг.).
Ма̀рга (Кб.).
Маргаро̀на (Мх.).
Мари̇йка (общо).
Мари̇н (Трв.).
Мари̇на (Езб.).
Мари̇нка (Мх., Слм.).
Мари̇нчо (Бт., Алг.).
Марио̀ра (Алк., Пч.).
Ма̀рко (Тр., Трв.).
Марти̇н (Дбр.).
Мару̀ла (Пч., Мх., Алг.).
Ма̀рчо (Вр.).
Ма̀та ж. р. (Тв.).
Матро̀на (Дбр.).
Мѐзьо (Дбр.).
Мѐна (Рв.).
Мѐта (Кб., Мх.).
Meто̀ди (Тр., Алг.).
Мила̀на (Бт.).
Ми̇лица (Дбр., Слм.).
Ми̇лка (Пч., Езб., Мх., Бт., Срм.).
Ми̇лко (Пч.).
Ми̇лчо (Трв.).
Ми̇льо (Рв., Бт., Ш., См., Пч.).
Мимя̀нка (Мх.).
Ми̇на (См., Срм.).
Ми̇нка (Кл., Езб., Дбр.).
Ми̇нко (Тр.).
Ми̇нчо (Трв., Езб.).
Ми̇ньо (Рв., Трв., См.).
Ми̇ра, ж. р. (Алг., Рв., Слм., Мх., Ш.).
Мира̀нза (Рв.).
Миро̀на (с. Иванча въ Търн.).
Ми̇рчо (Кл., Рв., Тр.).
Ми̇та ж. р. (Вб., Слм.).
Ми̇тьо (Пв., См. и пр.).
Миха̀л (Тр., Езб.).
Ми̇хо (Тр., Бт., Кл., Ш.).
Ми̇чо (Трв., Тр.).
Мо̀ма (Кб.).
Момчи̇л (Трв., Кб., Вр.).
Мо̀мчо (Трв.).
Мо̀пе (Вб.).
Мо̀ньо Дбр.).
Мо̀са (Пч.).
Мо̀ска ж. р. (Пч., Бт.).
Мо̀ско (Пв.).
Мо̀та (Дбр.).
Морфа̀на (Мх.).
Мя̀нко (Трв.).
Надѐжда (Дбр.).
На̀йден (Рв.), Тр.).
На̀ка (Тр.).
На̀ке, м. р. (Кл.).
На̀ко (См.).
На̀на (Тр.).
На̀нка (Алг. Мх., Ш.).
На̀ста (Вб. Рв.).
Нафтали̇н (село Бутово въ Търн.).

Нàчо (Трв. Тр., Вб.).
Невѐнка (Вб., Кб.).
Невя̀на (Тр.).
Невя̀нка (Тр.).
Нѐда (Тр. См., Рв., Дбр.).
Недѐля (Пв., Вб., Ст.).
Недѐлко (Бт.).
Нѐдка (Вб.)
Нѐдьо (Слм.).
Недя̀лко (Трв.).
Нѐйко (Слм., Трв., Езб.).
Нѐнка (См., Слм.).
Нѐнко (Пв. Трв.).
Нѐно (Пв.). Дбр.).
Нѐнчо (См.).
Нерàндза (Бт.).
Нѐчо (Слм.).
Нѐша (Вб., Тр.).
Никѝфор (Трв.).
Николѝна (Вб.). (Слм. Езб.).
Никỳла, ж. р. (Трв.).
Нѝно (Трв.).
Нѝца (Алк.).
Нѝче (Алк.).
Новàк (Трв.).
Нòне (Слм.).
Ня̀гул (Ш.).
Обрѐтенъ (Трв., Слм.).
Обрѐшко (Трв.).
Оròзов (прѣзиме, Ш.).
Пагòна (Алк.).
Палагѝя (См.).
Панòрка (Алк.).
Параскѐва, ж. р. (Дбр. и др.).
Парашкевà, м. р. (Мех., Трв.).
Парỳш (Кл., Вр.).
Паỳна (Тр.).
Патлѐй (отъ Пантелей, Слм.).
Пащѝя, м. р. (Дбр.).

Пѐйка (Вб.).
Пѐйко (Трв.).
Пѐйо (Бт., Слм., Дбр.).
Пѐйчо (Трв.).
Пѐна (Тр., Пв., См., Ш.).
Пѐнчо (Трв.).
Пѐньо (См.).
Пѐтка (См.).
Петко (Тр., Езб.).
Пѐтра (См., Пв., Дбр., Езб
Пѐтьо (Слм.).
Пѐца (Алк.).
Плỳма (Алг., Кб,. Мх.).
Полѝна (Пч.), Пулѝна (Алк
Помѐтко (Трв.).
Прѐпия, ж. р. (Дбр.).
Прѝхо (Дбр.)
Пpòдан (Слм., Трв.).
Профѝра (Рв.).
Пỳльо (Трв.).
Пънко (с. Летница въ Търн
Рад (Трв.).
Рàда (Тр., См., Езб.).
Радѝл (Дбр.).
Рàдка (Трв.).
Рàдко (Трв.).
Рàдне (Тв.).
Радòй (Трв.).
Радòя (Тр.).
Радомѝр (Ш.).
Радослàв (Дбр.).
Рàйко (Трв,, Тр. Вр., Дбр
Рàйна (Вб.).
Рàйо (Тр., Пч.).
Рàчо (Кл.).
Рàле (Трв.).
Ралѝн (с. Плаково въ Търн
Рàмьо (Трв.).
Рàнко (Дбр.).

Расида (с. Плаково въ Търн.).
Ра̀хне (Пв.).
Ра̀чко (Трв.).
Ра̀чо (Трв., См. Пв.).
Ра̀шко (Пв.).
Ревѐка (с. Иванча въ Търн.).
Ристо̀с (Рв.).
Ру̀йо (Трв.).
Ру̀менка (См.).
Ру̀са (Пв., См., Дбр., Алг., Мх.).
Руса̀на (Алг.).
Ру̀се (Кл., Вр., См., Слм.).
Ру̀сен, -син (Трв., Слм., Пч.).
Русѝйка (Кл.).
Ру̀ска (Тр., Вр., Дбр.).
Са̀ва м. р. (Слм.).
Са̀ве м. р. (Слм., Езд.).
Са̀вка (Дбр.).
Са̀вчо (Трв.).
Сарѝйка (Дбр.).
Сѐва (См.).
Сѐмко (Трв.).
Сѐмо (Трв., Рв).
Сѐрги (Трв.).
Сѝйка (Дбр.).
Сѝлен (Пч.).
Сѝма (с. Иванча въ Търн.).
Симео̀н (См. и др.).
Слав (Трв.).
Сла̀ва (См., Слм., Езб., Ш., Кб.).
Сла̀ве (Бт. Рв.), Пв.).
Сла̀вка (Дбр.).
Сла̀вчо (Трв.).
Смил (Трв.).
Смѝна (Рв., Плаково въ Търн.).
Спас (Трв.).
Спа̀са (Тр.)
Срѐбко (Бд.).

Ста̀йка (Тр.).
Ста̀йо (Тр.).
Стама̀т (Пч.).
Стама̀ти (Пв.).
Ста̀мо (Дбр.).
Ста̀на (Тр. См., Пч., Алг.).
Станѝмир (Пч.).
Ста̀нка (См., Пв.).
Ста̀нко (Трв.).
Ста̀нчо (Слм., Ш. Тр.).
Стѐфа, ж. р. (См., Пв.).
Стѐфан (общо).
Стефа̀на (Дбр., Езб.).
Сто̀йка (Тр., Мх.).
Сто̀йо (Трв., Бт.).
Стоя̀н (общо).
Стоя̀нка (См., Слм., Тр. и пр.).
Султа̀на (Алг., Кб., Дбр.).
Съба (Тр., Вр., Вб., См.).
Събе м. р. (Кл., См., Пв., Дбр.).
Събка (См.).
Събко (Трв.).
Събьо (Дбр.).
Ся̀ра (Тр., Трв.).
Тана̀с (См.).
Та̀ше, ж. р. (Кб.).
Та̀шо м. р. (Дбр.).
Та̀хо (Трв.).
Тѐньо (Ш.).
Тѝна (Тр.).
Тѝньо (Дбр.).
Тѝшо (Пв.).
Тѝха (Кл., Езб.).
То̀дор (общо).
Тодо̀ра (См., Слм.).
То̀ман (Тр.).
То̀на (Алг., Мх., Езб.).
То̀нчо (Тр.).
То̀та (Тр., Дбр.).

Тòте (Дбр.).
Тòтьо (Трв.).
Тòша (Дбр.).
Трандàфил (Дбр.)
Трѝфон (См.).
Трохàна (Трв.).
Трѝнко (Бт.).
Тỳнчо (Рв.).
Тя̀на (Алг., Ш.).
Уба (Трв.).
Убàн (Трв.).
Фотѝна (Дбр.).
Фрòса (Дбр.).
Харизàн (Вб., См.).
Хараламб (Вр.).
Хѝньо (Рв.).
Хрисѝ (Пч., Срм.).
Хрѝсто (Тр.).
Христѝна (Тр.).
Хрусàвка (Срм.).
Хрусàна (Пч.).
Хỳльо (Алк., Пч.).
Цàна (Тр., Дбр.).
Цàнка (Дбр.).
Цàнко (Тр.).
Цàчо (Трв.).
Цàца (Тр.).
Цвя̀та (Тр.).
Цвя̀тко (Тр.).
Цòки (Трв.).
Цòна (Тр., Езб.).
Цòне, м. р. (См.).
Цòнка (Вб.).
Цòнко (Дбр.).
Цòнчо (Вб.).
Цòньо (Трв.).
Цòца (Бд.).
Цòчо (Тр.).
Чàко (Рв.).
Чàна (Рв., Бд.).
Чàпе м. р. (Пв.).
Чèрньо (Рв., Вб.).
Чỳбра (Пв.).
Шидèр (Рв.).
Шѝньо (Ш.).
Штèра (Дбр.).
Штильòнка (Пч.).
Штиридòн (Пч.).
Я̀ни (Кб.).
Я̀нка (См., Дбр.).
Я̀нко (Слм.).
Я̀нчо (Алг.).
Я̀ньо (Рв.).

Показалецъ

на споменатитѣ села и градове.

(Цифритѣ означаватъ страници на съчинението).

Вещенъ показалецъ.